

HÖRMƏTLİ OXUCU

Elektron resurs kitabın orijinalında olduğu kimidir.

110/80
Kirzioğlu M. Fahrettin.

Dede-Koprut oğuznâmeleri

Istanbul 1952.

2012

KIRZIOĞLU M. FAHRETTİN

DEDE - KORKUT OĞUZNÂMELERİ

I. KİTAP

Bu destanların KÜÇÜK-ARSAKLILAR = ARŞAKUNİK devletini
(m. ö. 149 — m. s. 429) kuran ESKİ-OGUZLAR'a ait olduğunu,
türlü delillerle isbat eder.

"Ermeni Tarihi" nin içyüzünü, gerçek mahiyetini belirtir.

İçindekilerin özü:

(Küçük - Arsaklı = Arşakuni devletinin Oğuzlar'ın Salvar boyu hanedanına ait olduğu: Valars oğlu Büyük - Husrev = Oğuz oğlu Salvar - Kazan, Kamsarakan = Sarı Kal-Baş, Bagarat = Bayarak sülâhelerinin aynılığı — Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin 13 türlü eserdeki destan ve an'aneleri — 90 yıldanberi Arsaklı (Part)ların Türklüğünü gösteren 9 tarihçimizin yazıları — Arsaklılar=Arşakunik hanedanının Türklüğünü belirtecek başlıca hususlardan bir kaçı — İran, Arap, Gürcü, Ermeni rivayet ve an'anelerinde Türklere Azerbaycan ile Doğu - Anadolu'da eski hâkimiyet ve yerleşmeleri — Iskenderden önceleri Cenasdan = Doğu-Türkistan'dan gelip "Gürcistan" a yerleşen Çinliler = Orbelyan oymaklarının Türklüğü = Sor - Samsoldin il-beğleri, Çin-Çavat adlı Türk boyu — Vakıdî'nin anlattığı hristiyan Ahlat-Melik kızı Taron - Melike'nin Oğuzlar hanı Boğdüz - Aman ile Turunc (ermenice: Taroneç) - Hatun'dan ibaret oluşu — Doğu-Türkistan'dan gelip Erciş - Ahlat - Bitlis'e yerleşen Kara-Koyunlu = Baranlı (Koc/Koyunlu) Türkmenlerinin, III. Asırda "Cenasdan" dan gelip Duru-Baran eyaletine yerleşen Mamık (Mamıkonyan) ile Konak (Kara-Konak) il-beğleri boylarından ibaret olduğu — Ak-Koyunlu = Bayındurlu Türkmenlerinin Elegez - Gökçedeniz - Ahncak çevresindeki yurtlarından Diyarbakir bölgesine yerleşen Bahlavunî (Arsaklı = Bayındur) boyundan ibaret olduğu — Oğuzlar'ın Mîlâttan önceleri Horasan'dan Anı-Kars, Tiflis, Demirkapu bölgelerine gelip yerleşmiş olduklarını ve 12 il-beğleri düzenini gösteren millî Türk an'anesinin Arşakunik tarih ve düzenine ait olduğu — Kürtler'in eski il-beğleri Boğdüz - Aman = Moğk - Amaduni sülâlesi — Dağıstanlı (Leng) devletlânlarla savaşan Kazan - Han Sülâlesinin dâimî Şavkalı - Melik (Dağıstan Şavkalı = Samkalı) sülâlesi — Dede - Korkut Oğuznâmeleri'nde geçen 80 den artık verâdarların tarihçeleri ile tanıtılmaları — Ayrıca bir OĞUZ-ELLERİ HARİTASI eklenmiştir).

Burhanettin Ermenler Matbaası

İSTANBUL

1952

1953

М. Ф. Ахундов экинчи
Азәрбајҹан Республикасы
Китапханасы

W5(2-Ab)

KIRZIOĞLU M. FAHRETTİN

DEDE - KORKUT OĞUZNÂMELERİ

I. KİTAP

Bu destanların KÜÇÜK-ARSAKLILAR = ARŞAKUNİK devletini
(m. ö. 149 — m. s. 429) kuran ESKİ-OĞUZLAR'a ait olduğunu,
türlü delillerle isbat eder.

"Ermeni Tarihi" nin içyüzünü, gerçek mahiyetini belirtir.

İçindekilerin özü:

(Küçük - Arsaklı = Arsakuni devletinin Oğuzlar'ın Salvar boyu hanedanına ait olduğu: Valarş oğlu Büyük - Husrev = Olas oğlu Salvar - Kazan, Kamsarakan - Sarı Kal-Bag, Bagarat - Bayarak sülâlelerinin aynılığı — Dede-Korkut Oğuznâmeleri- nin 13, türlü eserdeki destan ve an'aneleri — 90 yıldanberi Arsaklı (Part)ların Türk- lüğünü gösteren 9 tarihçimizin yazıları — Arsaklılar-Arsakunik hanedanının Türk- lüğünü belirtecek bağlica hususlardan bir kaç — İran, Arap, Gürcü, Ermeni rivayet ve an'anelerinde Türklerin Azerbaycan ile Doğu - Anadolu'da eski hâkimiyet ve yer- leşmeleri — Iskenderden önceleri Cenasdan = Doğu-Türkistan'dan gelip "Gürcis- tan" a yerleşen Çinliler = Orbelyan oynaklarının Türkçüğü — Sor - Samsoldin il- beğleri, Çin-Çavat adlı Türk boyu — Vâkudî'nin anlattığı Hristiyan Ahlat-Melikî kızı Taron - Melike'nin Oğuzlar hanı Boğdüz - Aman ile Turunc (ermenice: Taroneci) - Hatun'dan ibaret oluğu — Doğu-Türkistan'dan gelip Ercis - Ahlat - Bitlis'e yerleşen Kara-Koyunlu = Baranlı (Koç/Koyunlu) Türkmenlerinin, III. Asırda "Cenasdan" dan gelip Duru-Baran eyaletine yerleşen Mamık (Mamıkonyan) ile Konak (Kara- Ko- nak) ilbeğleri boylarından ibaret olduğu — Ak-Koyunlu = Bayındırlı Türkmen- lerinin Elegez - Gökçedeniz - Alıncağ çevresindeki yurtlarından Diyarbakir bölge- sine yerleşen Bahlavuni (Arsaklı = Bayındır) boyundan ibaret olduğu — Oğuzlar'ın Milâttan önceleri Horasan'dan Anı-Kars, Tiflis, Demirkapı bölgelerine gelip yerleş- miş olduklarını ve 12 ilbeğleri düzenini gösteren milli Türk an'anesinin - Arsakunik tarih ve düzenine ait olduğu — Kürtler'in eski ilbeğleri Boğdüz - Aman - Mogk - Amaduni sülâlesi — Dağıstanlı (Lezgi) putatapanlarla savaştan Kazan - Han Sülâ- lesinin düşmanı Şavkalı - Melik (Dağıstan Şavkalı = Samkalı) sülâlesi — Dede - Korkut Oğuznâmeleri'nde geçen 80 den artık yeradlarının tarihçeleri ile tanıtılma- ları — Ayrıca bir OĞUZ-ELLERİ HARİTASI" eklenmiştir).

Burhanettin Erenler Matbaası
İSTANBUL

1952

491 10

EM 1856 - 53

Bizi bize tanıtan

"Dedem - Korkud" un kutlu ruhuna

Armağan olsun.

Kırzıoğlu M. Fahrettin

Başlangıç

Kur'an-i-Kerim'den sonra en çok okuduğum ve her okuyuşumda heyecanlandığım **"Kitab-ı Dede-Korkud"** dur. **Orhan Ş. Gökay**'ın değerli derleme ve incelemelerini de katarak 1938 de bastırıldığı **Dede Korkut** eseri ele geçtikten sonra, üzerinde durmadan çalıştığım **"Kars Tarihi"** bakımından bu kitaptan ve buna benzeyen Oğuznâmelerden de faydalanma duygusu beni sardı. Bu husustaki ilk görüşümü, çıkarmakta olduğum Kars Halkevi dergisi **"Doğuş"** ta (Kasım 1939, sayı 6/47) **"İçoğuz yahut Kars eli"** adıyla neşrettim [1]. 1941 sonbaharında İstanbul'a gelip **"Tarih"** tahsiline başlayınca ya da değin iki yazım daha çıktı [2] 1943 yılı başlarında **"Türk Yurdu"** nda **"İçoğuz'dan olan Arapçayı boyu"** [3] adlı yazımı neşrederken, **"Kitab-ı Dede-Korkud"** muammasını henüz çözememiştim 1944 Kasımında 17 ay sürmüş olan ikinci askerliğimden dönüşümde resmî ajans, radyo ve gazetelerle Kars Vilâyetinin ilân ettirdiği **"Kars Tarihini yazma müsabakası"** benim için iyi bir fırsat oldu.

Bu vesile ile notlarımı düzenleyip kaynaklara yeniden müracaat edince, 1945 Ocak ayında, ömrümün en tatlı duygularını, anlatılmaz sevinçlerini yaşadım: Muammayı çözebilmişim!.. Dayanamadım; profesörlerimden bir ikisine meseleyi açtıktan başka, T. T. K. Başkanı M. Ş. Günaltay'a da **"Orbelyanlar, Mamikonyalar, Bagarathlar,..."** üzerinde 15 sahife tutan uzun bir mektup yazdım. Mayıs aya kadar 400 sahifelik **"Kars Tarihi"** nin daktilosunu bitirip Kars Valiliğine gönderdiğim ve

[1] **"KARSAKLI"** takma adı ile çıkan bu yazımda: Gökçe - Deniz, Başnaçuk, Karun - Eli, Alınca, Ağca - Kala, Sürmelü, Dana - Sazi, Ağlagan, Şörök (o zaman: Şürük) gibi kolay bulunamayan 9 yerin bugünkü karşılığı doğru olarak gösterilmiştir.

[2] **FAHRETTİN ÇELİK** (o zamanki soyadım), **"Ardahan'da Uğuz dağı efsanesi"**, **ÜLKÜ**, Şubat 1941, sayı 96; ve **"Dede Korkut Kitabındaki Coğrafi İsimler"** **ÜLKÜ**, Temmuz 1941, sayı 101. Bu sonkinde: Dereşam, Alınca Kal'ası, Gökcedeniz, Berde ve Gence'nin yerleri doğru anlatılmış, **"Gökçedağ"** ın yerini tâyinde yanlış olmuştur.

[3] 1942 Eylülünden başlayıp İstanbul'da Dr. Hasan Ferid Cansever Bey tarafından eskisinin devamı olarak neşredilen **"TÜRK YURDU"** dergisi, 1 — 15 Sonkânun 1943, cild XXVII, s. 29 — 32 (Burada: Ağlagan, Cızıglar, Şörök, Sürmelü, Ağcakala'nın yerleri doğru olarak gösterilmiştir).

aranan şartlar da tam olduğu halde, bir muhasebe ihmalî yüzünden eserim basılamadı. Fakat, "Dede-Korkut Oğuznâmeleri" nin vaktinde çözülmüş bulunması en büyük kazancım oldu. Bu görüş ve esaslar üzerine ilk yazım, cansıkan bir vesile ile: "Bolşevik Moskofların "Kars, Ardahan meselesi" çıkartmak istedikleri sıralarda "TANIN" gazetesinde çıktı [4]. Daha genişçelerini 1946 Ocak ayında "Gürcü Profesörlerine Cevab" adlı yazılarımla neşrettim [5]. Türlü güçlükler ve yaşama savaşı bu hususta derli toplu bir eser neşrine imkân vermedi.

[4] M. FAHRETTİN KIRZIOĞLU, "Kars İli Tarihinin en kısa bir özü", TANIN (30 Haziran 1945). Bunda başlıca şunlar yazıldı: "İslâmlıktan önceleri Kara-bağ ve Nahçıvan bölgelerindeki yerleri hükümet sülâlesinin adı olan Siuni, Oğuznâme ve Dede Korkut gibi büyük Türk destanlarında Afrasyab oğlu Han Avaraz'ın yurdu olarak gösterilmektedir". "Part denilen devleti kuran Daele'in Parn oymağından Arsaklılar sülâlesi hâkimiyeti çağı başladı. Oğuznâme parçalarında Bayındur boyundan ve Oğuz olarak gösterilen bu Arsaklılar, altı asır kadar Yukarı Aras-Murat ve Fırat boylarına, Kür ve Çoruk bölgelerine hâkim olmuşlardır." Bahr-ül-Ensâb kaydının naklinden sonra, "Dede Korkut Kitabındaki destanlara göre, İçoğuz'da oturup 90 tümen genç Oğuz hâkim olan Kazan Han'ın yaylak başşehri (Elegez dağı eteğindeki) Ağaca-Kala (eski eserlerdeki 'Ervanta-gerd'in tam tercümesi ve Ak-Şehir demektir), kışlak başşehri de Aras'ın sağ kıyısında ve bugün Kars'ın Tuzluca ile İğdir kazaları arasında bulunan Sürmeli (şimdi "İğdir Kara-Kalası") şehridir". Küçük Arsaklılar = Arşagunik çağında Kars bölgesi hep Vanand diye anılmış, bunun doğusu yani Arpaçayı (boyu) Sırak adıyla ve Büyük Arsaklı Hanları sülâlesinden olan Kamsarakan âilesi (Dede Korkut Kitabı ve Oğuznâmelerdeki saray-nâzırı veya "Kullar-Ağası" diye geçen Sarı Kal-Baş) elinde kalmıştır."

"Arşagunik vakayî-nâmelerinde gösterildiği gibi, Oğuznâme parçalarında da, buradaki Oğuzlar'ın en büyük düşmanı, Kafkaslar ötesindeki akıncı Türklerdir. Ermenice metinlerde "Hun, Baralı, Hazır (Hazar), Şimal-Milefi" olarak gösterilen bu akıncılar, Dede Korkut Kitabı Oğuznâmelerinde: Alaceatlı Şavkalı Melik (Şamhal) ve Kara Takavur, Boğaçuk Melik, Kıpçak Melik, diye kiliseleşmiş olarak anlatılmaktadır."

"Mamak ve Konak adlı iki şehzade... Merzbân ve ordubaşbuğu unvanıyla, Aras ve Murat boylarını koruyan bu Hun Yabguları sülâlesinden gelme âile, ilk başbuğlarından Mamık'ın adıyla ermenice metinlerde Mamikonyan satrap âilesi diye, Oğuznâmelerde de Konak'ın adıyla Kara-Konak veya Kara-Kona Beğ olarak anılmaktadır. İşte bu âile, Arpaçayı ve Yukarı-Aras boyuna da hâkim olmuş ve sonraları Karakoyunlu Türkmenleri olarak ortaya çıkmıştır". Eski-Oğuzlar zamanında yaşayan Koroğlu V. Asır şahsiyetidir.

"TANIN" in 3 Temmuz 1945 tarihli sayısında da aynı yazımın "İslâmlıktan Selçuklulara kadar" ki bölümünde şunlara işaret edilmiştir: "Bu çağlarda, malikâneleri Bayburt yanındaki İspir deresi'nde bulunan ve eskiden Arsaklı hanlarına "takatır" lık (tâcdarlık = vezirlik) eden Bagradlı âilesinden Asut adlı bir beyin torunu olup Şüregel'e 783 te yerleşen Not: Bu yüzdendir ki, Küçük Arsaklılar çağının destanı olan Dede Korkut Kitabı'nda Bay Bura Beğ oğlu Bamsı Bayarak diye geçen Bagarat âilesi, Kazan Han'ın "ınağı" olarak gösterilmiştir."

Ayrıca "Şavsat Öğretmenlerinden bir heyet eliyle yazılmış" bulunan ve 1945 yılında İstanbul'da basılan "ÇORUH - ŞAVSAT" adlı kitabın (s. 7-10, 29-35) içerisinde de: "Şor-Şamsoldin, Uşun Koca oğlu Akarak ve Sakarak, Orbelyanlar, Bagarat = Beğböğrek, Ban - Hisarı" gibi adları izah eden yazılarım çıkmıştır.

[5] İstanbul'da çıkan "HURSES" gazetesinde 17 - 21 Ocak 1946 tarihlerinde neşrolunan "Gürcü Profesörlerine cevap" başlıklı 6 yazımın ilk üç kısmında (17 - 19 Ocak 1946, I, II, III. makaleler) Dede - Korkut Kitabından bahisile şunlar belirtil-

1950 yaz tâtilinde İstanbula gelince duyduğum bir haber, bu hususta biraz daha beklememi gerektirdi. Bu haber, İtalyan âlimi ETOIRRE ROSSI nin Romada bulduğu harekeli bir "Dede Korkut" kitabı yazmasında 6 destanın yazılı oluşu ve bunların yakında çıkacağı idi. Değerli türkologun uzun çalışmalar sonunda hazırladığı tetkik ve izahlarla birlikte bası-

miştir:

Orbelyanlar/Şam - Suldin = Üç - Oklu hanedanının kabileleriyle Türkistan'dan gelişine âit haberlerin hulâsasından sonra; "Milâttan önce 150 yıllarından Milâttan sonraki 428 yılında Sasanlılar tarafından hükümetlerine son verilmişlerine kadar 6 asır Diyarbekir'den Tiflis'e ve Tebriz'den Erzincan'a kadar uzanan yerlerde hâkim olan Partların Arşagunik sülâlesi, Türk destanlarında Oğuzların Salvar boyundan ve Kazan Han hanedanı olarak gösterilmektedir. İslâmiyetten önceleri bu ülkede geçen Türk Oğuz hayatını ve tarihî hâdiseleri destanı bir şekilde anlatan Oğuznâmeler ve başta Dede - Korkut Kitabında, yukarıda görülen Gürcistan'a hâkim Orbelyanlar = Şamsoldeli hanedanı, İç-Oğuz ilbeglerinden ve aynı adlarla gösterilmektedir."

"Arşagunikler çağında İç-Oğuz hanlarının takatır (tâcdar) ı olan imtiyazlı Bagaratlılar veya Bagrat hanedanı, Tayk eyaletinde şimdiki Bayburt ve İspir bölgesini malikâne edinmişti.... Dede - Korkut Kitabında hanedanın menşei, hususiyeti ve imtiyazı çok güzel anlatılmış bulunuyor.... İç - Oğuz ülkesinde 6 ilbeglik hanedanından birisi ve Kazan Han'ın inağı (takatır'ı) olarak gösterilen Bayarak Beğleri... Dede Korkut Kitabında USUN'ların Akarak ve Sakarak adlı iki kardeş oymağı burarlarda (Acun'un eski adı: Eker, Eger de zikredilerek) gösteriliyor." Bir de, Alince Kal'ası akıncının yolu ve istikameti burada anlatılmıştır.

"Kars Lisesinden Yetişenler Cemiyeti Yayınlarından Sayı: 1" sırasında 1946 Subatında İstanbul'da basılan "KARS YAYLASI" adlı resimli ve haritalı broşüründeki "Tarih" bölümünde (s. 7 - 11), bülhasa şunlara işaret edilmiştir:

"Eskâniyan = Arsecidea = Arsakides ve ermenice metinlerdeki Bahlavig/Pehlevi sülâlesini çıkaran Parn oymağı, bütün Oğuznâmelerde 24 Oğuz boyundan birisi olan Bayındur'lulardan diye anılıyor. Herhalde bu Parn ile Bayın kökü aynı olsa gerektir. Sanadrug (36 - 58) ve halefi Ervant (58 - 78) ile kurulan H. Arsaklı sülâlesi, Oğuznâmelerde Salvar boyundan ve Büyük - Arsaklıları ifade eden Bayındur Han'ın Beğlerbeğisi yani batıda Uç beği olarak gösterilmekte ve hanedanın en şöhretli padişahı Valarş oğlu Bilyük Khosrov (198 - 232) hana göre, Olaş oğlu Kazan Han diye anılmaktadır.... Merkez şehri Ervanta - Gert'in adı da yaylak şehri ve aynı mânaya Ağca-Kala adıyla geçmektedir.

"Ervant çağındaki Piurat oğlu Sembat adlı takatır vazifesini gören âile, Dede Korkut Kitabında, Salvar Kazan Han sülâlesinin inağı Bay - Bara(t) Han oğlu Bamsı Bayarak olarak gösterilmektedir.... Hristiyanlığı Yukarı - Ellere yayyan Anak oğlu Aziz Gorgor, Çen ülkesi = Türkistandan gelme ve Arsaklıların Suren Bahlav âilesinden olarak tanınmıştır. Oğuznâmelerde ise Bayat boyundan Dede Korkut veya Korkut Ata adıyla ve bir İslâm evliyası gibi anılarak bunun sülâlesinin 300 yıl yaşadığı bildiriliyor. Dede Korkut, Karakuş'u da vaftiz ederek Oğuz kilisesi'nin arması yapmıştır. Bu kiliselerde görülen kartal ve keç kabartmaları, sonradan müslüman Oğuzlar'ın cemi ve medreselerinde de muhafaza edilmiştir.... Şüregel'e hâkim ve Partların Karen Bahlav âilesinden olan Kamsarakan oğulları (ki Brasse'nin de kabul ettiği gibi Kam - Sar adı eski İran dilinde Kem-ser = Eksik-Baş mânasına gelir), Oğuznâmelerde, İç-Oğuz hanları saray nâzırı âilesi Hak - Koca oğlu Sarı Kal - Baş künyesiyle gösteriliyor.

lan bu kitap 1952 başlarında "Vatikan" da çıkmıştır [6]. Hepsi 364 sahife ve 4 bölümden ibaret olup İtalyanca yazılan bu eserde: **I. Bölüm**, "Giriş" te tetkik ve mukayeseler (s. 1 - 95); **II. Bölüm**, 12 boy destanın İtalyancaya tercemesi (s. 95 - 228); **III. Bölüm**, yazma aslındaki yerinden 58 b - 106 a yaprakları içerisindeki "Vatikan Küp. Türkçe yazmalar"ın 102 Nu. da" kayıtlı mukaddimeli ve 6 boy Dede Korkut destanının "faksimile" si (s. 230 - 325 ve yazmadaki yanlışlar ile düşen 2 sihifinin Dresden nüshasına göre arap harfleriyle tamamlanması s. 326 - 329); **IV. Bölüm**, alfabe sırasıyla sözlük (s. 331 - 354), ilâve not (s. 355), şahıs ve kavim adları (s. 357 - 360), yeradları (s. 361 - 362) ve fihrist (s. 363 - 364) bulunuyor.

Profesör Ettore Rossi'nin **IL "KİTAB-I DEDE QORQUT"** adını taşıyan bu değerli ve birçok bakımlardan mükemmel olan eserinin **I. Bölümü**nde, destanların içinde geçen coğrafi adlar iyi tesbit edilememiş (s. 35 - 41) ve anlattıkları Oğuzların zamanı da **Akkoyunlular**'ın tarihte gözüktüğü XIV - XV. Asırlara izafe edilip işin içinden çıkarılmış! Eserin en mühim eksikliği ve tutunamayacak tarafı bunlardır. E. Rossi, yazılarımından yalnız Temmuz 1941 de "**ÜLKÜ**" de çıkan görmüş (s. 35 - 37) ve hülâsa etmiştir. Muhterem Profesörü, neşriyatımızın hepsini takip edemeyişinden dolayı, mazur görmek gerektir.

Orhan Ş. Gökayayın ilk gayret ve himmetinden sonra İtalyan Profesörünün bütün türkolojiyle uğraşanları sevindiren son neşriyatı üzerine, artık "**Oğuznâme**" adı altındaki bütün destanî-millî eserlerimizin inceden inceye işlenmesine sıra gelmiştir. Bu işte, "Şark" dillerini iyi bilen tarihçilerle bilhassa eski bir yazılı edebiyatı olan Ermenice ile Gürcüceye vâkıf ilim adamlarına ihtiyaç vardır. Ben, tarih vesikası olarak "Dede - Korkut Oğuznâmesileri"nin değer ve mâhiyetini belirtmek, ve ilim âlemine bu hususları açmak için şu küçük eserin neşriyle işe başlamış bulunuyorum. "**Dede - Korkut Oğuznâmeleri**" derken, "**Kitab-ı Dede - Korkud**" da geçen **Eski - Oğuz Alpları**'ndan birkaçının yahut birisinin destanını veya Türk millî an'anesindeki yerini anlatan ve eskiden yazıya geçirilmiş bulunan eserleri kastediyoruz. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1) "**KİTAB-I DEDE-KORKUD**, 'alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân". Biri-cik asıl yazması, Almanyanın Dresden şehrinde "Kral Kütüphanesi" nde

[6] Aradan 8 aya yakın bir zaman geçtiği halde bu eser satış için yurdumuza getirilememiştir. İstanbul ve Ankarada yabancı dildeki eserleri satan kitapçılarda henüz bulunmuyor. Müellifinin Türkçe elyazısıyla 9 şubat 1952 de ithaf yazarak kendisine gönderdiği **IL "KİTAB-I DEDE QORQUT"** u faydalanmam için emaneten bana veren Muhterem Hocam A. Zeki V. Toğan Beg'e burada açık teşekkürlerimi sunarım.

"Fleischer Külliyyatı Nr. 86" da kayıtlı bulunmaktadır. Geçen asırda bundan istinsah edilip Berlin'de "Pertsch, türkçe yazmalar kataloğu, Nr. 6203" de muhafaza olunan nüshadan alınan fotoğraflara göre, **Kilisli MU-ALLİM RİFAT BEĞ**'in yeniden yazıp düzeltmesiyle 1332 (1916) yılında "**Âsâr-ı İslâmiyye ve Millîyye Tedkik Encümeni**" Neşriyatı arasında İstanbul'da 172 sahife halinde basılmıştır. Edebiyat Muallimi **Orhan Şaik Gökyay**, Dresden'deki asıl nüshanın fotoğrafisinden de istifade ederek bu eserin transkripsiyonunu 1938 de İstanbul'da basımı biten "**DEDE KORKUT**" kitabına (s. 1 - 119) koymuştur. Fakat bazı atlama ve yanlış okuyuşları vardır. Yeni yazı ile çıkan Orkan Ş. Gökyay'ın metin neşrine, o zamana kadarki tetkik ve neşriyatın çoğunu görüp hülâsa eden ve başka mühim kaynaklardaki benzer ve alâkalı metinler de konularak değerli bir "**Başlangıç**" (s. I—LXXVII) yazılmıştır. Sonuna da "**Topkapı sarayındaki Oğuznâmenin metni**" (s. 121 - 124), "**Lûgatçe**" (s. 125 - 160), "**İsimler Cetveli**" (s. 161 - 171) ve "**Doğru - Yanlış Cetveli**" (s. 172) eklenmiş. En baştaki parlak yaprağın bir yüzüne "Rus Arkeoloji Cemiyeti Şark şubesi mecmualarının XXIII üncü cildinden alınmıştır" kaydıyle "**Dede Korkudun mezarı**" na ait iki resim konmuştur. Biz, Dresden'deki asıl nüshanın Türkiyat Enstitüsü'nde bulunan fotoğraflarını da görerek en doğru bir metni elde ettik. Metin, hareketsiz ve XV. Asırdan kalmadır.

"**KİTAB-I DEDE - KORKUD**" da, Korkut-Ata'nın künyesi ile Kayı boyu hakkındaki kehaneti ve "**Dede - Korkut soylasması**" diye öğüt ve hekimce 4 takım sözü, "**Ozan ayıdur**" kaydıyle de "dört türlü" karılar hakkındaki telâkkiler "**Besmele**" ile başlayan mukaddimeyi teşkil ediyor. Bundan sonra sıra ile şu 12 destan anlatılıyor:

- I. Boy: "**Dırsa-Han Oğlu Boğaç-Han Boyı**(nı) beyân eder".
 - II. Boy: "**Salvur Kazan'unğ Evi Yağmalandığı Boy**'ı beyân eder".
 - III. Boy: "**Kam-Bura'nunğ Oğlu Bamsı-Bayarak Boyı**'nı beyân eder".
 - IV. Boy: "**Kazan-Bey Oğlı Oravaz Beg'unğ Tutsak Olduğı Boy**'ı beyân eder".
 - V. Boy: "**Dokha-Koca Oğlı Deli-Domrul Boyı**'nı beyân eder".
 - VI. Boy: "**Kanğlı-Koca Oğlı Kan-Turalı Boyı**'nı beyân eder".
 - VII. Boy: "**Kazılık - Koca Oğlı Yaganak Boyı**'nı beyân eder".
 - VIII. Boy: "**Basat Depe-Göz'i Öldürdüğü Boyı** beyân eder".
 - IX. Boy: "**Bağı Oğlı Amran'unğ Boyı**'nı beyân eder".
 - X. Boy: "**Uşun-Koca Oğlı Sakarak Boyı**'nı beyân eder".
 - XI. Boy: "**Salvur Kazan Tutsak Olup Oğlı Aravaz Çıkardığı Boy**'ı beyân eder".
 - XII. Boy: "**İç-Oğuz'a Taş-Oğuz Âsi Olup Bayarak Öldüğü Boy**'ı beyân eder".
- 2) "**HİKÂYET-İ OĞUZNÂME-İ KAZAN BEĞ VE GAYRI**". Vati-

kan Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 102" sayısında harekeli nesihle yazılı bulunan bu nüsha, 2 b — 58 a yapraklarında **"Hikâyet-i Lâfîfe-i Ucûbe ve Mahbûbe-i Zarîfe"** adlı bir eserden sonra 58 b — 106 a yaprakları arasında yazılıdır. Fakat, 105 — 106 ncı yapraklar arasından son boya âit bir yaprak kopuktur. **ETTORRE ROSSI**'nin faksimilesini bu yıl **İL "Kİ-TÂB-I DEDE QORQUT"** arasında (s: 230-325) nesrettiği bu nüshaya eserimizde kısaca **"VATIKAN OĞUZNÂMESİ"** diyeceğiz. Başındaki (yaprak 2 b — 58 a) hikâyeye **"Seyyid Ahmed bin Hasan Balı"** adlı birisi tarafından H. 918 (1512/1513) yılında yazılmış. 107 b yaprağında H. sene 956 (1549/1550) kaydıyla **"Sun'ullâh"** ın ölüm tarihine işaret edilmiş. Eserin XV. — XVI. asır aralarındaki yıllarda yazıldığı anlaşıyor. **"Kî-tâb-ı Dede - Korkut"** yazmasına esas olan bir ana eserden, o zamanki okuyuşa veya benzetişlere göre isimler de hareketlenerek yazılmıştır. Biz, farsçada **"kaf"** harfi olmamasından İran imlâsına uyularak eskiden yazılan eserlerdeki **"Kâşgar, Kâğızman, Kârs"** gibi adların **"kef"** le yazılmalarına karşılık **"kaf"** la okunması gerektiğini, Anadolu şehirleri adlarındaki **"ge"** ve **"ke"** lerin eskiden hep **"ga"** ve **"ka"** sesleriyle söylendiğini ve bilhassa Arsaklılar çağından kalma adların ermenice ve gürcüce metinlerdeki imlâlarını gözönünde tutarak, hemen bütün ince sesli harfleri kalın sesliye çevirerek Oğuznâmelerdeki adları böylece okumayı tercih ettik, doğrusu da budur [7].

"VATIKAN OĞUZNÂMESİ" nde mukaddimeden başka şu 6 boy destan vardır ve birinci kitabımıza göre bazı yerlerde ve tariflerde atlamalar olmuştur:

- I. **"Hikâyet-i Han Oğlu Bogac-Han"**.
- II. **Hikâyet-i Bamsı-Baryık Boz-Atlu"**.
- III. **"Hikâyet(-i) Salur Kazan'unğ Evi Yağmalandığıdır"**.
- IV. **Hikâyet-i Kazan-Beg'unğ Oğlu Oroz Han Dutsak Olduğudur"**.
- V. **"Hikâyet-i Kazılık-Koca Oğlu Yaganak-Beg"**.
- VI. **"Hikâyet-i Taş-Oğuz İç-Oğuz'a Asi Olup Baryak Vefâtı"**.

3) **BAHR ÜL-ENSÂB**. III. Sultan Murat (1574—1595) çağında bu eserden **BAYBURTLU OSMAN EFENDİ** adlı bir tarihçi istifade ederek, Milâttan önce Gök-Han oğlu Bayındur-Han'm Horasan'dan Anı ile Kars'a geldikten sonra Tiflis ile Demirkapu'da savaştıklarını anlatan çok mühim bahsi bîze nakletmiştir. Eserin aslı bugün bulunamamıştır. Eldeki bu bahse âit metin, Orhan Ş. Gökyay'ın **"Dede Korkut"** eserine (**"Baş-**

[7] Anadolu'da göçebe yaşayan Yörük ve Türkmenler'in bugün bile: **"Kurt, Gureu, kurun, gozel, guğum, guvağı, goğdaki, gongul, bağlar, yeğan,..."** diye **"Kürt, Gürcü, kürün, güzel, güğüm, güveği, gökteki, gönül, beğler, yeğen,..."** gibi kelimeleri hep kalın seslilerle söyleyip hiç ke ve ge ile ö ve ü selerini kullanmamaları, çok dikkate değer. Biz bu canlı Oğuz - Türkmen konuşuşu ile, Eski - Oğuzca adların ve sözlerin nasıl okunup yazılabileceğini kavramalıyız.

langıç", s. XXXIII XXXIV) alınmıştır. Aşağıda (II. 9 bahiste) aynen nakledildi.

4) **"TOPKAPU SARAYI OĞUZNÂMESİ"**. II. Sultan Murat (1421—1451) çağında Yazıcıoğlu Ali'nin İbn Bîbî'den tercüme ve katmalarla yazdığı **"Târih-i Âl-Selçuk"** veya kısaca **"Selçuknâme"** kitabının Topkapu sarayı: Revanköşkü Küt. sinde 1390 sayıda kayıtlı yazmasının başındaki, fihrist için boş bırakılan yapraklardan, 3 sahifeye sonradan eksete kırması bir yazı ile yazılmıştır. Bunu ilk defa, **"Oğuz Destanından bir Parça"** adıyla ve (***) müstearıyla rahmetli **RİDVAN NAFİZ BEĞ**, Temmuz 1934 te çıkan **"Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi"** ade (II. 243 — 249) fotografisiyle ve okuyabildiği kadarının transkripsiyonuyla neşretmiştir. Orhan Ş. Gökyay da **"Dede Korkut"** un sonuna (s. 121 — 124) transkripsiyonunu eklemiştir. Biz, yazmanın aslını gözeterek doğru bir metin edindik. Hepsı 65 satır tutan bu Oğuznâme'nin 49. satırda biten 1 b sahifesiyle 50. satırla başlayan 2 a arasında en az bir yaprak kopuktur. Bunu, sağ sahifede: **"Kağh - Koca Oğlu Kan - Turulu"** diye künyeden sonra tamamlanıp biten tarihi müteakip sağ sahifede **"Selim oğlu Karaman"** diye tarifsiz kalan bir addan ve bu yeni sahifeye birdenbire daha ufak yazıyla başlanmasından anlıyoruz. [8]. Esasen **"Selçuknâme"** nin bu cildinin başındaki yaprakları tutturarak dikiş ipliği kopmuştur. Kopan yaprağın karşı tarafındaki sahifeler de yazılmamış olduğundan kopuğun ne kadar olduğu kestirilemiyor.

5) **BOĞDUZ-AMAN DESTANININ ENVERİ RİVAYETİ**. Fâtih Sultan Mehmed'in veziri Mahmud Paşa adına H. 869 (1464) yılında yazılan **"Düstûr/Destûr-Nâme-i Enverî"** kitabının **"Âl - Osmân"** bahsinin başına **"Semerkandî - Kitâb"** diye bahsedilen bir eski eserden alınmıştır. (II. 4 bahsinde a. ya bakınız). Paris'teki tek yazmasından istinsah edilen bu eseri **MÜKRİMİN HALİL BEĞ** 1928 de İstanbul'da metin olarak bastırmıştır. Meşhur Arap tarihçisi **Vâkidi'nin** (748 — 823) **"Fetihü'l-Bisim"** kitabının H. 17—18 yıllarında **"El-Cezire ve Erminiyye"** fetihlerinden bölümünde uzun uzadıya anlatılan **Ahlat'm Hristiyan - Meliki** ve bunun çok yiğit kızı **Taron - Melike**, Enverî'nin Türkçe yazdığı mangut eserine kaynak olan kitapta: **"Oğuzlar Hanı Boğduz - Aman ve kızı Taron"** (ermenicede Taroneçi = Taron-lu'dan bozularak) - **Hatun** diye de anıktır. Olup, tarihî hâdiselere uymaktadır.

[8] O. Ş. Gökyay (**"Dede Korkut"**, s. 123) metinde 49. satırdan sonra gelen 50. satır yanlış ve atlanmış olarak şöyle başlamış: **"Selim oğlu Karamanı sevüp Tanrı yaradan."** Halbuki aslı böyledir: **"Selim oğlu Karaman. (Kopuk yapraktan sonra) Sevüp sevüp Tanrı yaradan."** yine bunun gibi, 42. satırın sonu ile 43. satırın başı: **"Gök kâfir Ellerin basan"** diye yanlış okunmuştur. Doğrusu: **"Güre - Kâfir Elleri basan"** dır. Bu Oğuznâmenin kopuk yapraklarında: **Şor - Şamsoldin, Yaganak, Kara Budak, Karacuk - Çoban, Sarı - Kalbaş** gibi İç - Oğuz ve Alp - Aran, Avşar, Dokar gibi Taş - Oğuz ilbegleri ve hanedanlarının künyesi yazılı olduğunu sanıyoruz.

6) "**BOĞDUZ - AMAN HANEDANI ÜZERİNE KÜRTLERİN AN'ANESİ**". Millî Kürt an'anelerini çok iyi bilen ve Kürtlerin tarihini yazan biricik müellif Bitlisli sancakbeği **ŞEREF HAN**'ın h. 1005 sonunda (1597) farsça yazıp bitirdiği "**Şeref - Nâme**" nin Kürtlerin tarihine âit I. cildinin "**Mukaddime**" sinde bulunmaktadır. Kürtlerin, Oğuzların **Boğduz/Boğdüz** boyundan ve Sakaların **Kayan - Uçun** kolundan indiğini tesbite yarayan [9] bu an'anede, Oğuzlar çağında Kürt ilbeği "**Boğduz - Aman**" hanedanının Hazreti Peygamberimiz'e elçi gitmiş olduğu anlatılmaktadır (bak II. 10 bahis).

7) "**ARAS OĞLU BASAT DESTANI**". Eserini h. 709 (1309) yılında bitiren Mısırlı Türklerden tarihçi **EBÜBKİR bin Abdullah bin AY-BEK ÜD-DEVÂDAR**'nin "**Dürer üt-Ticân**" kitabının Çingiz'den bahseden bölümünün mukaddimesine "Oğuznâme" den naklen alınmıştır. **Aras oğlu Basat**'ın Türklere belâ kesilen **Tepegöz**'ü nasıl öldürdüğünü anlatır. Arapça yazılmış olan "**Dürer üt-Ticân**" dan alınan buna ait metin ile tercümesini O. Ş. Gökyay ("**Başlangıç**", s. XLI — XLII) neşretmiştir.

8) "**OZAN/KOPUZ AN'ANESİ VE OKÇU - KOZAN DESTANI**". Bu adı biz uygun bularak yazdık. Azerbaycan ve Irak padişahı olan musikişinas ve san'at âşığı **Calayırılı Şeyh Üveys Bahadır Han**'ın (1356 — 1375) "ıslâh ettiği **Ozan** çalgısı" na âit yazılı eserlerden, **Buharalı HAFİZ Derviş Ali Çengi** adlı bir müellifin XVII. Asırda yazdığı farsça "**Tuhfet üs-Sürûr**" kitabında dercedilmiştir. Buradan alınan metin, **Abdurrauf Fıtrat**'ın 1927 de Taşkent'te basılan "**Özbek Musikisi Tarihi**" (s. 43 — 49) kitabında neşredilmiştir [10]. "97 Oğuz kabilelerinden en meşhur: **Ak - Han, Kara - Han ve Bayındur - Han** adlı üç padişah ve: **Bök-diz - Aman, Salvur - Kazan, Şâh - Bakı** (Can/Han - Bakur?) ve **Yetim-Gozan** diye dört alp varmış. Ağabegisinin öcünü almak üzere **Bök-diz - Aman**'ı okla öldüren **Gozan**, onun **Ozan** (kopuz) çalgısını yine **Bök-diz - Aman**'ın oğluna bırakıyor. Çünkü çocuk da **Gozan**'dan babasının öcünü alıp öldürüyor". Kısaca özüne işaret edilen bu destan, öteki Oğuznâmelerde: "**Anğsa - Koca oğlu Okcu - Kozan**" künyesiyle anılan ve Van gö-

[9] Bak. M. FAHRETTİN KIRZIOĞLU, "Kurmanç Kürtlerinin Aşlı", TASVİR gazetesini 1 ve 22 Mayıs, 14 Haziran 1946 tarihli üç sayıda, bilhassa sonki makale. Khorenli Movses'in İlk Büyük - Arsaklı hanı I. Arsak (m. ö. 255 — 253) tarafından "Ahmadan" (Hemedan) çevrelerine sevk edilen Musevî âilelerinden olup Ardaşes (78 — 120) çağında Arsakuniler ölkesine gelen (A)Manue hanedanının çok kuvvetli ve dev-yapılı oğullarından töreyen Amaduni hanedanı, hakkındaki kayıtları nakledilmiş. Ahmadan'a göre "Amad-uni" diye ermenice metinlerde anılan bu sülâlenin Oğuznâmelerde, ilk meşhur beglerine göre "Aman, Boğdüz - Aman" diye anıldığı belirtilmiştir. Diyarbekir'de çıkan "İÇ - OĞUZ" adlı dergide (Ocak 1952, Yıl 1, sayı 1, s. 6-8) çıkan "Kürtlerin Aşlı Oğuzların Boğdüz Boyundandır" başlıklı yazıma da bakınız.

[10] Türkiyede bulunmayan bu eserin kendi kütüphanesindeki nüshasından beni faydalandıran Muhterem Hocam A. Zeki V. Togan Beğ'e tekrar teşekkür ederim.

lünün kuzeydoğusunda ermenice metinlerde "**Ancev, Ancevaçık** (Ancevililer)" diye anılan ilbeğleri sülâlesine âittir.

9) "**ŞECERE-I TERAKİME**". Hıyva Hanlarından XVII. Asırda yaşamış olan âlim ve yiğit **EBÜ-L-GAZİ BAHADUR HAN** tarafından Horasandaki Türkmenler arasında yaşayan an'anelere ve göçebe beglerindeki yazılı tomarlarda bulunan haberlere göre bu adla Türkmenlerin seçeresi kaleme alınmıştır. Biribirinden farklı veya zaman zaman yeni ekleme ve katmalar yapılan yazmaları vardır. Bunlardan en mühimlerinde görülen Dede - Korkut Oğuznâmeleri benzerindeki yerleri, O. Ş. Gökyay Çağatay türkçesiyle metin olarak ("**Başlangıç**", s. XXIV - XXVI, XLIII) toplamıştır. Hicretin 1070 (1659 — 1660) yılında yazılan "**Şecere-i Terakime**" nin "**Nûr-i İşân nüshası**" nın, başta 2 yapraklık destanı manzumeler ile 55 yapraklık metnin, fotoğrafisi Türk Dil Kurumunca 1937 de İstanbulda neşredilmiştir.

10) "**HÂZİHİR-RİSALET-I MİN KELİMÂT-I OĞUZNÂME EL-MEŞ-HÜR Bİ-ATALAR-SÖZİ**". Berlin Kral kütüphanesinde bulunan ve "Tatar karakteri taşıyan bir nesihle" yazılan bu eserden alınan Oğuznâmelere benzer kısmı O. Ş. Gökyay ("**Başlangıç**", s. XXX - XXXIII) neşretmiştir. Bu eserde, "**Düstur-Nâme-i Enveri**" de bahsedilen "**Kan olan Emir Süleymân Sultan**" dan, "**Oğuz üç yüz altmış altı alp Kopdı, yigirmi dört hâs boy, otuz iki salcuk. Sultan(ı) Salvur Kazan, Okcısı Kozan, yeglisi Karmış oğlu Dede - Korkut**" tan, "**Bay-Balacan** (Bicân?) begliği", "**Ok-cı - Kozan erliği**"den bahsediliyor.

11) "**TARİH-I OĞUZ U TURKAN VE HİKAYET-I CHANGIRI U**" İlhanlı Gazan Han'ın veziri tabib **Reşidüddin**'in başında bulunduğu Tebriz'deki bir dünya tarihi yazma hey'etinin meydana getirip bu vezirin kalemi ve imzasıyla arapça ve farsça yazılan "**Câmi' üt-Tevâriih**" içerisinde bulunmaktadır. 1305 yıllarında yazılan bu eserdeki Oğuz ve Türkler tarihinin, eski bir yazma'dan buraya geçirildiği ve şifahi rivayetlerin de katıldığı anlaşıyor. Paris ve İstanbul kütüphanelerindeki "**Câmi' üt-Tevâriih**" nüshalarından bu bölümleri karşılaştırarak doğru bir yazma elde eden Profesör A. Zeki V. Togan Beğ, tetkik ve izahlarıyla birlikte neşre hazırladığı bu eseri henüz bastıramamıştır. Berezin tarafından Petersburg'da (1855, 1861) neşredilen "**Câmi' üt-Tevâriih**" nüshasında çok yanlış ve atlamalar varmış. Topkapusaray: III. Sultan Ahmet Küt. ndeki nüshadan alınan bu Oğuznâmenin bazı parçalarını farsça metin ve tercümeleriyle O. Ş. Gökyay ("**Başlangıç**", s. XVIII — XXI) neşretmiştir. (II. 5. bahse bak.)

12) "**DEMİRKAPU-DERBEND'DE KAZAN VE DEDE-KORKUT AN'ANESİ**". 1638 de Alman elçisi hey'etinden Profesör **ADAM OLEARIUS** tarafından Derbent şehri yerlilerinden ve kuzeybatıdaki Kaytaklardan duyulan an'anelerdir (bak, II. 11. bahis).

13) "**LENİNGRAD OĞUZNAMESESİ**". Bunun için bizde alınan ilk haber şudur: "4 Ağustos 1936 tarihli Bakinski Raboçi (Baku Amelesi) gazetesinde okunduğuna göre, (Azerbaycanlı) **PROFESÖR ÇOBANZÂDE** son defa Leningrad'da iken "**Şarkiyat Enstitüsü Yazmaları**" arasında, **DEDE KORKUD'UN** şimdiye kadar malûm olmayan **ONÜÇÜNCÜ HİKÂYESİ**'ni bulmuştur. Bulunmuş olan hikâyenin gerek Azerbaycan edebiyatı, gerekse Azerbaycan tarihi bakımından büyük ehemmiyeti varmış. Bakü'deki "**Dil ve Edebiyat Enstitüsü**" hikâyeyi bugünlerde ayrıca neşrecekmiş (Azerbaycanlı milliyetçilerin Berlin'de çıkardıkları "**AÇIK SÖZ**" dergisi, Ekim 1936, Nu. 3). Bulunduğu yere göre adlandırdığımız bu Oğuznamenin neşri ve mâhiyeti hakkında bizim Türkiyat Enstitüsüne bile henüz bir haber alınamamıştır. Berlinde iken yukardaki haberi yayın Bakülü arkadaşım **Mirza Bala Beg'in** söylediğine göre, "Leningrad" daki bu yazma metin Azerbaycanda neşredilmiş; buna ve bizdeki basma Dede-Korkut destanlarına göre, Baku Üniversitesi Profesörlerinden **A. Demirçizâde** "Oğuzların han ve beğlerini realize eden" millî bir piyes bile yazmıştır. Önce, 1950 Mayısında Azerbaycan Komünist Partisi umumi kâtibi Bağirof'un ağzıyla, sonra da 2. VIII. 1951 tarihli "**Pravda**" (Moskova) gazetesinde meb'us D. Caferof gibilerin kalemiyle, "**Milliyetçiliği ve Türk-Birliği duygusunu aşıl原因an Dede-Korkut hikâyelerinin komünizmin ruhuna aykırılığı**" ilân ve "**isbat**" olunarak, bu husustaki bütün neşriyat toplatılmış ve okunmaları "**yasak**" edilmiştir!

★

Yukarıda sıraladığımız "Dede-Korkut Oğuznâmeleri" ndeki destânî haberleri ilbeğliklerini, yeradlarını ve bunların yaşandığı zamanı 15 yıldanberi araştırmaya çalıştım. **Ettore Rossi**'nin eseri de çıktıktan sonra bu **OĞUZNAMELERİN tarih vesikası olarak değerlerinin** toplu bir eserle tanıtılmasına ihtiyaç duydum. Sözüün kısas, bütün bu Oğuz destanlarının ve çok yaygın, canlı an'anelerinin hep **ARSAKLILAR ÇAĞINDAKİ OĞUZLARIN** "**Armeni**" de denilen **Doğu-Anadolu, Azerbaycan ve Gürcistan'daki** 6 asra varan hâkim ve sonra da dağınık derebeglikler halindeki yaşayışına ait olduğunu keskin delillerle tesbit ettim. Ulu Tanrının bu âciz kuluna verdiği böyle bir imkândan dolayı çok sevinçliyim. Bence bu keşifler, umumi Türk tarihi için, Yenisey ve Orkun yazılarının okunması derecesinde ve belki de ondan daha mühimdir! Hele Anadolu ve Önasya Türk tarihi, eldeki bu açacakla yeni yeni anlaşılacak kaynak yerlerinden süzülen özlü esaslara göre yeni baştan yazılacaktır. **Arsaklılar'ın Türkmen ve Oğuzlar'dan ibaret bulunduğunu** anlayıp çözmeye yarayan "**Dede-Korkut Oğuznâmeleri**" sâyesinde, millî hayatımıza ve ilim âlemine şu yeni görüş ve anlayışlar değişmez gerekçeler olarak yerleşecektir:

a — Selçuklulardan 12 asır önce **ARSAKLILAR=Türkmenler** ve bundan da 5 asır önce **SAKALAR**'ın Azerbaycan ile Doğu-Anadolu'ya gelen kol-ları, azlık değilmiş ve buralarda eriyerek benliklerini yitistirmemişler; hâkim ve çok parlak bir hayat sürmüşlerdir.

b — Lehçelerinden ve yalnızca bundan ötürü İranlı Parşlarla akraba diye sanılan **KUEMANÇ-KÜRTLER**, eski Saka-Kayan Uca-Uca kolundan ve Türkmenlerin Bögdüz boyundan kabrislardır; bunu kendi kavmi an'aneleri ve bütün tarih delilleri gösteriyor. **ÇEREK-ZARARLAR** da Eski-Oğuzlar kolundan ve eski an'aneyle çok bağlı bir Türkmen ulusudur.

c — **Karakoyunlu, Akkoyunlu, Danişmentli, hattâ Kayı-Osmanlı ve Salvar - Karamanlı, Bulğadılı** gibi Anadoluda hükümet kuran Oğuz - Türkmen beğleri sülâleleriyle **Bayburtlu, Karsaklı = Varsaklı Dılgar** ve buna benzer yörükler, Selçuklardan çok önceleri ve Arsaklılar çağında buralarda yaşamışlardır.

ç — Şimdiye değin "burafe" ve "uydurma" gibi görülen Eski-Oğuzlar'a âit bütün umumi ve mahallî an'anelerin, rivayetlerin mukayeseleri yapılacak ve yazılı kaynak haberleriyle karşılaştırılarak ehemmiyetleri anlaşılacak.

d — "**Ermeni tarihi**" muamelesi ve "**Hücrelik**" meselesi nihayete kılde çözülecek. Ermeni, Gürcü, Sarmatî meclâlerinin de mütâdâ olabile-mesi için Üniversitelerimizde birer kürsü kurulacak.

e — **Çadır üslûb'undaki** eski kiliseler ile çoğu Ahlatlı ustaları tarafından yapılan **Anadolu Selçukluları mimarî eserlerinin** mâhiyeti anlaşı-lacak.

f — Eski kilise kitabeleri ile (Am, Kocayenk'tekilerde 1215: "**Mama-Khatun**", 1221: "**Ak-Buğa, Mama-Khatun, Kurd**") eski "**Türkîyye meclâ-kemeleri**", il-yazıcı, tımar ve tahrir defterlerinde kullanılan çok güzel ve en temiz türkçe adlar taşıyan **Anadolu Hristiyan köylüklerinin** dil ve üslûbı tayin, kolaylaşacaktır.

★

"**DEDE-KORKUT OĞUZNAMELERİ**" adıyla neşredilecek birinci ciltte ayırmak istiyorum. Şimdi çıkan bu I. Kitap'tan sonra II. cilt "**Doğulu ve yabancı yeri ve buralardan adları, 12 destanın ayrı ayrı tarih ve zamanı, değeri**"; III. cilt "**Dede-Korkut Oğuznâmelerinin en eski, eski ve yabancı dilde olanlarına tercümeleri**"; IV. cilt "**Yeni ve eski kaynaklar, tarih kaynakları haberlerinin tam metinleri ile karşılaştırılması**", bulunacaktır.

Bu yaz tâtilinde İstanbulda bulabildiğim imkânlarla önce bu I. Kitabı neşrediyorum [1]. Çalışmamın sırasında bana büyük yardımlar dokunan

[1] Heride sık sık geçecek kitap adlarından birkaçı, aşağıdaki gibi kısaca gösterilmiştir:

Muhterem Hocam Zeki Velidi Togan ve İsmail Hami Danişmend Beğlere, rusçadan tercümeler yapan Bakulu arkadaşım Mirza Bala ile eski Oltu meb'usu Yasin Akdağ beğlere ve Gürcücenin hususiyetlerini anlatan askerlik arkadaşım Batumlu Ahmet Sevik'e Beyoğlu: Bomontideki Katolik Gürcü Kilisesi Kütüphanesinden istifademi sağlayan ve Gürcüceden tercümeler yapan Ahıskalı ("Akhalçkheli") dostum Pol'e burada teşekkür ederim.

Eserdeki yanlış ve eksikleri gösterecek, ilmi tenkidlerle doğrunun daha iyi bulunabilmesine yardım edecekler de şimdiden teşekkür ederim.

9 Ağustos 1952 Üsküdar: Selimiye

Kırzioğlu M. Fahrettin

(Diyarbakir Lisesi Tarih Muallimi)

I. BÖLÜM

GİRİŞ

Büyük "Part" imparatorluğunu kuran Arsaklıların Türklüğü

I. TAKİM

90 yıllık türkçe neşriyatın hulâsası

Arsaklıların tarihinden ilk defa Türkiyede esash olarak bahseden, büyük osmanlı tarihçisi MÜNECCİM-BAŞI A. DEDE EFENDİ'dir [1]. Bundan sonra da, h. 1085 (1675) te lâtinceden tercümesi bitirilen "Coğraya-i Kebir" e EBÜ-BEKR b. Behrâm-üd-Dımskî tarafından bu kısım eklenmiştir [2]. XVII. Asırdaki bu ilmi faaliyete işaretten sonra, son 90 yıllık zaman içerisinde Arsaklıların Türklüğü hakkında türkçede yazılanlara gelişim.

Tarihle uğraşan âlimlerimiz, Avrupa dillerine vâkıf ve tarih metodunu kavramış olarak, 90 yıl öncesindenberi bu meseleyi tetkik etmeye başlamışlardır. Sasanlılar'dan önce (m. ö. 250-m. s. 226 yılları arasında) beş asır İran yaylasına hâkim olan "PART" devletinin kurucu ve hüküdarlar sülâlesini teşkil eden ARSAKLI (İranlılarca "Eşkâniyân/Aşkâniyân", Avrupalılarca "Arsacides", Yunanlılarca "Arsakidas", eski ermenicede "Bahlavig", "Bahlavuni" ve batı-kolu "Arşaguni") hanedanının "Turanlı" ve "Türk" soyundan geldiğini yazıp bu yolda esash birçok deliller göstermişlerdir. Bu zâtlardan en meşhur dokuzunun yazdıklarını burada kısaca görmek, faydalı olacaktır:

1 — Tanzimat ricalimizden "Meclis-i Valâ âzâsı" ndan, Peşte ve Bav-

[1] "Câmi'üd-Düvel" diye de tanınan Müneccim-başı'nın h. 1083 (1672) de bitirilen eserinin "Sahâyif-ül-Ahbâr" adıyla türkeçeye çevrilip h. 1285 (1868) de İstanbul'da basılan hülâsasında (I. 423 İrandaki "Eşkâniyân", I. 654 Eriminiyyedeki "Arşakuniyye") bu sülâle anlatılmıştır. Müellifin me hazleri arasında (I. 7) gösterdiği "Horvanes Tarihi Tercemesi"nin aslı, Bağrathlıların tarihçisi "Katolikos VI. Hovhannes" (835 — 925) e ait ve meşhurdur. "Sahâyif-ül-Ahbâr" da (I. 654) Büyük - Arşak'ın Belh ve Horasan mülûkünden" olduğu belirtilmiştir.

[2] "Coğrafiyâ-i Kebir Tercemesi", Nurluomanıye Küt. 2096 Sayı, 189 yaprak. Burada "Arşakunyan pâdişâhları"nın "Belh" ten gelip "Erminiyye" de 567 sene hüküm sürdüklerine işaret edilmiştir.

A. Zeki V. Togan, "Giriş" : "Umumi Türk Tarihine Giriş I.", İstanbul 1946.

E. Rossi : II "Kitâb-ı Dede Qorqut", Vatican 1952.

O. Ş. Gökyay, "Başlangıç" : 1938 de İstanbul'da basılan "Dede Korkut" un başındaki tetkikler izahları.

O. Ş. Gökyay, "Dede Korkut"; 1938 de İstanbul'da transkripsiyonla çıkan kitap.

R. Grousset: René Grousset, "Histoire de l'Arménie des Origines à 1071", Paris 1947.

Saint-Martin, "Mémoires": M. J. Saint-Martin, "Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie", Paris I. 1818; II. 1819.

A. Kırımı haritası: İstanbul'da h. 1145 te basılan Kâtip Çelebi'nin "Cihan-Nümâ" sına s. 431 — 432 de eklenen "Dağıstan" Şirvan, Gücistan, Çıldır, Kars, Erzurum, Tırabuzon" haritası.

Lynch'in haritası: İngiliz müelliflerinden H. F. B. Lynch'in 1901 de Londra'da basılan "Armenia" adlı iki ciltlik kitabına eklenen 1 : 1.000.000 ölçüsündeki "Armenia" haritası.

İs. Ans. : İstanbul'da basılmakta olan "İslâm Ansiklopedisi" nin çıkmış olan kısmı. Ayrıca, bizim "Başlangıç" ta işaret edilen "Oğuznâmeler" in adları da, orada gösterildiği gibi yazıldı.

yera Akademileriyle Leipzig ve Amerika "Şarkiyat Encümen" lerinin âzası bulunan **AEDULLÂTİF SUBHİ PAŞA** h. 1278 (1862) de İstanbulda basılan "**TEKMİLET-ÜL-İBER**" inin "Eşkâniyân" dan bahseden II. Kitabında (s. 3, 5 - 6) şu mühim haberleri veriyor:

Eşkâniyan devleti m. ö. 256 tarihinde "zuhur edip, evâil-i hâllerinde ekser devlet-i Selefkiyye ile uğraşıp; ağılep evkaatta muzaffer olup, ba'zan dahi mağlûp olduklarında, akrabaları olan İskit yani **Turan** kabâilinden istimdâd ederlerdi." Bu sülâleyi kuran "**Arşak**"ın nesebinde ihtilâf olunup, Fûr: müverrihleri, Erşek bin Dârâ [İskenderin yendiği III. Daryus: İran, Eliler. Ve kimisi, devlet-i Keyâniyân [Akameniş] pâdisahlarından Reyku'bad'ın sülâlesinden olduğunu söyledi. Ve ba'zı müverrihler dahi, **Turan** pâdisahlarından İsfendiyar'ın sülâlesinden olduğunu beyan eylemiştir. Ve bu kavi, sâir akvâle müreccih bulunmuştur. Zira, Arşak ilân-i istilâl ettikde **Turan** kabâili ile istizhâr ettiği ve, âtide görüleceği üzere, bu sülâle pâdisahlarının mühim bir muharebeleri zuhur ettikçe **Turan** kabâilinden istinsar ve ziyade başları sıkıldıkça ol semte firar ederek; ba'zan dahi **Turan**'dan dönüp İran tahtını istirdâd ederlerdi".

2 — Mektepler için ilk defa millî bir görüşle umumî tarih yazan "**Askeri Mektepler Nâzırı**" **SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA**, h. 1293 (1876) da İstanbulda basılan "**TARİH-i ÂLEM**" inde (I. 154 — 155), Arsaklılar'ın menşei için şöyle diyor:

"Tabaka-i Eşkâniyân'ın müessisi olan Arşak, İran'ın cihet-i şarkî-i şimalinde, Yunanilerin Parthi tabir ettikleri Taberistan'da ve Rey kasa-basında Selefkiyân aleyhine ilân-i isyân ile halkı ihtilâle teşvik etti.... Kendüsünün de zâten **Turanlı** bulunuşundan.... Belh'te zuhuru hizmet ettiği âsâr-i isyanın İran'a da ta'mimi kasdiyle (kardeşiyle birlikte) geldikleri anlaşılıyor. Ve saltanat-i Fûrsi iğtisabdan sonra **Turanlılar** tarafından devletlerinin tahkimi için arasına vuku'bulan muavenet-i askeriyye de bu zanna kuvvet veriyor."

3 — Daha 1919 da Kahirede neşrettiği "Gurbet Dağarcığı" nda ayrı bir "**Ermeni Tarihi**" yazıp neşre hazırladığını bildiren **SİNOPLU DE. RIZA NUR BEĞ**, Maarif Vekilliği sırasında bastırdığı "**RESİMLİ TÜRK TARİHİ**" nde (1925 İstanbul, V. 20—91), İrandaki "Büyük" ve **Armenya**daki "**Küçük-Arsaklı**" devleti için kısaca şunları yazmıştır:

"Partlar'dan Eşk (Arsak), m. ö. 256 tarihinde bunlara [Selefkoslulara] isyan edip Part İmparatorluğunu yahut Arsacidler devletini de kurdu. Partlar, Scyth'lerdendir. Yani **Turanlı**'dır.... Selevkidler'den sonra İran Partların hükmü altında kalmıştır. Bunlar **Türktür**. Bunlardan **Birinci Mihridad** Hindistanı dahi zaptetmiştir. Ermenistan hükümleri altında idi. [Sasanlılardan sonra da] Partlardan bir şube **Milâdi Altıncı Asrın** ortalarına kadar **Ermenistan**'da hüküm sürmüşlerdir. Tarihi tahrif ile

meşgul olan **Ermeni** tarihçileri bu Arsakidleri, bir **Ermeni** millî hanedanı diye saymaktadırlar" [3].

4 — Eski ermeniceyi (gırabar'ı) de çok iyi bilen ve bizde 1908 denberi "**Ermeni Meselesi**" nde mutahassıs müşavirlik yapmış olan **AMASYALI ESAD URAS BEĞ**, bilhassa Arsaklılar'ın "**Azerbaycan, Gürcistan ve Doğu-Anadolu bölgeleri**" nde batı "uç-beğliği" ni kuran ve ermenice metinlerde "**Arşak-uni, Arşag-uni**" adıyla tanınan "**Küçük-Arsaklılar**" tarihiyle de çok esaslî olarak uğraşmıştır. "**Amasya** Meh'usu Esat" ın 1932 de yapılan ilk "**Türk Tarihi Kongresi**" ne sunulan "tebliğler" arasındaki "**ERMENİLER**" adıyla basılan eserinde ("**Türk Tarihinin Anahatları**") Eserinin Müsveddeleri Nu. 6, s. 4—5, 10—12) şu tarihî gerçekler türkçede ilk defa ortaya konmuştur:

a) "**Armenya, Arménie** coğrafi bir isimdir ve milliyetle, Ermenilikle alâkası yoktur." Ermeniler kendilerine, millî isimleriyle "**Hay**" derler. Vivien de St. - Martin 1879 da Paris'te neşrettiği **Yeni Umumi Coğrafya Lûgati**" nde de yazdığı gibi, "**Arménie** ismi, hiç şüphe götürür yeri olmamak üzere, Samî aslından **ARAM**=Yüksek kelimesindendir; ve Mezopotamya ovalarına nisbetle irtifai, yüksekliği gösterir."

b) Asıl hristiyanlık ilk defa **Armenya**'da "**Parthi** bir âileye mensup olan **Kirkor Lusavoric** tarafından nesredilmiştir. Kirkor'a Ermenistan'a soktuğu İlahî-Nur dolayısıyla **Nurlandırıcı=Lusavoric** unvanı verilmiştir." Bu zâten "**Pahlâv** âilesinden yani **Partlar'a** mensubiyeti şâyani dikkattir."

c) Selefkoslular'a karşı "Part isyanının başına geçen Partlar'a hâkim olan **Arsak** adında bir **Türk** başbuğu idi (M. E. 255). **Arsak, Mazkut** [Masaget] ve **Guşan** [Kuşan] muhariplerinin başına geçerek **Arsacites** (Eşkâniyân) krallığını tesis etti. Halefleri **Medya**'yı aldılar ve muzafferiyetlerini **Dicle**'ye Suriyeye kadar tevsi ettiler.... Şu halde, Ermenistan'da yegâne **Ermeni Devri** olarak gösterilen **Arsakuniler devri**'nin de **Türklerden** gelme bir sülâleye inhisar ettiği ve bunun millî bir **Ermeni** sülâlesiyle münasebeti olmadığı tezahür eder."

Rumî 1332 (1916) yılında basılan "**Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi**" adlı vesikalar kitabının da müellifi bulunan **Esad Uras Beğ**, 1950 de **Ankara**'da neşrettiği "**TARİHTE ERMENİLER**" adlı çok mühim eserinde; **Horasan**'dan gelip **Armenya**'da 6 asır kadar hâkim olan "**ARŞAKUNİ SÜLÂLESİ**" nin tarihi kısaca (s. 22—23, 43—66) nakledilmiştir. Bu sülâlenin "**Türklerle aynı ırka mensup**" ve "**Dahe-Scyth**" veya "**Scythian**" [yani "İskit=Saklar'dan] olduğu, Avrupalı tarihçilerin

[3] 1942 yılında İstanbulda çıkardığı "**TANRIDAG**" dergisinin (1., 2. sayı) kapaklarında neşre hazır eserleri arasında da gösterilen "İki Cild Resimli ve Haritalı **Ermeni Tarihi**" yazması o yıl ölen rahmetli **Rıza Nur Beğ**'in terekesi arasında sonradan bulunmuş ve manevî çocuğu **Atsız Beğ**'e intikal etmiştir.

eserlerinden alınan cümlelerle (s. 91) anlatılmış; Armenya'da hristiyanlığı kuran meşhur evliyadan "**Kirkor Lusavoriç**" in Partlı (s. 92) gregoryen mezhebinin ateşperest Sasanlılar'a karşı koruyan kahraman "**Mami-kanyan** hanedanı"nın **Cenasdan** (Türkistan)'dan gelme bir **Türk** asilâdesi kolundan indiğine dair tarihi gerçekler (s. 92—95), zikredilmiştir.

5 — **Türk Tarih Kurumunun** kurucularından (şimdi Tübing Kulübü Başkanı) **Kara Şemsi** (oğlu) **REŞİT SAFFET (ATABİNEN)** Beğ, 1934 te İstanbul'da basılan "**HAZAR TÜRKLERİ**" adlı broşüründe (s. 11—13, 22) Arsaklılar ve gregoryen mezhebinin kurucusu için şunları belirtmiştir:

"Scythe'lerden Anadolu'ya hâkim olan bir kol "**Arsaklar**" dır. Ermenistan'a hâkim olan **Türk Arsaklar**, ... Moise de Khorène, "**Ermenistan Tarihi**"nin İkinci Kitabında, Ermenistan'da hükümlen olan **Turanî Arsak** hanedanından **Tigran**'ın Kafkasya cenubuna, Mısır ve Suriye'den sürülen Musevileri yerleştirdiğinden ve Valarsag'ın da bulara tahsis ettiği şehri Vağarsabad tesmiye ettiğini", yazar. "Yine Türklerdir ki **Grégorienliği** Orta ve Şarkî Asya'ya kadar götürmüşlerdir. Dinî Ermeniliğin müessesileri: **St. Grégoire l'Illuminateur** ve **St. Nersès**, lâkaplarının da işaret ettiği veçhile **Parthe**, yani **Türkdüler**."

6 — **Türk Tarih Kurumu** Başkanı **M. ŞEMSETTİN GÜNALTAI** Beğ, 1939 da "Liseler için" yazılan "**TARİH I.**" adlı kitabında (s. 17, 319), Türklerin "Anayurtta En Eski Devletler" inden bahsedip, Partları anlatırken şöyle diyor:

"Tarihi devir başlarında Maverâinehir ve Baktiryan havalisinden Horasan ve Hazar denizi sahillerine kadar imtidat eden sahaların **Dahi** veya **Dae** denilen boylar tarafından işgal edilmiş olduğunu görüyoruz.... **Daeler**'den Hazar denizinin alt sahillerinde oturanlara, türkçe "dışarıya atılmış" mânasına **Partlar** denilmiş olduğunu biliyoruz. Herodot, M. E. VI. Asır ortalarında İranın şark tarafının **Dae (Dahi)** lerin işgali altında bulunduğunu haber vermektedir. **Partlar** bir ihtilâ çıkarak Selösitler'i İran'dan çıkardılar. Burada, **Eşkâniyân** adı verilen bir devlet kurdular. Mezopotamya'yı da bu devlete ilhak ettiler.... **Şarkî Anadolu mmtaka** sında da **Part prensleri**'nin idaresinde bir Ermeni hükümeti kuruldu."

Yine "M. Ş. Günlaltay Beğ'in, T. T. Kurumunca 1951 de Ankarada neşrolunan "**YAKIN ŞARK IV, I. BÖLÜM: Perslerden Romalılara kadar**" adlı Anadolu tarihinde (s. 99 — 100, 138), Arsaklı imparatorluğu sülâlesi için şunlar tekrarlanmıştır:

"İranda Partya ve Hırkanya bugünkü Horasan ve Cürcan bölgesi, ötedenberi Yunanlıların Skyth (İskit) adını verdikleri Ortaasyalı bir halk ile meskûn kulunuyordu. Partlar ve Aparlar gibi bir takım boylardan mürekkep olan bu boylar, Ahamanışler'in sükutundan sonra yabancı [Makedonyalı İskender ve halefleri] istilâsına karşı Asyalılığın müdafii

olarak ortaya çıkmışlardı.... Partların başbuğu olan **ERŞEK** de bütün İranı kurtarmak üzere silâha sarılmıştı." Part kralı I. Mitridat (m. ö. 170 — 136), Doğuda Baktiryan'ı itaat altına almış, batıda ise nüfuzunu Kafkaslar'dan Fırat boylarına kadar yaymıştı". Selekoslu imparatoru Demetrius Nikator, 140 — 139 yılında Part kralı I. Mitridatla savaşırken, "mağlûp ve esir oldu. Partlar, Mezopotamya'yı istilâ ettiler".

7 — Edebiyat Fakültesi "Eskiçağ Tarihi" profesörlerinden **M. E. BOSCH**'un "**Helenizm Tarihinin Anahatları, II. Kısım: HELENİZM DEVLETLERİ**" adıyla 1943 te Fakültece bastırılan kitabında, eski Yunan kaynaklarına dayanılarak "**Part devleti**" için şunlar naklediliyor (s. 55, 70):

Turan Bozkırlarındaki kavimler, Selekoslu II. Antiyohos (m. ö. 261 — 246) çağında sınırları geçerek Merv şehrini bozmuşlardı. "Baktirya satrapı Diyodotos bunlarla savaştı, istilâcılar batıya sürdü." Sonra da 250 yıllarında müstakil kral oldu. "Baktirya kralı Diyodotos'u Selevkoslar devletinden ayırmağa teşvik eden sebepler, Partiya satrapı Andragoras'ın da istiklâlini hazırlamıştı. Diyodotos'un batıya çevirmeye muvaffak olduğu **Turanî istep kavimleri**'nin hücumları, III. Antiyohos'tan hiçbir yardım alamıyan Andragoras'ı eyaletini kendi kuvvetleriyle müdafaaya mecbur etti. Bu da kendi ismiyle sikke darbettirmeye başladı."

"Andragoras, Diyodotos'tan daha az mesuttu. Çünkü bir **Turan kavmi** olan **Da'lar**'ın bir kısmı bulunan **Parnlar**'ın **Arsakes** ve **Tiridates** kardeşlerin idaresi altında [m. ö.] 248 senesinde Partiya eyaletinin kuzey hududu" nun zaptına engel olamadı.... "Hanedan müessesinin ismi olan **Arsakes** bir unvan olmuş ve **Part kralları**'nın hepsi bu unvanı taşımışlardır. Bu sebepten bu hükümdar sülâlesine **Arsakitler** ve Part devletine de **Arsakitler Devleti** ismi verilir. "Arsakitler [İran'da] 450 sene hükümdarlık etmişlerdir ve kurdukları devlet de her hususta mühim bir rol oynamıştır.... Sonraları bütün **Akdeniz dünyası** Roma imparatorluğuna ithal edildiği zamanlarda da **Part devleti**, Roma'nın kuvvetini kıran bir kale olmuştur. Bu devlet, Roma imparatorluğunun kendisiyle müsavi kuvvette olan yegâne düşmanı idi."

Galatlar m. ö. 234 te Ankara çevresinde Selevkosluları yenmişlerdi. "Bir **Turan kavmi** olan **Parnlar**'ın başında bulunan **Prens Tiridates I.**, Selevkos'un Ankara'daki müthiş hezimetini haber alınca Partiya'yı zaptetmiş ve buradan **Partiya devleti**'ni kurmuştu."

8 — **İSMAIL HAMİ DANIŞMEND BEĞ**'in, XII. Asır Bizans tarihçilerinden Nikitas'ın "Danışmendliler" sülâlesini kuran Emir Ahmed Danışmed'in oğlu Melik - Gazi'nin "en eski atalarının Arsaklılar" hanedanından geldiğini gösteren kaydının yanlış anlaşılması yüzünden çıkan ilmi ve millî bir münakaşa dolayısıyla, 1945 te İstanbul'da neşredilen broşürü bu bakımdan çok önemlidir. "**Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadı Münasebetiyle: TARİH KURUMUNA AÇIK MEKTUP**" adını taşı

yan bu broşürde (s. 53 — 56), Arsaklıların Türklüğü hususunda şunlar yazılıdır:

Makendonyalılar hâkimiyetine ısyân ederek m. ö. 250 - m. s. 226 yılları arasında "476 sene sürmüş muazzam bir imparatorluk kuran bu sülâle ile o imparatorluğun müessisi olan **Arsak - Arsak**'ın ırk itibarıyla İranî unsurlara mensup olmadığında ilim âlemi müttefiktir. **VICTOR LANGLOIS**'nın 1867 de çıkan "*Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*", **E. DULAURIER** ile **FRÉRIC MACLER**'in 1883 ve 1917 de çıkan "*Açogh'ig de Daron-Asolik de Tarôn*" tercümesiyle tahşiyasını ihtiva eden "*Histoire Universelle*", **LOUIS DUBEUX**'nün 1841 de çıkan "*La Perse*", **CLÉMENT HUART**'ın 1925 te intişar eden "*La Perse antique*" vesaire gibi gerek Ermeni vesikalarına, gerek umumî İran tarihine ait eserlerinde izah edildiği gibi, Hindistandaki İndus=Sind neh-rinden Fırat boylarına ve Hind okyanusundan Oxus = Cihun sahille-rine kadar yayılan bu muazzam imparatorluk eski müelliflerin umumî bir surette **İskit=Saka** câmiasından ve muahhar müelliflerin de **Tûrânî** ve **Türk** câmialarından göterdikleri **Parthes**'lar tarafından kurulmuştur. **Arsacides=Eşkâniyân** sülâlesi ve bu sülâlenin oymakları eskiden **Parthia** ve saire gibi isimlerle anılan **Horasan**'dan çıkmıştır."

"Bunlar hakkındaki tetkikat bilhassa geçen asırdanberi ilerlemiş ve nihayet varılan neticeyi **GIRARD DE RIALLE** 1875 de çıkan "*Mémoire sur l'Asie centrale*" isimindeki eserinin 19 uncu sahifesinde ve kat'î bir netice şeklinde şöyle tesbit etmiştir: "Bunların Âri-İranî medeniyetine tâbi olmakla beraber **Türklerle aynı âileden bir ırka mensup oldukları en kat'î surette isbat edilmiştir**".

"**Partlar**'ın hangi **Türk** boyuna mensup oldukları hakkında ihtilâf vardır: Orhon ve Yenisey yazılarının menşei meselesini en esaslî surette tetkik etmiş olmakla meşhur olan Finlandiyalı **DONNER**, Part sikkelerindeki yazılarla Orhon yazıları arasında bir karabet tesbit etmişse de boy ve soy tâ-yininde bunun bir miyâr olamayacağı muhakkaktır. **Edouard Dulaurier** yukarıda bahsi geçen "*Açogh'ig de Daron*" tercümesinin birinci cildinin 66 ncı sahifesindeki 34 numaralı notunda, **Parthe** merkezinin Ermeni müel-lifleri tarafından Kouschans'lar memleketinde gösterilmesini izah ederken **Kouschan**'ları Çinliler'in **Kuei-San** dedikleri **Ak-Hunlarla** birleştirmiş ve bazı müelliflerin mütalealarını da gözden geçirerek bunların **Dokuz-Oğuz=Uygur Türkleri** ve hattâ **Mongollar**'la karıştırıldığından bahsetmiştir."

"**Eşkâniyan=Arsakides** sülâlesinin milliyet bakımından İranîlik ve Ermenilikle hiçbir alâka ve münasebeti olmamasına mukabil, hükûmet ve hâkimiyet bakımından İran gibi Ermenistanla da asırlarca devam etmiş tarihî bir alâkası vardır. İranda M. E. takriben 250 tarihinden M. S. 226 tarihine kadar 476 sene süren **Eşkâniyân** saltanatı umumiyetle bir ecnebi hâkimiyeti sayıldığı ve hattâ bu hâkimiyet beş asra yakın bir zaman sür-

dükten sonra bir Pers millî hareketi [yani Sasanlı ihtilâli] üzerine yıkıldığı gibi, o zaman Ermenistan denilen Şarkî Anadolu da M. E. 150—149 tarihlerinden Milâdın 428 tarihine kadar 578 sene aynı ecnebi hâkimiyeti altında kalmıştır. Eşkâniyân saltanatının İran ve Ermenistan kol-larına ayrılması, hanedan müessisi olan **Birinci Arsak**'ın torunu **Büyük Arsak** devrindedir: Bu meşhur hükümdar Ermenistan krallığına, kendli hâkimiyeti altında olmak üzere, Ermenilerin **Vagh-Arschag** dedikleri küçük kardeşi **Valarsace**'ı tâyin etmiş ve işte bu suretle Ermenistan tarihinde **Arsakid**'ler devri başlamıştır. İşte bundan dolayı Türk unsurlarının Şarkî-Anadolu ile alâkaları Garbî-Anadolu'dan çok evvel başlamış demektir."

9 — Edebiyat Fakültesi "**Umumî Türk Tarihi Profesörü**" olan **DR. A. ZEKİ VELİDİ TOGAN BEĞ** 1946 da İstanbul'da basılan "**UMUMİ TÜRK TARİHİNE GİRİŞ, I**" kitabında (s. 46—47) Arsaklıların menşei ile imparatorluklarına şöyle işaret etmiştir:

Türkistanda Budda dini yayılırken, "Bu aralık Önyasya'da ve İran'da hâkimiyet menşei itibarıyla bir "**Skit**" sülâlesi olan **Arsaklar**'ın eline geçti (m. ö. 250 - m. s. 226). Sülâlenin müessisi **Arsak**, 13 üncü asırda olduğu gibi, Milâddan önce de Ogurca yanında Hazar denizine dökülen Amuderya [Oksus = Ceyhun] nehrinin Sarıkamış hufresinden aşağı kısmında aynı şimdiki **Aday** (Adağı) kabilesi oturan yerlerde yaşamış olan göçebe ve hayvan besler **Dahae** (yahut Dae) kavminin **Aparn**, yahut **Parn** (ihtimal **Baran**) kabilesinden neşet etmiştir." Türk soyundan (Sakalar'dan) **Çu** (Chou) sülâlesi (m. ö. 1116 — 256) gibi boylarla Çin'e götürülen "yer" e (toprağa) ve "güneş" e tapınma gibi "tabiat dini", Herodot ve Strabon'un kayıtlarına göre **Dahalar** ile onların yakın komşusu **Derbik** ve **Masaget**'lerde de yaşamakta idi. "**Daha**'ların dini de aynı olduğu Strabon'un: "**Bunların âdâtları diğer barbar Skitlerinki ile birdir**" demesinden (XI, 11, : 2) anlaşılmaktadır. **Parn** (yahut **Aparn**) ismi gibi bu **Daha**'ların Strabon'da zikredilen diğer iki kabilesi **Ksanti** ve **Bissur**'ların isimleri de bize tarihen malûm Türk kabile isimleri ile birleştirilebiliyor. Bunlar **Part**, **Aria**, **Herkan** vesaire [gibi birer eyalete adlarını veren] İran kavimlerini basıyorlardı. Strabon bunların göçebe çoban [yani yaylakçı ve kışlakçı atlı-göçebe] hayat tarzlarının ve âdâtlarının **Skit** âdâtı, komşuları üzerinde muzaffer olmalarını temin ediyor demiştir."

"**Arsak** müşkül [halde] olanda müttelikleri olan **Aspasiak**, **As-Pasiak** (yani **As** ve **Peçenek**) lara yani kendilerinden şimalde bulunan step kavimlerine sığınıyordu (Strabon, XI, 8, : 8). Yani **Arsak**'ın kuvvet menbâi **Skit** kavimleri, taarruz hedefleri medenî [yerleşik] İran kavimleri idi. **İranlı Partları** itaatleri altına alarak isimlerini de kavmî isim olarak kabul

eden **Arsaklılar** [4] az bir zamanda Amuderya'dan ve İndus'tan Önasya'daki Fırat nehrine kadar uzanan ülkeleri fethettiler ve m. ö. 53 te Karha'da Romalıları mağlûp edip meşhur kumandanları [Birinci Triyumvirayı kuranlardan] Crassus'ın ölümüne müncer olan zaferleri kazandılar Bu hâdise Ortaasya'da **Hun** ve **Küsanlar** hâkimiyeti devrinde, bu iki devletin teşekkülü ve doğudan gelen göçler dolayısıyla Batı-Türkistan'da toplanan nüfus artıklığının, bilhassa göçebe alanlarındaki nüfusun — muahharen Selçuklular zamanında olduğu gibi — İran'a kayması demektir."

Profesör A. Zeki Velidi Togan Beğ, bu eserinin "Hâşiye ve İzahlar" kısmında (s. 411, 165. not) "**Arsaklılar**" ın menşei meselesine şunları eklemiştir:

"**Arsak**'ın **Dae** (Dahae) lerden ve **Skit** olduğunu söyleyen Strabon onun Baktralı olduğuna dair bir rivayeti de naklettiğinden ve Dae'leri de zamanımızda ismi [kuzey İranda Mezenderan bölgesinde] **Dehistan** mevkii isminde saklanan bir "göçebe İran kavmi" telâkki etmek (bak. meselâ **BAILEY**, Bulletin of the School of Oriental Studies, VIII. 899) âdet olduğundan **Arsaklıları** menşei itibarıyla Türk saymak umumun itirafını kazanmış değildir. Ben de bu hususta kat'i bir şey söyleyemiyorum. **Dahaların Türklüğü** hususu ise üzerinde durulmaya değer bir keyfiyettir Strabon (VII, 3, : 12 [Eskiden Romanya'da oturan] Dak'ların ismini **Dae** diye yazdığı **Daha**'ların ismiyle birleştirdiği gibi, bu ülkenin bugünkü sakinleri olan **Adaylar** da kendilerini bu ülkenin otokthonu sayıp, gerek kendileri ve gerek komşuları onların ecdadının efsanevi devirlerde kurduğu **Adağı** devletinden, bunun inkırazından bahsederlerdi (bak. A. NESTROV, "Aral stepleri hakkında Kırgız-Kazak rivayetleri" Zapiski Vostochnago Otdeleniya Russkago Arheologičeskago Obščestva, XII, 095-0105). Yoksa eski **Daha**'ları Türkmenlerin **Teke** kabilesinin ismi ile birleştiren **VIVIEN DE SAINT MARTIN** (Etudes de géographie ancienne asiatique, II, Paris 1850, p. 267) ve S.P. **TOLSTOV** (Osnovniye voprosi drevney istorii Sredney Aziyi, d. Vestnik drevney istorii, I, Moskova 1938, s. 196) daha ma'kuldür. Çünkü, **Teke** ismi **Azerbaycan Köroğlu** rivayetlerinde **Taka** şeklinde de zikredilmiştir."

★

Yukardaki dokuz zâtın eserlerinde toplanan haber ve delillerden **Arsaklıların Türklüğü** meselesi apaçık belirmekte ve isbat edilmiş bulunmaktadır. Destan ve millî Türk an'aneleri dışında, **Arsaklıların Türklüğünü** belirtecek hususlardan yukarıki bilgilere şunları da ekliyebiliriz:

[4] **Arsaklı** sülâlesinin "Part, Partlar" adıyla da tanınması; Sokmanoğullarının Ahlat'ta "**Sâh-i Ermen, Ermen-Sâh**", Selçukluların Anadolu'da **Sultân-i Rûm**", Safavîler-Afşarlar-Kaçarlar'ın "**Sâh-i Acem, Acem, İran-Sâh**", Atsızogullarının "**Harezm-Sâh, Hârezmi**" ve nihayet Osmanlıların "**Rûmî, Rûmiyan**" adlarını almasına, hattâ millî adlarına bunların tercih edilmesine benzer.

a) **Eski Sakalar** ve sonraki **Hun, Kıpçak** ve **Selçuklularda** olduğu gibi, **Arsaklılar** da atlı savaşlarda fevkalâde çevik davranıyor, bozulup ve çekilir gibi hareketler yaparak kendilerini takibe koyulup yayılan düşmanları üzerine ansızın ve olanca güçleriyle atılıp **zafer kazanma taktiğini** iyi kullanıyorlardı. Bu hal, bütün kaynaklarda işaret edildiği gibi, **Türk kavimlerine** mahsustur.

b) **Türklere** mahsus olan "**çadır üslûbu**" yani tepesi sivri (mahrutî) çadır biçiminde kubbeli yapılar, **Küçük-Arsaklı (Arşakuni)** devleti hudutları içerisindeki Selçuklulardan önce yapılan **Ermeni (gregoryen)** ve **Gürcü (ortodoks)** kiliselerinde de görülmektedir.

c) **San'at** tarihçilerinden **HEINRICH GLÜCK**, Van gölü yanında **Nemrut** dağında bulunan bir **Arsaklı (Türk) üslûplu mezarı** çok mühim görmüştür. "Mik'abî - matematik tertibin **Türk san'ati** için kat'i bir mâhiyet teşkil ettiği" ni meydana koyan bu âlim **Nemrut'taki mezar için** (m. ö. I. Asır) şu mutaleada bulunuyor:

"**Türk cinslerinden Yüeciler**'in delâletiyle tarihi hayata dâhil ve binici [atlı] bir millet olan **Partlar**'ın da, kuvvetle helenleşmesine rağmen, **Türk aslından** geldiği hakkında, fikrimce, birçok âlâmetler gösterilebilir. Bunlar helenizmden pek çok şey aldıkları gibi helenizme de vermişlerdir. **Nemrut** dağındaki **Antiokhos Kommajene'nin şâyânı dikkat mezarı** Ortaasya eski **Türk âdetlerini** yalnız umumî plânı itibarıyla değil, belki herşeyden evvel kendisinde helenizmin mağlûp olduğu oturur vaziyetteki heykellerin mikabiyeti itibarıyla hatırlatmaktadır" ("**Türk San'atının Dünyadaki Mervkii**", **Türkiyat Mecmuası**, 1935, III. 125).

ç) **Hunların** asıl adının "**Kun**" olduğu ve bunun da eski türkçede "**koyun-koç**" mânasına geldiği, Çin kaynaklarında görülen "**Hiyong-nu**" isminin "**Koyun-lu**" dan bozma olduğu; "**Ak-Koyunlu**" larla "**Kara-Koyunlu**" **Türkmenlerinin** bayraklarında koçbaşı bulundurarak eski ongunlarının hâtırasını yaşattıkları, herkesçe bilinmektedir. **Sovyet âlimlerinden S. V. KISELEV**, 1951 de Moskova'da II. defa basılan "**Güney-Sibir'in Eski Tarihi**" adlı rusça kitabında (s. 184, 442 — 443, 566, 580 — 581) **koç-koyun heykelleri**'ni anlatırken şu mühim haberleri veriyor:

"**Tagar** adlı yerdeki "**koç heykelli mezarlar**" ın m.ö. 700 — 100 yılları arasında yaşayan **İskitler**'e âit olduğu anlaşılıyor. **Sibir'deki** en eski koç heykelleri bunlardır. **Tagar** ve **Kızılyar** semtlerinde VII — VIII. Asırlardan kalma mezarlarda da koç heykelleri bulunanlar vardır. **Tagar mezarlığındaki** heykellerin **İskitlerden** kaldığı muhakkaktır. **Kırgızlar'ın Minuse (Minusinski)** deki mezarlıkları ile **Yenisay** boyunda **Uybat** adlı yerdeki mezarlıklarda da koç heykelleri vardır. Bunların hepsi **Kırgızlar'a** âittir. Birtakım koç heykelleri de ağaçtan yapılmış olup bir altın kuşakla çenberli vaziyette mezarın içinden, toprak altından çıkmaktadır.

Bütün bunlar, "koyuna tapıcılığı kuvvetli olan" bir kavmin yâdigârlarıdır."

Küçük-Arsaklılar'ın hâkim olduğu yerlerde: **Ahıska, Çıldır, Arpaçayı, Pasınlar, Diyarbekir**'deki eyerli-dizginli ve üzerine kılıç-kalkan, yay-ok ve hançer ile hususî damga (arma) kabartmaları bulunan mezar taşı koç heykellerini gördüm. Türk-Gürcü sınırı üzerindeki Karsak=Kenarbel gölünün batı kıyısında bulunan "**Dikmetaş**" mezarlığındaki çok büyük ve at takımlı koç heykelleri yanında, bu heykellerdeki kabartmaların aynısı bulunan adam boynundaki ayrı baş-taşlarında Ermeni (Gregoryen) haçı şekilleri bulunanlar da vardır ve koç heykeli taşlarına göre sonradan dikilmişlerdir. Bilhassa Çıldır-Karasuyu'nun sağdan Kür'e karıştığı yerdeki **Çat-khev** köyü harabesi yanındaki eski mezarlıkta koç heykelleri çoktur. Gerek bunlar, gerekse Çıldır'ın Kakaç köyü önündeki tepede bulunan "Koç-taşı", ki iki adettir, köylülerce eski bir âdete uyularak ziyaret edilip üzerinde mumlar yakılarak dilek dilenmektedir.

San'at tarihçilerinden **JOSEF STRZYGOVSKI** de dikkatini çeken "eyerli at" biçimindeki koç heykellerinden birinin resmini neşretmiş ve şu izahatı vermiştir: **Ermenistan**'da "gördüğüm muahhar (İslâm mezarları üzerine konulmuş) hayvan şekilleri"nden "bir mezar hayvanı nümunesi tamamiyle bir çocuk oyuncağı biçiminde ve vücudu tamamiyle boek'e (üzerine oturtulacak yuva yerine) sokulu eyerli bir beygir. Böyle hayvanlar Asya'nın bir başından diğer başına kadar her yerinde ekseriyetle mevcuttur. Çin'in eski idare merkezi olan Sin-Gan-Fu'da Huo-Kiu-Ping'in M.E. 117 senesine ait mezarı, hayvan resimlerinin eskiden Türk sahasından ne kadar uzak yerlere kadar yayıldığını göstermektedir." ("**Türkler ve Orta-Asya San'atı Mes'elesi**", *Türkiyat Mecmuası*, 1935, III. 32, 26 ncı resim).

Van-Başkalesi, Muradiye, Erciş, Tunçeli (Dersim) bölgelerindeki eski ve yeni koç ve at heykelli mezar taşları da (**NAZMI SEVGİN**, "**Anadoluda Koyun ve At Motifli Mezartaşları**", *Tarih Dünyası* dergisi, yıl 1, sayı 8, 1 Ağustos 1950, s. 333-336 ve resimler), benim Kür ve Aras boyunda gördüklerimin küçük örnekleridir. Diyarbekir Müzesinde **Varto**'dan getirilme, Ankara Etnografya Müzesinde **Erzincan**'dan alınmış koç heykelleri vardır. İğdir'in "**Karakoyun**" köyündekilerin yenilerinde İslâmî kitâbeler de vardır. Bilhassa bugün, çok eski dinî ve millî gelenekleri yaşatan Tunçeli balkanlığındaki Alevî Zazalar, "mezarlarına koçbaşı, koyun resmi ve heykelleri yaparlar". Bu koç heykelinin "iki tarafına her şahsın berhayat iken yaşayışını canlandıran kabartma şekiller yaparlar. Ölen cengâver ise mezarına kılıç, at, tüfek; misafirperver ise ibrik, tepsi kabartmaları yapılır" (**ÖMER KEMAL AĞAR**, "**Tunceli-Dersim Coğrafyası**", İstanbul 1940, s. 45).

Arsaklılar'ın koç-koyun heykel ve kabartmaları sonraları kiliselerde

de devam ettirildi. Tiflis'le Ahıska arasında ve Kür boyundaki "**Kumurdo**" köyünde X. Asırdan kalma bir kilisenin giriş kapısı üzerinde "**altıkollu-yıldız** (Süleyman-mührü) resmi altında yatan iri bir koç kabartması" görülmektedir (**M. BROSSET**, "**Atlas du Voyage Archéologique dans la Transcaucasie**", Petersburg, XIV Planch). Bugün **Ahıska** ve **Tomanis** bölgelerinin yerli kilise armaları "ak kumaşlı zeminde iki sarı yıldız ve bayrakdireği altında bir **ak-koç**"tur (Beyoğlu-Bomonti semtindeki "Katolik-Gürcü Kilisesi"nde bulunan tarihî kilise armaları levhası). Kars'ın 10 Km. batısında Erzurum yolu yanındaki "**Uçuk** (Yıkık - Kilise"de de (Bagrath X. Asır) koçbaşları heykelleri duvarın içyüzünde ve kubbe altında çıkıntı teşkil etmektedir.

d) Helenistik tarzındaki paralarında yay-ok resmi kullanan **Arsaklılar** (**A. SUBHİ PAŞA**, "**Tekmilet ül-İber**", II. sondaki 9 levha), bugün İran bayrağında Safavî ve Kaçarlardan kalmış olarak görülen ve Anadolu Selçuklularının sikkelerinde de kullanılan "**Türk timsali güneş, Tatar timsali Arslan**"dan ibaret ve "Sasanîler devrinde" bile İran hükûmetinin "hâlis Türk efsanesi"nden gelme saydığı "**Şir ü Hurşid**" remzini de paralarında ilk defa kullanmışlardır (**A. ZEKİ VELİDİ**, "**Türk Efsanelerinde Millî Alâmetler**", Türk Yurdu, Ankara 1925, III. 134-140).

II. Takım

Oğuznâmeler ile başkaca yazılı hâtıralarda Oğuzlar'ın Doğu-Anadolu ile Azerbaycan ve Gürcistanda eskiliği

Türklerin İslâmlıktan önceleri Küçük-Arsaklılar (Armeni) ülkesinde yaşamış olduklarına dair: İran, Arap, Ermeni, Gürcü ve çeşitli Türk an'ane ve destanî rivayetlerinden yazıya geçenler arasında gördüklerimizi aşağıda kısaltıp karşılaştırıyoruz:

1 — Abbâsî ihtilâlinin 750 de başbuğu ve baş kahramanı olan Horasanlı Ebû-Müslim'in "hazinesinden bulunup, o na da, kendisini nisbet ettiği [Sasanlı I. Husrev Anuşervan'ın (531-579) hekimi ve sözde veziri olan Mervli] Büzürc-Mihr ül-Bakhtegân ül-Fârsî'den irsen kalmış" bulunan ve Büzürc-Mihr çağında türkçe aslından farsçaya çevrilen "**ULU-HAN ATA BİTİĞİ**" adlı bir Türk millî destan kitabı vardır. VI. Asırdan kalma ve Ebû-Müslim'e ait bulunan bu eser, Hârun Reşid'in hekimbaşısı Süryani Cebrâil ibn Bakht-Yaşû tarafından h. 211 (826) yılında Bağdat'ta farsçadan arapçaya çevriliyor. İpekten Bağdat-kâğıdına meşhur bir hattâtın yazdığı ve altın bir kapakla kapanan bu biricik arapça "**Ulu-Han Ata Bitiği**"ni gören Mısırlı Türklerden ve Selçuklu kolundan tarihçi Ebû-bekr b. Abdullâh, h. 709 (1309) da bitirdiği tarihine bundan iktibaslar yapmış; ve Oğuz Han'ın, bebekliğinde arslan sütüyle beslenip büyüyen "**Alp-Arslan Balacugu**" soyundan gelen Tatar nesli'nden indiğini nakletmiştir (HÜSEYİN NÂMIK, "Oğuznâme", Yeni Mecmua, 1923, IV. 460-461; A. ZEKİ VELİDİ, "Türk Efsânelerinde Milli Alâmetler", Türk Yurdu, III. 135-139).

EBÜBEKR B. ABDULLÂH "Dürer üt-Ticân" adlı arapça tarihinin h. 628 (1230) yılı bahsinde, "Oğuz Türkleri arasında elden ele dolaşan" ve içerisindeki destanlar "Oğuzlar içinde uslu, bilgili kimseler tarafından ezberlenip kopuzlarını çalarak söylenen" bir OĞUZNÂME kitabı da gördüğünü haber verip bundaki "Tepe-Göz" destanının özünü nakletmiştir. "Aras oğlu Basat"ın öldürdüğü Tepegöz'e ait bu destan, "Dede-Korkut" kitabında "Kazan Han" idaresindeki Oğuz-Elle'inde çekilen bir belânın

hikâyesi olarak anlatılmıştır (arapça metin ve tercümesi için bak. O. Ş. Gökyay, "Başlangıç", s. XLI-XLII).

2 — Eski İran ve Arap destanî rivayetlerinde çok eski çağlarda Azerbaycan'ın "Afrasyab ve Türklerin yurdu" olduğunu gösteren kayıtları inceliyen PROFESÖR A. ZEKİ VELİDİ TOGAN BEĞ ("Giriş", I. 166), bunlara şöyle işaret ediyor:

Eski bir İranlı müellif'in Tahran'da basılan "Mücmel üt-Tevârih ve I-Kısas"ında (s. 154) toplanan eski İran rivayetlerinde de "Azerbaycan, eskiden Türkler eline geçmiş bir ülke olarak ta'rif" ediliyor. Bu İranlı müellif, "Arap Himyar hükümdarlarından Râiş'e ait destanî rivayetleri naklederken, bunun geldiği sırada buraların Afrasyab'ın ve Türkler'in elinde olduğuna dair sözleri nakletmiştir. Arapların bu Himyar hükümdarlarına ait destanlarında, Azerbaycan'ın eskiden bir Türk ülkesi olduğu, tek bir umumî mehaze ircaı kabil olmayacak eserlerde de tekrarlanmıştır. İhtimal bu rivayetlerin tesiriyledir, ki Halife Muaviye bin Süfyan'a da "Azerbaycan bir Türk vilâyeti" olarak tanıtılmıştır. Buna ait rivayetler, Arapların en eski tarihçisi İBN HİŞÂM'da ("Kitâb üt-Ticân", Haydarâbâd tab'ı, s. 80, 402) bulunmaktadır. Bu rivayete göre, Muaviye yanında bulunan Ubeyde'ye "Türk ve Azerbaycan nedir?" diye sorduğunda Ubeyde: "Azerbeycan eskiden Türklerle meskûn bir ülke idi" cevabını vermiştir."

3 — Gürcü an'anesi'ne göre V. Asırda Tiflis şehrini kuran kral Vaktang Gurg-Aslanı ["Kurt - Arslan" lâkaplı Vaktang] (450 - 503) çağından kalma millî Gürcü tarihi tomarları "**KARTLİS ÇKHOVREBA**" (Gürcistan Hayatı) adlı kitapta toplanmıştır. Gürcü kralı Bagrath III. Giorgi (1154 — 1184) çağında, Gürcistan'da ordu ve maliye-ticarete hâkim olmaya başlayan ve Kafkaslar ötesinden yeni gelmiş bulunan Ortodoks Kuman=Kıpçaklar'ın yardım ve tesiriyle eskidenberi (16 asırlık) Gürcistan başbuğluğunu yapan Orbelli=Orbelyan âilesi yok edildiği gibi, bunların mefahir ve hizmetlerine ait bahisler de bu kitaptan kazılarak çıkarılıyor. 1177 de Loru kalesine kapanan bu hanedan mensuplarının çoğu öldürülüyor. Bu âileden canlarını kurtarabilenler Karabağ'a kaçarak Gregoryen oluyorlar. Bunlardan olup eserini 1290 yılında bitiren "Si-uni" (Karabağ) başkeşişi İSTEFAN ORBELYAN, ermenice yazdığı "Orbelyanlar Tarihi" nde (Saint-Martin, "Mémoires" II. 57 — 65), eski atalarına âit destanî ve tarihî haberlerden "Kartlis Çkhovreba" ile başkaca Gürcü tomarlarında bulabildiklerini kısaca şöyle nakletmiştir:

"Torgoma'nın ikinci oğlu Kartlos", Orta-Kür boyunda yerleşip yaptırdığı kaleye Orpet (kartal-yurdu) adını verdi. Buraya Kartal de denilir ki, Gürcülerin millî adı (Kartvel) bunlan çıkmadır. Orbet diye de söylenen bu kaleye şimdi "üç-ok" mânasına gürcüce "Şam-Şoylde" adı verilmektedir. İran (Keyâniyân) şahlarından "Apridon" (Feridun) un Gürcistana gönderdiği Artamos ve maiyetindeki Persler yerli halkı kasıp ka-

vurdu. Artamos'un ölümünden sonra "danuder" (âile-reisi) denilenlerden 4 kişi Gürcülerin idaresine bakıyordu, İran zulmü ise devam ediyordu. Bu sıralarda, "İmaüs" (Han-Tanrı) dağına değin uzayan bölgelere yayılmış olan Hun ve Khazarlar'ın komşuları bulunan doğudaki "Khalan-Drik" (Khalan-Türk) ler ölkesine doğru olan "Cenasdan" (Çin-istân = Doğu Türkistan ve Orkun boyları) hükümdarlığı bölgesinde büyük kaynaşma ve karışıklıklar oldu: Buradaki "Cenpakur" (Çen-Pakur=Çin-Bağ-Pur=Çin-Fağfur'u) adlı kral ölünce, Cenastan'ın hükümdar âilesinden olan beğleri arasında savaş başladı. Savaşı kazanan taraf öteki şehzadeler kolunu barınamaz hale getirdiler. Bozulan taraf korkunç bir yürüyüşle yola çıktı, "Taryal" (türkçe "Dar-Yal" = Dar-Boğaz/Geçit) kapısına yetip burayı geçerek zorla "Kartli" (Gürcistan) bölgesine girdiler. Önerine çıkanlara: "Biz, Cenasdan padişahının akrabasındanız, kardeşlerimiz bizi kovdular, biz de sizin ölkenize gelip korumak için yerleşiyoruz. Tanrı-larınız size çok acıdığından bizleri zavallı ve düşkün olan sizlerin yardımınıza getirdiler; yoksa niyyetimiz, İran veya Rum imparatorluklarına varmaktı. Bize iyi yer verip yerleştiriniz, düşmanlarınızı tepeler ve sizleri tahakküm altından kurtarınız", yollu tok tok sözler söylediler. Gürcü beğleri, çok yiğit ve güçlü, gövdeli olan bu muhacirlere Orbet kalesini verdiler, çevredeki köylere yerleştiler, başka yerlerle büyük kaleleri de onların boy ve oymaklarına ocaklık verdiler.

"Bu yabancılar askeri teşkilât kurup İranlılarla savaşılarak ölkeyi kurtardılar. Yerliler de mükâfat olarak bunları "Sbarabiyd" (Sipeh-büd = başbuğ) tanıdılar." (Makedonyalı İskender'in ölümünden sonra ilk yerli krallık sülâlesini kuran) ilk Gürcistan hükümdarı "Parnovaz" (Ferne-vaz) bunlara karşı çok saygı ve itibar gösterdi, kraldan sonra gelen ne gibi ihtisamlı ve şerefli işler varsa hepsini bunlara verdi. Bunlara, mâlikânelerinin başı olan Orpet kalesinden dolayı sonraları Orp-ulk (Orp-ahalis), ermenicede "Orpet-a-çık" (Orpet-li) ve Orbelyan/Orpelyan (Orb-elli-ler) denildi. Geldikleri yere göre de bu hanedana "Cenav-ulk" (Çin-li-halk) ve ermenicede "Cen-a-çık" (Çin-li) denildi. (1177 de Bagratlılarca kökleri kesilen, "şerefli adları tarihlerden silinip, kiliselerden bile isimleri kazınan" Orbelli/Orbelyan hanedanıyla gelen "Çinli" ahalinin Hıram-suyu boyu ilbeğleri olup Oğuznâmelerde "Şor-Şamsoldin" künyesiyle anıldığını göreceğiz) [5].

[5] "Orbelyan" ların Türklüğü meselesini kısaca Mirza Bala Beğ de tekrarlamıştır. (İslâm Ansiklopedisi, IV. 837 — 838, "Gürcistan" makalesi).

KÂTİP ÇELEBİ'nin ("Cihânnümâ" 1145 tab'ı, s. 406) Gürcistan" dan bahsederken: "Cümle halkı Gürcü tâifesi ve nasârâ dinindedür. Bilâd-i İslâma muttasıl yerleri mahlût esnâf-i muhtelifedür, anlara Cincavat derler.... Açıkbaş (İmeret) ve Dadyan (Suvanet) hâlis Gürcü itibar olunur", demesi çok doğrudur. Burada, "esas Gürcülerden ayrı" gösterilen "Cincavat" lara bugün Çincavat" deniliyor. Bunlar soyca Türk olup, eski Gürcü ve Ermeni kaynaklarındaki Cenavulk, Çenaçık" lerden kaldığı muhakkaktır. Çıldır, Ahılkelek ve Borçalı'nın dere ve yaylak-kışlak hayatı süren

Yine "KARTLİS ÇKHOVREBA" dan alınıp (M. BROSSET, "Histoire de la Géorgie", 133) neşredilen bir Gürcü tarihî an'anesinde Türk ve Kıpçaklar'ın Gürcistan'daki eskiliği hakkında PROFESÖR A. ZEKİ VELİDİ TOGAN ("Giriş", I. 245) şu doğru fikirledi ileri sürüyor:

"Gürcü vak'anüvisleri, daha İskender zamanında, yani m. ö. 4. üncü asırda Kür nehri boyunda Bunturki ve Kıpçak isminde iki Türk kavminin gelip yerleştiğine dâir bir rivayet nakletmiştir; bunlardan 'Bun-Turkinin' 'İbtidâi Türk' demek olduğu ileri sürülüyor. İhtimal Sakalar'la birlikte, yahut onlardan sonra "Türk" ismini taşıyan bir kavim buraya gelmiştir. Kıpçaklar'ın da o kadar eski zamanda mevcudiyeti yine imkân dahilindedir (Edil-Derbend arasında ve merkezi "İndir-Tarığı" [Tarku şehri] olan Oğuznâmedeki Kıpçakların buralarda "Milâd çağlarında yaşadığı, Plinius'un Kafkas dağlarına yakın yerlerde, birlikte yaşayan iki kavim sıfatıyla Camacs et Orans yani Kemak (Kuman = Kıpçak) ve Uran kabileleri ve Derbent kapısı için de "Buna Kumania kapısı diyorlar", şeklindeki kayıtlarıyla sabit oluyor) (Aynı eser s. 154)."

Alp-Arslan'ın ikinci batı seferi sırasında 1068 baharında Tiflis'ten çıktuktan sonra Kür yukarılarında fethettiği bir "memleket" hakkında

Terekemeler bugün "Çincavat" ve "Gagavan" demektedirler, Ahılkelek-Çıldır taraflarındakilere ayrıca "Cavakh" da denilir. Daha çok meyveci-sebzeci ve ekinci olup ortodoksluktan döndükleri geleneği kendi aralarında da yaşayan bu yerli ve kaba türkçe ile konuşan ahalinin her üç adı da, tarihi birer hâtırayı taşımaktadır:

a) Gagavan, Arsaklılar çağında Ardahan'dan Tiflis altına kadarki Kür boyunun eyalet adı "Gugark, Kugark (Gogar-lar)" adından geliyor. Sakaların m. ö. 665'te buraya yerleşen Gogu veya Gog boyuna göre İstrabon'da (XI 15 fasıl, 4, 5) buralar "Gogarène" diye gösterilmiştir. A. Zeki V. Togan Beğ Sakaların bu "Gogar" adının türkçe "Kök-er" den ibaret olacağını sanıyor ("Giriş", I. 159). Oğuznâmelerde bu ad, "Gogalet-Koca" diye ve "Şor-Şamsoldin" (= Şor-Şamsolde) hanedanı atası olarak geçer.

b) Çin-Çavat adındaki ilk söz, Orbelyan da denilen eski Türk boyunun "Cenasdan" dan geldikleri için vaktiyle "Cenavulk" Çenaçık" de denilen adlarının sonraki şekilleridir. İkinci kelime "Çavat" ise, Çıldır-Ahılkelek-Ahıska'nın eski sancak adı "Cavak" adındaki "Çav, Cav" kökünün "k" yerine "t" ile de emilenişini gösterir. Gürcülere başbuğluk eden bu "Çin" den gelme ahalinin "Üç-Ok" kolundan olduğu "Sami-Solge = Sam-Solde" merkez kalelerinden anlaşıldığından, oturdukları yere Gürcülerce "Cavak-et" (Cavak-yurdu) de denilen boyun, Oğuzların Üç-Ok" kolundan ve Gök Han" soyundan sonradan "Cavul-dur, Çavul-dur, Çav-dar" denilen boyun adını taşıdıklarını sanıyoruz.

c) Cavakh adı da böylece izah edildi. 1918 Nisanındaki "Tirabuzon konferansı" nda Türkiye murahhas hey'eti âzâsından olan muhterem İsmail Hamî Danişmend Beğ'in anlattıklarına göre; oraya gelen "Gürcistan" hey'eti âzâsından TUMAN-OF adlı bir asilzâde: "Dedelerimiz, Çin-Türkistan'dan gelmiş olan Türklerdir. Bu Gürcüleri, hep bizim atalarımız adam etmişlerdir. Ben de sizin ırkınızdan, Türk aslından sayılırım; ve bununla bütün âilemiz fertleri ötedenberi övünegelmişizdir", yollu sözler söylemiştir. Bir çok Gürcü âlim ve şairleri de yetiştirmiş olan Orbelli ve Cavakha-şvili gibi Kür boyundan çıkmış tanınmış asil âilelerle, bugünkü Bakuryani (Bag-Pur-yân = Bağ-Pur-lar) kasabası ve bu addaki çok kalabalık ortodoks hanedan da, hep, "Cenasdan-ı" Türklerin torunlarından ibaret ve onların hâtıralarını yaşatan varlıklardır.

tesbit edilen bir "putperestlik" an'anesi, son derece mühimdir. Selçukluların ilk fetih raporlarına göre "Gürcülerle muharebeleri" hiçbir eserde görülmiyen şekilde "mufassal surette tasvir edilmiş" bulunan **"AHBAR ÜD-DEVLET İS-SELÇUKIYYE"** kitabında (T. T. Kurumu neşri, Ankara 1943, s. 32), "Sultan, Nemrud bin Kenan'ın sâkin olduğu ve oradan göklere çıkmak istediği memleketi harap ederek, onun civarında bir memleket ve mescid bina etti. Sultan Gürcistan'da beş ay kaldı", deniyor.

Din kitaplarındaki "Babil hükümdarı Nemrud" a benzetildiği için böyle anılan bu **"Gürcistan Nemrudu"** memleketinin Ardahan - Ahılke-kelek ve Çıldır-Ahıska arasında, Kür'ün sol kıyısında "Meşe-Ardahan" ın "Uğuz-dağı" ve yanındaki "Uğuz-çayırı" olduğu, bu tarih kaydını görmeden önce tesbit ve nesrettığımız **"Ardahanda Uğuz Dağı Efsanesi"** ("ÜLKÜ" dergisi, Şubat 1941, sayı 96, s. 509 — 513) ile anlaşılmaktadır. Bugün buradaki halk ile Sovyet Gürcistanının Gürcü ve Ermeni ahalisi tarafından bilinen ve pek meşhur olan "iri gövdeli, dev-yapılı ve kitap-ehli olmayıp, kendi kızkardeşleriyle evlenebilen UĞUZLAR'dan bir Beğin", bu Uğuz dağı ve çevresinde yaşadığı, dağın tepesinde bugün de yüntuları uzaklardan görünen "mağlısa" adlı beyaz kulenin "Nemrut gibi göklere çıkıp Tanrıya kasdetmek için bu Uğuz tarafından yalldığı" an'anesi, pek yaygın olarak yaşamaktadır (**KIRZIOĞLU M. FAHRETTİN**, "Çıldır'da Üç Uğuz Kardeşler Efsanesi", Türk Folkler Araştırmaları dergisi, Nisan 1951, I. 322 — 324).

4 — **"Ahlât"** bölgesinin eski Oğuz yurdu oluşu hakkındaki kayıtlar. Bunların başında, ünlü Arap tarihçisi **MUHAMMED VAKİDİ**'nin (748 — 823) ilk islâm fetihlerine ait haber ve raporlara göre yazdığı **"Fütûh üş-Şâm"** kitabında bulunan tarih haber ve hâtıraları gelir. (İstanbul h. 1304 basması, II. 95 — 106; **Yüzbaşı Azimzâde Sadık ul-Müeyyed**'in kısaltarak türkçe tercümesi, İstanbul h. 1302, 110 — 117, 126). Ebi'l-Akhvas tan naklen İshak oğlu İsrail ile Abdullah oğlu Nevfel'den öğrenilerek Vakıdî'nin eserinde Dicle kaynakları ve Ahlat fethi için verilen haberlerde bize yarayacakların özü:

Hazreti Ömer çağında h. 17 — 18 (638 — 639) yıllarında El-Cezîre ve Ermeniyeye" yi fethetmek için gelen **İyâz ibn Gunm** idaresindeki İslâm ordusu **"Resül 'ayn"** kalesini kuşattı. Bu sırada buraya çevredeki hristiyan illerinden yardımcı kuvvetler yola çıktılar. **"Erzen, Bidlis, Muş, Malazgert ve Erciş (Van) gölü** bölgelerinin en büyük hâkimi sayılan **Ahlat-Melike Yustinus**'un veliahdi olan son derece güzel ve yiğit, kahraman bir kız'ı vardı". Bu **Melike**, kendi adı ile anılan **Taron** (veya "Taryun") dağında oturuyor çeri besliyor ve yetişken olduğu halde, hepsi de asilzade olan tâlplerinin çokluğuna rağmen bir türlü evlenemiyordu. Çünkü, âleme ilân etmişti ki: **"Ben, mal, devlet ve kuru şöhrat sahibini istemem; hangi yiğit beni cenkte ve güreşte yenerse ona varacağım"**. Kendisiyle

evlenmek istiyen birçok beğzade delikanlıları yenen **Melike-Taron**, bu arada **"Sanâsuniyye"** (Sason) dağı meliki **Selentûr**'un oğlu **Susi** (veya "Sus" yahut "Muş") adlı lâlîbini de yenmiş; bu yüzden onun alına sarkan saçını (kâkülünü) da keserek salıvermişti. **Bidlis, Hizan, Erzen ve El-Ma'den** (Ergani) bölgesinin hâkimi olan amcası **Servend**'in oğlu **Yargun** (veya "Yorguz" yahut "Boğur") [6], çok güzel ve yarar bir yiğit olduğu halde, kızdaki bir türlü yüz bulamadığına yanıp yakılıyordu. Babası, topladığı **Ahlatlı** 4000 askerini başına **Melike-Taron**'u geçirerek Müslüman ordusuna karşı yolladı. **Yargun** da 1000 kişilik kuvvetiyle bu uğura gidiyordu. Yolda amcası kızını görüp usû başından uçan bu delikanlı beğ, muradına ermenin kolayını buldu: İslâm ordusuyla karşılaşınca **İyâz**'ın yanına varıp müslüma noldu, bu yüzden onun himmetiyle **"Eski Oğut (Oğuz?) dini"** ni bırakıp Hak dini kabul eden **Taron** ile evlenebildi. **İyâz**'ın mes'ut ettiği bu çift, Müslümanların çok işine yaradı: **Ahlat'a** varınca, eski dininde ısrar eden babasını öldüren **Taron**, kan dökülmeden buraları islâm ölkesine kattı; **Yargun** da **"Ahlat ve Erminiyye bölgeleri vâlisi"** tâyin edildi.

Osmanlıların menşeiinden bahseden yerli kaynaklarda **Ahlat** ili'nin eski **"Oğuz yurdu"** ve **"Kayı boyu yeri"** olduğu hakkındaki an'aneler, Vakıdî'nin yukarıda kısaltılan **Taron ve Ahlat** hakkındaki haberlerinin Türkölge ait bulunduğunu göstermektedir; bu kaynakları sıra ile gösterelim:

a) Fâtih'in başveziri **Mahmud Paşa** adına h. 869 (1464) yılında manzum olarak yazılan **ENVERİ**'nin **"Düstur/Destûr-Nâme"** sinde (Paris "Millî Kütüphanesi" ndeki biricik yazmadan istinsahla **Mükrimin Halil Beğ** tarafından 1928 de İstanbul'da bastırılan metin s. 6, 73 — 78), **"Melike-Taron"** un **"Oğuzlar-Hanı"** nın kızı ve **"İyâz"** ile evlenen **"Turunc Khatun"** olduğu ve, sözde, bunlardan türeyen bir oğlanın Osmanlıların uluatası sayıldığı anlatılmaktadır. Aslâ **"tesâmü' etme"** yip (kimselerden dinlemeyip) **"nüsha içre râviler"** in (yazılı kaynakların) böyle dediğini ve **"Semerkandî Kitâb"** dan alarak böyle yazdığını temine çalışan **Enverî**, eserinin **"Âl-Osmân"** bahsinde kısaca şunları naklediyor:

Halife Ömer çağında Sa'dü Vakkas başbuğluğunda **Acem Mülküne** sefer edip **Medayin** şehrini alan İslâm ordusu geri dönmüştü.

"Sa'dü Vakkas idüp ol fethi döner,
Yolda bir dağ var kenârına konar.
Sa'd ol dağa temâşâyâ çıkar
Bir ulu sahrâ görür çevre bakar.
Anda konmuşdu **Oğuzlar** biaded
Obalar başdan başa yok ana hed.

[6] Nüsha farkları, Topkapusaray: Revanköşkü Küt. sayı 1372 deki tercemesi, I. yaprak 282 — 283 ve basma "Şerefnâme" I. 340 — 341 dekilere göre.

Kara-evlerle yüzbin artuğ ev
Bu cihân köhne sarayı sanma nev.
Mülk-i Türkistân'da var idi meger
Bir ulu han cümle handan mu'teber.
Emm-i Selçuk Boğduz- Aman [7] ana nâm
Bilmez İslâm anda mecmû-i enâm.
Ava binmişdi Aman Han ol zaman
Geldi bu Ashâb'ı gördi nâgehân."

Han bunların kim olduğunu öğrenince konuklayıp üç gün ziyafet verdi. "İyâz'ı otağına aldı." Fakat

"Bir kızı vardı Turunç-Khatun adı
Nüsha içre râviler böyle dedi....
Anların içinde perde yoğ-idi
Gerçi kim âdâb ü erkân çoğ-idi."

Kızın güzelliğine vurulan İyâz gece çok uğurlu bir düş gördü, ertesi günü Vakkaas'a bunu yordurup: Doğacak çocuklarından padişahlar sayıya çıkacağını anladı. Oğuzların-Hanı da, veziri Bermek'in aracılığı ile, kızı Turunç'la İyâz'ı evlendirip düğün etti. Bir ay sonra ayrılıp memleketin dönen İyâz'dan doğan oğlana, anası "Mir-Süleyman" adını koydu. Onları "Veli'ye Oğuz" dediklerinden bu çocuğu da Oğuz diye anıdılar. Göbek adlı "Emir-Süleyman" olan bu Oğuz Han, amcası kızını reddedip vezir Bermek'in kızıyla evlendi. Bundan 6 oğlu ve oğullarından da dörderden 2'si torunu doğdu. En büyük oğlu olan "Cem-Şid" (Cem-Güneş) Han, "Baran" olan yerde yaşadığından "Kayı-Han" lakabıyla da tanınır. İşte bu Oğuz Han oğlu Kayı-Han'dan Osmanlıların ataları, Elcezire'nin yukarılarındadır (Dicle kaynaklarında) türeyip ortaya çıkmıştır.

Vâkıdî'nin tarihi ve "Düstür-Nâme-i Enverî" nin destanî haberlerinde de Osmanlıların soyunu din bakımından şerefli göstermek için Peygamberimizin kabilesi "Arap-Kureys" e bağlama yolundaki uydurma bir yola na bırakılırsın şu gerçekler belirmektedir: 1) İyâz b. Gunm idaresinde Yukarı-Dicle ve Ahlat bölgelerini fethetmek için gelen ilk İslâm ordusu buralarda OĞUZLAR'la, hem de Dede - Korkut Oğuznâmeleriyle başka millî Türk destanlarındaki gibi "yiğit ve silâhşor, pehlivan ve iddialı-şartlı beğ kız

[7] Eseri istinsah ve neşreden M. HALİL BEĞ (s. 73) bu adı "Oğuz Tümer" okumuş ve şöyle demiştir: "Bu mısradaki Oğuz kelimesinin 'ğuz kısmı silinerek diğer bir lâfzın yerine sonradan yazılmıştır. "Biz, gerek bu eserdeki vezni gözeterek, gerekse "Eski-Oğuzlar" dan Kürtler bölgesine hâkim ve Peygambere elçi gittiği an'ane yaşayan ilbegleri sülâlesinin "Şerefnâme" de (I. 17, II. 10) yazılan adına bakarsak bunun doğrusunun (ikincisi arap "ayın" harfiyle: 'Aman') "Boğduz - Aman" olduğunu inanıyoruz.

an'anesini yaşatanlarla karşılaşmıştır (Bani-Çiçek gibi); 2) Vâkıdî'nin "TARON/TARYUN" adıyla tanıttığı ve bu isimle anılan dağda konakladığını bildirdiği Ahlat'ın yiğit Melikesi'nin [8] adı, eski Ermenice metinlerde "Daron/Taron", Süryanicede "Tarun/Daron, Ba-Daron, Beyt-Daron" diye tanınan Muş sancağından [9] geliyor: Ermenicede "Taron e-çi" demek, "Taronlu" mânasına gelir. Enverî bu adı, Ermenice yazılan yerli Ahlat kaynaklarından gelen bir eserden alarak "Turunç-Khatun" şekline sokmuş veya kendisinde önce "Taroneçi" adı Arap harfleriyle yazılınca böyle okunabilmiştir. 3) Arsaklılar çağında Türkistan'dan yeni gelen (III. Asır ortaları) Mamik ve Konak adlı beğlerin oymağına mâlikâne olan ve Bingöller'den Bitlis'e, Aladağ'dan Çabakçur'a kadar uzanan Murat boyları ile Van gölü'nün kuzey ve batı çevresine "DARU-BARAN/TURU/BERAN" (Baran=Koç/Koyunlu-Yurdu) denilip 15 eyaletten birisi sayılırdı. Enverî (s. 77) telmih yoluyla:

"Kanda kim Cemşid-Han seyrân ider,

Hak Te'âlâ ol yeri Baran ider", demiştir. 4) Arsaklılar çağında "Taş-Oğuz" dan ve Kürtlerin ilbegleri (Mog-Amaduni) sayılan ve destanlarda "Peygamber'e elçi gidip ilk müslüman olan Oğuz beğleri"nden gösterilen "BOĞDUZ-AMAN/BOĞDÜZ-AMAN" hanedanının buralarda Müslümanlarla ilk temas eden Oğuzlardan olduğu an'anesi belirtilmiştir.

b) Fâtih'in vezirlerinden Karamanlı NİŞANCI-MEHMED PAŞA'nın h. 885 (1480) yılında Arapça yazdığı "Tevârîh is-Selâtinü l-Osmaniyye"de (Konyalı İbrahim Hakkı'nın tercümesi "Osmanlı Tarihleri I" cild, İstanbul 1947, 4. eser, s. 343) Kayılar'ın Ahlat'ta yaşadığına şöyle işaret ediliyor:

"Bazı tarihlerden nakledildiğine göre, Mogolların Bağdada vardığı sıralarda, "Erminiyye şehirlerinden Ahlat şehri çevresinde deve, koyun, uşak ve hizmetçi sahibi bir kavim vardı." Bunların başlarında, "soyu 21 göbekte, Nuh'un oğlu Yasef'in çocuklarından Oğuz-Han'a" ulaşan "Kayık-Alp" [10] vardı; h. 656 (1258) yılında "bu da Selçuklularla birlikte

[8] İstanbul Lisesi Edebiyat Muallimi Ahlatlı Tahir Nejat Gencan'ın anlatışına göre: "Ahlat şehrini ilk defa müslüman eden Evliya kız'ın tabutu, Harabe-Ahlat = Eski-Ahlat semtindedir. Hususî surette zamanında örülen bir duvar içerisinde ve yüksekçe yerde bulunan bu Ahlatlı ilk müslüman kız'ın mezarı'nı bugün bile o haldeki halkı hürmetle ziyaret etmektedirler".

[9] Saint-Martin ("Mémoires", I, 98 - 99).

[10] Oğuzların "Kayı" boyunun adı KAŞGARLI MAHMUD'un "Divânü Lûgaat it-Türk" ünde "Kayıg" diye en eski biçimiyle yazılıdır. Temür'ün Yıldırım'a bir mektubunda: "Sentin, bir gemici (keştî-bân) Türkmen oğlu olduğun, bütün Rûm (Anadolu) ve Sâm (Suriye) memleketlerinde meşhurdur", demesi de, Osmanlıların boyunun en eski şekliyle "KAYIG-LI" adının, Temür çağındaki kâtip ve devlet memurları tarafından, Türkçede "kayık=suda yüzen gemi" ile karıştırılarak "Kayığ = Keştî, Li=Bân" olarak "Kayıg-ı"nın "Keştî-bân = Gemi-ci" mânasına yanlış anlaşılmasından ileri gelmiştir (ADNAN ERZİ'nin "İbn Bibi ve Eseri" hakkında Edebiyat Fakültesiindeki doktora tezi).

kaçmağa razı oldu. Asıl yerlerini ve yurtlarını bırakarak kavim ve boyu ile beraber" göçerek Anadolu'da "Karacadağ" a varıp yurt edindi.

c) Ahlat'ı h. 1065 (1655) yılında gören Evliya Çelebi (IV. 134-137, 140; Millet: Pertevpaşa Küt. sayı 710, IV. 4-5. yaprak, basmadan mufassaldır), burada duyduğu Eski-Oğuzlar hakkındaki an'aneleri naklederken şöyle diyor:

"Evsâf-ı Dâr ül-Buleh (= Saf/Abdal-Yurdu) binây-i Tar(on) şehri kadim-i Erzen-i Ahlad. Cemî'i müverrihler bu şehir-i atika, Dâr-i-Buleh demişler, yâni Oğuz Tâifesi şehridür... Zamân-i kadimde bu şehir MÂ-HÂN (Horasan'daki Büyük-Arsaklı) Pâdisâhının hükmünde idi". Bu pâdisâhın buyruğu ile "bu kavim-i Tâife-i Buleh Oğuzân, yüzbin yumurtayı cem' idüp Diyâr-ı MÂHÂN'a götürmeğe âdem ve harcırah lâzım", derlerken bu külfetten affedildikleri buyruğu gelir. "Bu şehrin yaylası hâlen Subhan-dağdır". Bu dağdan yeraltı borularıyla şehirdeki "süd-çeşmeleri" ne gelen kendi hayvanlarının sütlerini alıp, "ösrün (ondabirini) MÂHÂN Pâdisâhi' na virürlerdi. Ösr-i Sultânîye çün(ü) gerâ olmayup, kendülerinde dahi hilâf yok idi. Anıçün bu şehre müverrihin, Dâr ül-Buleh ("Taru-Baran" dan da bozma olabilir) derler." Düzeni bozulup yeniden gelişen bu şehir, "Akça-Koyunlu" tâifesi zamanında Danişmendliler de gelmiş ve sonra h. 476 (1083) yılında "Danişmend Beği" olup, hükûmet kurmuşlardır. Yavuz'un Çaldıran seferi (1514 yılı) sırasında sığınacak sağlam bir kaleleri olmayan Ahlat ahalisi "Erzurum altında" ona ricaya varıp, "Pâdisâhum, ecdâd-i izâminun [Kayı beğlerinin] medfûn oldukları Ahlat şehrinde bize bir kal'a bünyâd eyle", dediler. Kanunî Süleyman h. 955 (1548) tarihlerinde Ahlat'a gelerek, "saç ve sakallarıyla ter ü tâze" durup yatan mumyaların bulunduğu türbeleri görüp, "cümle ecdâdını ziyâret iderek", sonra bir kale yaptırdı. Osmanlıların eski ataları içerisinde Ahlat'ta yatanlardan biri de "Korkud Han" dır.

c) VAN'DAKİ ULU-CÂMÎ'NİN HATİBİ tarafından h. 1130 (1718) yılında yazılan çok mühim bir "Van Tarihi" nde (Ali Emiri'nin istinsah ettiği yazma Millet: Ali Emiri-Tarih Sayı 630, s. 66-68), "Ak-Koyunlu" adıyla hâtıraları halk arasında yaşayan Eski-Oğuzlar'a dâir bir an'ane şöyle anlatılmıştır:

Hicretin 300 (913) tarihinden sonra ahdi bozan Hristiyanlar Van eyaletini istilâ edince, "Ak-Koyunlu selâtininden Van'da Câmî-i Kebir'i bina iden Şâh-i Ermen denmekle meşhûr" Sultan Abdurrahman "Ahlat'tan gelüp harb-i kesir ile ribka-i teshire çekdi. Rivâyettür ki ol Pâdisâh", sefer sırasında Bergiri ovasında ordu kurmuşken, kuzeyden gelen bir Pirin zafer için dua etmesi ve Van'da gömülü bulunan bir hazinenin yerini haber verip "burada bir câmi yaptır" demesi üzerine, fethi müteakip şehirde, Beni-Ümmiye, Ezher ve Ayasofya ayarında "adım ün-nazir" olan bu "Câmî-i Kebir" i yaptırdı.

5 — İlhanlı veziri REŞİDEDDİN'in 1305 yılında hey'etle birlikte yazdığı "Câmî üt-Tevârih" ine alınan "TÂRİH-İ OĞUZ Ü TÜRKÂN ve HİKÂYET-İ CİHÂNGİRİ Ü" kitabında (Topkapusaray: III. Ahmed Kütüphanesi sayı 2935, yaprak 309 - 324), doğrudan doğruya Türklerin millî destanı anlatılmaktadır. XIII Asra âit Uygur türkçesiyle yazılı "Oğuz-nâme" nin "islâmleştirilmiş" ve daha geniş sayılan bu destanda; Oğuz Han'ın ordusuyla dünyayı fethetmişken "Kıpçak" ölkesinden sonra Önasya'daki fetihleri anlatılırken (yaprak 212 - 213), "Zemin-i Tariki" (Dağıstan merkezi Tarku/Tarki ve Terek boyu) den aşip Şamaki'ya ve sonra Aran, Mugan bölgelerine inip Kür ve Aras ırmakları boyunca konakladığı; Ala-Tak'ta yaylayıp Gürcü, Diyarbekir, Bağdad ve Şam ölkelilerini fethettiği an'aneleri bildiriliyor. "İnal-Sır Yavkuy (Yabgu) Han" oğlu (veya amcası oğlu) "Ala-Atlı As-Tonlu Kayı İnal Han" çağında zuhur eden Hazreti Muhammed'e "Bayat boyunda Kara-Hoca oğlu Korkut elçilikle varıp müslüman olmuş" gösteriliyor. İlhanlı veziri Reşideddine: Dede-Korkut'un çok akıllı, bilgili ve keramet sahibi bir veli olduğu" nu anlatan destancı, "onun, 295 yıl yaşadığını, hikâyelerinin çok olduğunu" da söylemiştir.

İstanbul kütüphaneleriyle Paris'teki "Câmî üt-Tevârih" yazmalarından "Târih-i Oğuz ü Türkân" bölümünü gereği gibi çıkarıp karşılaştıran ve bunları işleyip neşre hazırlayan A. ZEKİ VELİDİ TOĞAN BEĞ ("Giriş", I. 166, 438), "Oğuz rivayetleri birkaç fâtihin, meselâ doğuda Mete'nin Batıda Afrasyab (Tunga Alp) ın ve belki de Attilâ'nın fütuhâtına âit destanların bir araya getirilen şekli gibi görünüyor", diyor; bunlarda geçen yeradları için de şu mütaleada bulunuyor:

"Selçuklularla beraber gelen Oğuzlar, ecdadlarının daha birçok asırlar önce de Azerbaycan'a gelmiş, hattâ Küçükasya şehirlerini fethetmiş olduklarına dâir rivayetler nakletmişlerdir. XI. Asrın coğrafi isimlerini taşıyan bu rivayetlere, bazı eski Türk yazma rivayetleri'nden de birtakım teferruat sızmış olabilir. Çünkü bazı isimler muhakkak, ki bu rivayetleri kitabına derceden Reşideddin'in zamanındaki isimler değildir. Bu rivayetlere göre, efsanevi Oğuz Han'ın zamanında Azerbaycan'a gelip yerleşen Oğuzlar'ın yaylakları Tebriz cenubundaki Ucan yaylaları, Alatağ dağları ve Sabalan dağlarında isimleri Alanar, Agdiburi (yahut Ağrıbör) şeklinde yazılan yaylalar, kışlak yerleri de Arran ve Mugan ovaları olmak üzere yerleşmişler."

6 — Ermeni rivayetleri ve tarihi kayıtlarındaki "Türk" varlığı da çok mühimdir. Khorenli Movses (I. 33 hab) gibi VII. ve Taronlu İstefan Asolik (E. Dulaurier tercemesi, Paris 1883, I. 5 fasıl) gibi X. Asır tarihçileri "Sopen" (şimdiki Tunçeli-Elaziz bölgesi) eyaletinde "Ankel" (meklek) denilen sülâlenin kurucusu Tork (Asolik'te "Durk") un harikulâde kuvvetinden, yiğitliğinden bahsederler. Khorenlinin Ermeni efsanele-

rinden alarak naklettiğine göre **TORK**, “**korkunc yüzlü, çukur gözlü, yasası burunlu, heykel duruşlu, çok uzun boylu, dev-yapılı ve harikulâde kuvvetli**” dir. Kuvvet bakımından İran’ın **Rüstem**’ine, Tevrat’ın **Samson**’una, klâsik **Herkül**’e müsavi ve hattâ onları gölgede bırakır. Milli şarkıları-mıza göre, “**Pont denizi**” ne kadar herkes bunun kuvvetinden yılgın olup, haykırışından korkar ve ona bağ verirler. Tırnaklarıyla granit kayaları yontar, hattâ tırnaklarıyla kayada kartal resmi yaparmış [11].

Patkanyan (Patkanof), bu “**kahraman Tork**” un **Türk** milliyetine mensup olduğu belirtilerinin bulunduğunu sanarak “Eski **Armenya**’da herhalde Araplar’dan önceki çağda bir **Türk kolonisi**’nin yaşadığı” nı ileri sürmüştür. **Khalatyan** adlı Ermeni tarihçisine göre, “**kahraman Tork**” un **Türklükle** ilişkisi olmayıp, **Hititlerin** “**Tarku**” adlı tanrısının **Ermeniler** arasındaki bir hatırasından ibarettir. **Nikola Adontz** “**Tork ile Ankel/Angel** (melek) arasındaki yakınlık belli değilse” de şimdiki **Egil** kasabası (eski “**Angilien**”) adında yaşayan **Angel** için burada kazıma yapılmalıdır, diyor. (Zapiski Vostochnago Otdeleniya Russkago. Arkheologičeskago Obs-çestva, XXI, 1912, s. XXXVI - XXXVII).

Hunları, Göktürkleri ve bilhassa **Hazarları** yakından tanıyan **Bizans** merkeziyle saray ve ordusunca, **Ermeni mezhebinde** (gregoryen) olup bir ordu ihtilâli ile başa geçirilen **kumandan Vardan**’a 803 te “**Türk Bardan**” denilmiştir.

Eserini 661 de bitiren **Piskopos Sebeos**’un “**Herakliyus Tarihi**” başına eklenen “**Mamikonyanlar**” ın **Türkistandan** (III. Asır ortaları) gelişine ait çok mühim ve mevsuk haberleri biraz sonraya bırakarak, **İspanyol** elçisi **Klaviyo**’nun **Elesgert** **Ermenilerinden** tesbit ettiği an’aneeye geçelim.

Semerkant’ten dönüşünde 1405 Eylülünde **Elesgert** şehrine uğrayan **KLAVIYO** (Ömer Rıza Doğrul’un “**Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyahat**” adıyla türkçeye çevirdiği, II. Kısım, s. 116 - 118), **Hoy**’dan çıkışının beşinci günü başlayan iki günlük yol boyunca gördüğü yerlerin ıssız ve harap oluşunun sebebini şöyle anlatıyor:

“**Ermenistan**’ın bu havalisinde kimsenin kalmamasına sebep, **Ermeni hükümdarın**’ın üç oğlu arasında kopan rekabet muharebeleridir. Eylülün birinci salı günü büyük bir şehre vardık. Fakat buradaki evler de bomboştur. Bu şehrin adı **Aluşkert**’tir... **Ahali** bize bu büyük şehrin niçin harap olduğunu anlattılar: Eskiden burada şöhrətli ve satvetli bir hükümdar varmış ve bu hükümdar bütün bu havaliye hâkim imiş. Bu hükümdar ölümü sırasında memleketini üç oğluna bırakmış ve memleketi bun-

[11] **Khorenli**’nin halk masallarından naklettiği bu efsanevî kuvvet tarifi, “**Kitab-i Dede-Korkud**” daki (II, IV. Boylarda) “**Acığı tutanda kara-taşı kül eyleyen**” ve “**Topkapusarayı Oğuznâmesi**” nde “**Kara-taşı karmadukda kül eyleyen**” tarifleriyle anlatılan “**Kara-Kona(k)**” ın şöhretine uymaktadır.

lar arasında taksim etmişti. **Aluşkert** en büyük oğluna, **Ani** şehri ortanca oğluna, **Erzurum** da üçüncü oğluna kalmıştı. Bu **Ermeni hükümdarların** hâkim olduğu başlıca şehirler bunlarmış. **Büyük kardeş**, en kuvvetli mevki olan **Aluşkert**’in hissesine düştüğünü görerek iki kardeşi de mirastan mahrum etmek istemiş; bunun neticesi olarak üç kardeş arasında muharebe başlamıştı. **Erzurum’daki kardeş**, yardımlarını temin ettiği **TÜRK-MENLER**’le birlikte **Aluşkert**’in üzerine yürümüş, **Aluşkert’teki kardeş** de aynı şekilde hareket ederek civardaki **müslüman Türkler**’den [Hoy ve **Divin**’de **Selçuklulardan** önceki **İslâm Emirlerinden** ve **Selçuklulardan**] yardım dilemiş. Bu **Türkler**’le diğer **Türkmenler** [Erzurum ilinin göçebelileri] aynı dili konuştukları için çarçabuk anlaşmışlar, **Aluşkert**’i zapta karar vermişler ve şehre hücum ederek muvaffak olmuşlardı. **Türkler** daha sonra, **Anı** ve **Erzurum** şehirlerini de aynı şekilde [yani, yerli **Türkmenlerle** dilbirliği yoluyla anlaşarak] zaptettiler ve **Ermenilerin hâkimiyeti**’ne nihayet vererek onları buradan çıkarıp attılar.”

Alp-Arslan’ın 1071 deki **Malazgert** savaşında **Kayser** ordusundaki **Rumeliden** gelme **hristiyan Uz** ve **Peçenekler**’in, dil birliği yüzünden, ırkdaşları olan **müslüman Selçuklular** tarafına geçerek metbularına ihanet ettikleri, **Bizans kaynaklarında** yazılı ve meşhurdur. **MİKAIL ÇAMİÇ-YAN**’ın “**Armeni Tarihi**” nin 1051 ve 1057 yılı vak’aları arasında (**Hrant D. Andreasyan**’ın **ermeniceden** terceme ettiği “**Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**” ndeki yazma), buna benzer bir hâdise şöyle anlatılıyor:

Selçuklu Toğrul Beğ, 1053 te **Bizanslılar** elindeki **Malazgert**’i kuşattığı ve sıkı savaşlar olduğu sırada, “**şehirde çokluğu teşkil eden Ermeni halkı** bu taarruza karşı kayıtsız kaldılar”, **Rum vâlisi** ve **muhafızlar** mukabelede bulundu. 1057 yılında **Rumlar** içindeki karışıklıkları fırsat bilen **Orbelyan** âilesinden meşhur **Libarit**’in oğlu **İvane**, **Palu-Çabakçur** bölgeleri beği iken **Muş** tarafını vurup **Bingölleri** de aşarak **Tekman** (Yukarı-Pasın) semtindeki **Havaçık** şehrini kuşattı. Fakat “**Anı** çerisinin üzerine geldiğini gören **İvane**, bundan sonra **Karin** (Erzurum) şehri üzerine yürüdü. Şehrin vâlisi keyfiyeti **Anı Beğ**’ne bildirip yardım diledi. **Anı** askerlerinin üzerine geldiğini gören **İvane**, oradan da uzaklaştı ve akınlarına devam etti; **İranlı** (Selçuklu) lara elçi göndererek, batıya doğru, **Kayserin** hükmü altındaki yerlere [Ağrı ve **Elegez** dağlarına kadar **Bizansa** tâbi idi] taarruz etmelerini tavsiye eyledi”.

Selçukların gelişinde komşu ve metbuları **Bagratlılar**’a ihanet eden **Türkmenler** hakkında **Klaviyo**’nun tesbit ettiği **Ermeni rivayetini** izaha çalışan **G. Strang** (“**Clavijo Embassy to Tamerlan**”, London 1928, s. 363 haşiye), “**Hristiyanlara** ihanet eden bu **Türkmenler**” in, **Kilikya**’daki “**Rubenli**” krallarından **V. Leo** (Levon) ordusundan **Konya Selçukluları** tarafına geçen (**Çukurova-Binboğa** = **Toros**’lardaki) **Türkmenleri** hatırlattığını belirtiyor.

7 — **KARA-KOYUNLU** Türkmenlerinin menşesine ait destânî ve an'anevi haberler. Doğu-Anadolu'da hükümet kurarak tarih sahnesine 14. ve 15. Asırlarda "Kara-Koyunlu" ve "Ak-Koyunlu" adlarıyla çıkan Türkmenlerin az sonra birer büyük imparatorluk kurdukları malumdur. Bunların menşei ve Anâdolu'ya gelişlerine ait haberleri iki kolda kısaca tophyalım:

Türkiyede asırlardanberi süren ve arap harfleriyle harekesiz yazılan bir adı yanlış okumadan doğan hatayı, son zamanlarda Edebiyat Fakültesi "Ortaçağ Tarihi Profesörü" **MÜKRİMİN HALİL YINANÇ BEĞ** düzeltmeye muvaffak olmuştur. "İslâm Ansiklopedisi" ndeki (I. 251-252) "**Ak-koyunlular**" yazısında, farsça yazan tarihçilerin "**Oğuz Han**" çağında Anadolu'ya geldiklerini bildirdikleri Akkoyunlularla Karakoyunluların menşesinden bahseden Osmanlı müellifleri bu adı "**Argun Han**" biçiminde okuduklarından bu Türkmenlerin İlhanlı Argun Han (1284 - 1291) çağında buralara geldiklerini sanmışlardır, diyen Mükrimin H. Yinanç aynı makalesinde "**Karakoyunlular**" için şunları naklediyor:

"Bizim münevverlerin, müstensih sehvi olarak, Oğuz'u Argun şeklinde yazılmış görmelerinden, bu hatâyâ düştükleri zannı hâsıl olmaktadır. Nitekim bu rivâyetin nakıli olan Âlî de diğer bir eserinde (**Fusûl ü Hall ü Akd**) "**Karakoyunlular ile Akkoyunlular'ın Oğuz Han zamanında geldiğini söylüyor ve zannımızı te'yid ediyor.**" (Türkistanın yerli rivayetlerini iyi bilen) **SEMERKANTLI DEVLETŞAH "Tezkire-i Şu'arâ"** sında (Brawne neşri s. 390) Karakoyunluların Türkistanda **Gazkurt (Sırderya = Seyhun kuzeyindeki Kazı-gurt)** dağlarından çıkmış ve pek eski devirlerde **Azerbaycan ve Bitlis** havalisine gelmiş göçebe insanlar olduklarını söyler. Karakoyunlular hanedanının birer tarihi olan ve Hindistanda yazılmış bulunan "**Târih-i Türkmaniyye**" [12] ile "**Târih-i Sultân Kutbşâhi**", Karakoyunluların 599 da **Şarkî Türkistan'dan Mâverâünnehr'e**, ve bilâhire oraya vuku bulan **Cengiz istilâsı** üzerine, **Anadolu'ya** hicret ettiklerini ve bu kıt'ada bulundukları müddetçe dâima **Gürcüler** ile gazâ ve **Tatarlar'a** karşı mukavemet ettiklerini söyler" [13].

[12] Karakoyunluların "kendi rivayetlerine göre, bunlar önceleri Sırderya kuzeyinde yaşamışlar ve Mogollar devrinde **Töre Bek** adlı reisleri idaresinde 3.000 hanelik bir kitle halinde Horasan'a ve oradan Doğu-Anadolu'ya geçmişlerdi. Bu kayıt, **VEDÜD BİN ABDULLAH NISABURİ'nin** Londrada India Office Library'de bulunan ve Karakoyunlular tarihine âit "**Târih-i Türkmaniyye**" sinde bulunmaktadır." (A. Zeki V. Togan, "**Giriş**", I. 352, 475).

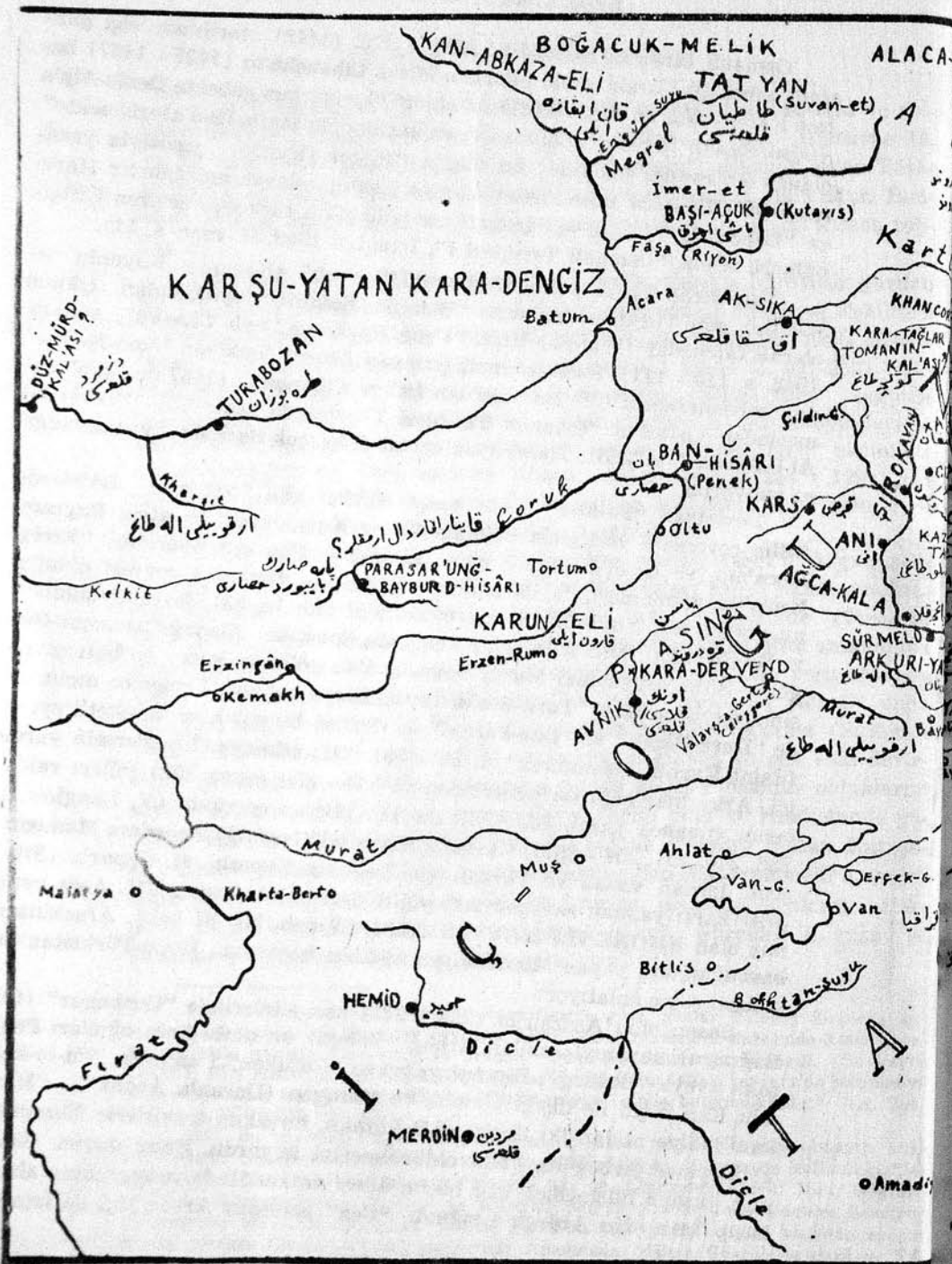
[13] Bu kayıttaki "599" tarih rakamının Hicret takvimine göre olmayıp, vakiyle bütün Önsasya'daki hristiyan ve başka dinlerdeki kavimlerin de kullandığı "**İskender tarihi**" olduğu anlaşılıyor; "**Mogol**" adı da, Çingizden önceki Hun, Göktürk ve Oğuz düşmanlarından Siyenpi ve Kitaylar için de kullanılmış olanlara benziyor (Ergenekon efsanesindeki gibi). Çünkü, gerek h. 599 (1202 - 1203) yılından epeyce sonra, gerekse Çingizli/İlhanlı çağlarında Anadolu'da "dâima Gürcülerle gazâ ve Tatarlar'a karşı mukavemet" e imkân ve lüzum yoktu; 1225 te Harezmsâh, Gürcülerini ezmış, 1239 da da Mogol hâkimiyeti başlamış ve "Armenya" da bunlara karşı durmaya fırsat ve lüzum görülmemişti.

Osmanlı tarihçisi **ŞÜKRULLAH**; h. 852 (1448) tarihinde elçi gidişinde gördüğü Karakoyunlu padişahı **Mirzâ Cihansâh'ın** (1437 - 1467) babası **Kara-Yusuf'un** (1390-1421) nesebinin "kırkıbirinci göbekte **Deniz-Alp'a** (**Oğuz Han'ın "Üç-Ok"** kolundan ve en küçük oğlu **Deniz-Han'a**) erişmekte" olduğu an'anesini bildiğini; bu bilgiyi "**Mogol (Uygur) yazısıyla yazılmış OĞUZ TARİHİ**"nden naklettiklerine şahit olarak anlatmıştır (farsça "**Behcet ü-Tevârih**" in Osmanlılar bölümünü türkçeye çeviren Çiftçi-oğlu N. Atsız, "**Osmanlı Tarihleri I**", İstanbul 1949, II. eser, s. 51).

Tarihlerde Karakoyunlular, **Baranî/Baranlı** (Koçlu = Koyunlu demektir) adlı Türkmen boyunun "**Baharlı/Baharlı**" oynağından çıkmış olarak tanınırlar (Walther Hinz, "**Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**", Ankara 1948, s. 110 - 111). Fâtih çağında yaşayan **Ahmet Aşıkî'nin** Uzun-Hasan'dan bahsederken: "**Ve Baranlı'dan İmirze Cihansâh'ı** (1467 de) sıdı" demesinden (Atsız'ın "**Osmanlı Tarihleri I**" cildinde neşrettiği "**Tevârih-i Âl-i Osmân**", s. 225), Karakoyunluların daha çok **Baranlı** diye tanındığını anlıyoruz.

Devletşâh "**Tezkire**" sinde işaret edildiği gibi "pek eski devirlerde **Bitlis** çevresine yerleşmiş bulunan "**Kara-Koyunlular**" ın atası **Bayram-Hoca'nın**, ve **Ucan'da** ölmüş olan **Kara-Yusuf'un** cenazelerinin "**Erciş/Erdis**"te gömülmesi, bunların ata yurtlarının **Van gölü** çevresi olduğunu gösteriyor. Yukarıda da işaret edildiği gibi (s. 33), Karakoyunlular'ın **BARAN-LU** adı, Arsaklılar çağında, şimdiki **Aladağ-Çabakçur-Bingöllér-Bitlis** arasındaki **Murat** boyu ile **Van gölünün** kuzey ve batı çevresinin içerisine alan "**Turu-Beran**" eyaletinden geliyor. Ermenice metinlerde "**Duru-Peran**" ve "**Dar-Peruni**" de denilen bu sulak ve bereketli eyalet (**Saint-Martin**, "**Mémoires**", I. 98 - 99), "**Mamikonyan**" beğlerinin yurdu idi. Arsaklılar çağı tarihçilerinden ve 344 - 388 (veya 392) yılları vak'alarını yunanca yazan **BİZANSLI FAUSTUS'un** eserinde (V. Langlois, I. 236, 246, 251, 254 - 267), "**Armeni sbarabed (başbuğ)** hanedanı **Mamigon-yan**" lardan **Vasak** ve **Vardan** gibi beğlerin **Sasanlı II. Şapur'a** (310 - 379) karşı yapılan savaşlardaki yiğitlikleri anlatılmıştır. VII. Asra yetişmiş olan **KHORENLİ MOVSES** (II.84, 89 bab, III. 87 bab), Arsaklıları başbuğluğunu yapan **Mamikonyan** sülâlesi boyunun Doğu-Türkistan'da gelişini şöyle anlatıyor:

Sasan oğlu Ardeşir'in (226 - 241) son günlerinde "**Cenbagur**" (Çin Bağpuru) unvanıyla anılan **Arbog** (Yabgu) un atabeginin oğulları **Pekhtokh** (veya "Beğdog", Siyenpi yabgusu "Putuken" i andıran "Pu-tu-ken" adlı, Kun boyu ile ilişiği olmalı) ve **Mamgun** (Daronlu Asolik'te "**Mamkun**") diye anılan iki ilbeği idi. **Pekhtokh**, birtakım tezvirlerle **Mamgun**'ü kötüleyince **Arbog** da onun öldürülmesini buyurdu. Bunu duyan **Mamgun**, tuzaga düşmemek için bütün âilesi ve kendi boyunu yanına alarak kaçıp İran şâhi **Ardeşir'e** sığındı. "**Cen**" padişahı **Arbog** elçi ile istettiği

Mamgun'u alamayınca İranla savaştı. Bu arada Ardeşir öldü ve yerine (oğlu) "Şapukh" (Şapur, 241 - 272) tahta geçti [14].

Yeni şah, Mamgun'u metbuuna göndermediği gibi İran'da da bırakmayıp onu, "bütün âile efradı ve tarafdarlarıyla birlikte sürgün olarak ARMENİ'deki naiplerine yolladı; ve Cen padişahı'na da: "Babam, güneş üzerine andettiğinden Mamgun'u size veremezdim. Fakat gönlünüz rahat etsin diye onu dünyanın öteki ucuna sürdüm", yollu bir haber gönderip barıştı. Armeni'nin kuzeydoğusundaki Cen ölkesi, çok zengin, bir yer olup inci ve ağır kumaşların yurdudur."

"Mamgun'un elinde olmayarak ölkemize gelişi, (Roma'dan 259 da gelen Arsaklı şehzadesi) Dertat'ın dönüşüne rastladı". Bu sıralarda "Daron" (Muş ve Ahlat) bölgesi ilbegleri olan Selgunl ("sılag = ok, uni=ha-

[14] PATKANOF (Patkanyan) tarafından rusçaya çevrilip izahlarıyla birlikte 1877 de Petersburg'da basılan "Khoreniye isnad olunan Armeni Coğrafyası" nda (s. 82, not 207), ermenice eserlerde "Cen, Çenâsdan" denilen öлке için şu izahat veriliyor: "ÇEN MİLLETİ, Çin'in çok batısında, Aftalitler'in doğusunda ve Kaşgar'ın yanında idi. Kalankatuylyu Movses'in ifadesine göre; Cenler'in hâkimiyeti VII. yüzyılda batıya ve Volga (İtil) ötesine değin yayılmış ve, Khakanların müsadeseyle, "Çenli Çepetuk" kumandası altındaki Hazarlar, (imparator) Herakliyyus'un yardımına koşmuşlardı. Gürcü rivayeti de aynı mânâyı ifade ediyor: Bu rivayete göre, hükümdar soyuna mensup bir başbuğun idaresinde göçen Çenliler, kuzeyden Daryal geçidini aşmış gelmişlerdi. Onların soyundan gelen ORBELYANLAR, bugüne kadar (1877 yılında) "Can-Bakuryan" soyadını taşıyorlardı, ki bu da Ermenilerin Çen padişahları'na verdikleri "Çen-Bakur" unvanından gelmektedir." Biz de, bu doğru mutaleaya şunları ekliyelim:

a) Eskiden Çin'e hâkim olan Çu=Chou sülâlesinin (m. ö. 1116 - 250) mensup olduğu Türkler gibi, Kun (Hiyung-Nu) hükümdarları da, kendilerini "GÖKTANRI=SEMANIN OĞLU" diye anarlardı. Göktürkler'de de bu an'ane yaşamıştır. İran dilinde bu unvan "Baga-Para, Bag-Pûr" (= Gök/Sema-Oğlu) diye tercüme edilmiş ve eski ermenice ve gürcüce metinlerde de bu yüzden "Cen-Bakur" (Cen-Bag-Pur) unvanı muhafaza edilmiştir. Bunun, İslâm edebiyatındaki "Çin-Fag-Fur" u karşılığı olduğuna Saint-Martin de ("Mémoires", II, 54 - 55) işaret etmiştir.

b) Eserini 788 de bitiren GEVOND (G. V. Chahnazarian'ın fansızca tercümesi, Paris 1856, s. 35 - 36, 39), Gök-Türk hakanına "Cen-Bakur" demiş ve onun başbuğunun "Alp-Tarkhan" adını taşıdığını bildirmiştir.

c) İslâmî eserlerde de bunu görmekteyiz: Melikşâh çağında arapça yazılan "Târih ül-Bâb ve l-Ebvâb" dan kısaltılarak yazılan "DERBEND-NÂME" (A. Zeki V. Togan, "Giriş", I. 189) adlı eserde (1848 de Kazan Üniversitesinde taş basmasıyla neşredilen türkçe tercümesi, s. 1, 3 - 6), yerli Şirvan kaynaklarından naklen şöyle deniliyor: İbrahim ve Selman ül-Bâhilî idaresindeki İslâm ordusu ilk defa h. 41 (661) yılında "Derbend" şehrine yetişince "Khazari tâifesi" buradan çekilip Himri kalesine gitti. Öteden ise "Khakan-ı Çin, yürümek koşun ile Derbend" in içerisindeki Müslüman ordusu üzerine yürüdü. Yine h. 103 (721) yılında Ebû 'Ubeyde ül-Cerrâhî idaresinde Derbend'de bulunan İslâm ordusuna karşı "Khakan-ı Çin oğlu Paşe" (veya Paşeng) kuvvetlerinin Hazarlar'a yardımı geldiği anlatılıyor.

ç) Yazılı ve şifahi olarak yaşayan eski İran destanlarına göre h. 400 (1010) yılında eserini yazan meşhur FİRDEVSÖ "Şehnâme" sinde (Necati Lugal tercümesi I, İstanbul 1946, s. 120, 371, 381), "Turanlıların atası Tûr" un, babası "Feridûn" tarafından doğuda "Türkistan ve Çin" e padişah yapıldığı ve ölkesine "Tûrân" denildiği; Turan padişahı Afrasyab'ın "Türklerden ve Çinliler'den ibaret ordusu" ile Ceyhun kıyılarında İran'a saldırdığı, hikâye ediliyor.

nedan" demektir) âilesi tepelettirilerek mâlikâneleri bu Mamgun âilesi'ne ve maiyetinde gelenlere ocaklık verildi."

Eserini 661 de bitiren SEBEOS'un "İmparator Herakliyyus Tarihi" adlı kitabının başına eklenen ermenice bir tarihte (Patkanyan'ın rusça tercümesi, Petersburg 1862, II. Bölüm, s. 12 - 24) [15], Gök-Türk elçileriyle de görüşüp bu hususta haber almış olan meçhul bir müellif, Mamikonyan (Mami-Kon-lular) hanedanının Arsaklılar ölkesine gelişini şöyle anlatıyor:

"Mamikonyan beğleri âilesi (Ermenilere ad veren efsanevi uluata Hayg'm büyük oğlu) Armanyak soyundan inmiyorlardı, Çenâsdan'dan gelmişlerdi. Bunların gelişleri Part padişahı Artaban (son Büyük-Arsaklılardan V. Artaban, 221 - 226) ve Armanya kralı Khosrov-Medz (Arsaklı Büyük-Husrev, 222 - 250) çağındaydı. Hükümdar Khosrov'un (Sasanlı I. Husrev Anuşervan, 531 - 579; veya II. Husrev Perviz, 592-628) nez-dine Çen Hükümdarı (Göktürklerden İstemi Yabgu, 552 - 576; veya oğlu Bilge Tardu, 576 - 603) tarafından elçi olarak gelen büyük bir şahsiyetin ağzından hükümdar sarayında işittiğine göre, rica ile kendisinden bizzat sordum:

"— Armeni'de büyük bir hanedan var, onlar için sizin ölkeden göçmüş oldukları söyleniyor (bu hususta ne dersiniz). O, bana şu cevabı verdi:

"— Ölkemizin şarkıcıları, kendi şarkılarında, hükümdardan sonra memleketin ikinci şahsiyeti sayılan asilzâde Karnama'nın MAMİK ile KONAK adlı iki oğlundan bahsederlerdi. O (Karnama) ölünce Hükümdar onun karısıyla evlendi ve ondan bir oğlu doğdu. Bu çocuk, babasının ölümünden sonra tahta geçti. Bu hale, onun anabir kardeşleri olan Mamık ile Konak isyan ettiler ve beğler ile ordunun da büyük bir kısmını kendilerine çevirerek bir suikast tertip ettiler. Böyle kötü bir işten maksatları Çen Hükümdarı olan (anabir) kardeşlerini öldürüp yerine geçmekti. Mamık ile Konak ölenin bir ucunda çeri topladığından devletin ordusu ikiye ayrılmış oldu. Çenbakur bunu duyunca, topladığı ordu ile üzerlerine yürüdü. İki taraf karşılaşmış savaştıncâ âsiler kolu bozuldu. Mamık ile Konak kaçarak, Kuşanlar ölkesinde bulunan Bahl-Şahasdan (Arsaklı padişahlarının yurdu Belh) daki Arsaklı Hükümdarına sığındılar. O zamanlar b iki öлке arasında barış vardı. Çenbakur, Partlar Hükümdarı'na büyük bir rica ile müracaat ederek, 'onların yok edilmesini, yoksa, aradaki barış bozulacağını' bildirdi. Fakat o, bu iki şahsiyete acıdı, teslim etmedi. V Çenler Hükümdarı'na mektup yazarak dedi ki; "Aramızdaki barış daim yaşayacaktır. Ben onlara sağ kalacakları hakkında andederek söz verm

[15] Sebeos'un eserinin fransızca tercümesinde Mamık ve Konak'tan bahsed bölüm yoktur ve Patkanyan'ın tercümesine esas olan ermenice yazmadan istifa edilmemiştir.

bulduğumdan (bu müracaatınız üzerine) buyurdum ki onları, **batıya, dünyanın son ucuna, güneşin battığı yere** götürsünler." O sırada **Partlar Hükümdarı** (Artaban) ordusuna; bunları âileleri, çoluk-çocuk ve bütün emval ve eşyalarıyla birlikte büyük bir saygı ile, **Armeni topraklarında** hâkim bulunan akrabası **Arşakuni Hükümdarı**'na götürmeleri buyruğunu verdi. Onlar orada çabucak çoğaldılar ve koskoca bir hanedan ortaya çıkardılar; **Mamık** ile **Konak**'tan gelen bu sülâleye "**sibarabed**" (ordu başbuğu) rütbesi de verildi."

Elçinin sözü ve nakilin yazısı burada bitiyor. **Sebeos**'un eserinde bu **Konak**'ın adı (s.15) "**KORNAK**" biçiminde yazılarak onun, **Büyük-Husrev**'in (222 - 250) "**Sibarabed**" i olarak **Urfa** ile **Haran** arasında büyük bir **Roma** ordusunu bozduğu; 160 yıl yaşadığı halde öldüğü sırada bile sağlam ve dinç olduğu bildiriliyor. **Patkanyan** (43. not) diyor ki, **ANILI SAMUEL**'de (289 da ulu başbuğ sıfatıyla) **Kran** ve **Kornak** adlarıyla anılıyor; ondan sonra da "**Sibarabed**" rütbesi hep onun sülâlesi elinde kaldı. **V. Langlois** (II. 121 - 122), **Arsaklıların** başbuğu olan bu beğ hakkında diyor ki: **Ermeni** harflerini hazırlayan **Mesrop Maşdoç** da bunların bölgesinden (**Taron**'dan) yetişmiştir. "**Tiridad**'ın oğlu **Husrev** çağında (316 - 325) ceneral olan **Kornak**'ın adı yunanca metinlerde **Kornakes** ve **Karnagos** diye geçer. Bunun yiğitliklerini anlatan "**KORNAK EFSANESİ**" dillere destan olmuştur."

Yukarıdanberi naklettiğimiz tarih ve an'ane haberleri, **Taron** (Ahlat-Muş) bölgesine III. Asırda gelip yerleşen **Mamık** ile **Konak** adlı kardeş beğler idaresindeki **Türkistanlıların**, sonraları **Baranlı** ve **Kara-Koyunlu** adıyla anılan **Türkmenler**'in ataları olduğunu göstermeye yeter delillerdir. **Ermenice** yazılı vesikalarda, bu beğlerden "**Mamık**" a göre verilen "**MAMIKONYAN/MAMIGONYAN** hanedan adına karşılık "**Dede-Korkut Oğuznâmeleri**" nde biz, "**Oğuzlar**" ın **Kazan Han** sülâlesinden sonra **İç-Oğuz**'da en büyük ilbeğleri ve başbuğları olarak, "**Konak/Kornak**" adlı öteki yiğit ve destanlaşmış kardeşe göre "**KARA-KONA(K)**" sülâle adını görmekteyiz. "**Bahr ül 'Ensâb**" da ise bu âilenin adı ilk şekliyle "**KONAK BEĞ**" diye geçmektedir (O. Ş. Gökyay, "**Başlangıç** s. XXXIII te "**Kara Konuk Beğ**" okumakla yanılmıştır). **A. Zeki V. Togan Beğ** ("**Giriş**", I. 165), "**İslâmiyetten önce Türklerin Hazar denizinin güneyinden**" gelerek **Anadoluya** geçen "**Konak** ve **Mamık** adında iki başbuğ" idaresindeki "**Mamikonyan sülâlesini**", bu yolla göçüp yerleşenlere âit ilk misal gibi göstermiştir.

Burada dikkat edilecek bir nokta, "**OĞUZNÂME**" lerde bu hanedanın künyesinde hep "**Kara**" renkten ("**Kara-dere** ağzında **Kadır-veren**, **Kara-boğa** derisinden beşiginün yapuğu olan, acığı tutanda **Kara-taşı** küll eyleyen, **Kara-bıyığın** engsesinde yedi yerde düğün **Kara-Kona Beğ**", sol-kol başbuğu ve **Hemid** ile **Merdivin** fâtihi olan oğlu da "**Kara-**

Budak"; hattâ: "**Kara-dere** ağzında **Kara-yeri** kertüp beşik kılan") bahsedilmesi, bizim **Kara-Koyunluların** bayraklarında "**Kara-Koyun**" resmi taşımaları ve padişahlardan "**Kara-Mehmet**", **Kara-Yusuf**" adlarındaki sıfatların da gelişigüzel kullanılmadığını gösterse gerektir.

8) **AKKOYUNLULAR**. — **Mükrimin H. Yinanç Beğ** "**Akkoyunlular**" (**İslâm Ansiklopedisi**, I. 251 - 252) makalesinde şu kaynak haberlerini verir:

(**Şâh Tahmasp** adına yazılan) "**Cihân-Arâ**" ve "**Nigârîstân**" tarihleri müellifi **CAFFÂRİ**, "**Akkoyunlular**'ın pek eskidenberi **Diyaarbekir**'de bulunduklarını ve beğlerinin **ecdaddanberi** o muntaka ümerasından olduğunu söylediği gibi, "**Mecma' üt-Tevârih**" müellifi **HAYDAR RÂZİ** de aynı şeyi söyler. XVI. Asır **Hind müverrihlerinden İBRAHİM HARİR** "**Târih-i Hümayûni**" de, **Akkoyunlu** oymağının pek eskidenberi **Anadolu**'da mutavattin ve beğlerinin **Selçuklu Sultanları** ümerasından olduğunu ve **Diyaarbekir** eyaletinin, mezkûr devletin sultanları tarafından onlara tevcih edilmiş bulunduğunu bildirir."

Bundan sonra, **Mısır tarihçilerinden MAKRİZİ** ile **EBÜLMUHÂSİN**'in de **Akkoyunluların** **Mardin Artukluları** (1108 - 1408) beğlerinden olduğunu yazdıklarına ve **Arap tarihçilerinin** de **Akkoyunlu** beğlerini **Selçuklu Emirleri** evlâdından saydıklarına işaret eden **Mükrimin H. Yinanç Beğ**, "1470 (h. 875) te bu hanedanın en büyük hükümdarı **Uzun-Hasan** nâmına "**Kitâb-ı Diyârbekriyye**" yi yazmış olan Kaadi ve Münşi **EBÜ-BEKR TAHRÂNİ**'nin rivayetine" geçiyor. Makalede bir kısaltması verilen bu kitabın **Basra**'da bulunan biricik yazmasından istinsah edilen bir nüshası **Mükrimin Beğ**'in kendi kütüphanesindedir. **Farsça** yazılan "**Kitâb-ı Diyârbekriyye**" nin başına **Uzun-Hasan**'ın h. 839 (1435) yılında ölen dedesi "**Kara-İlûk Osman Beğ**" in soyu, 51 göbekte **Oğuz Han**'a çıkarılarak, eski **Arsaklı** ölkesinde bulunan yerlerde yaşayan ataları için şu destanî-an'anevî haberler veriliyor (eserdeki aşağıdan yukarıya olan sırayı burada eskiden yenilere doğru çeviriyoruz):

"**Nuh oğlu Yasef**'in oğlu **Abulca Han**'ın oğlu **Dib-Bakuy**'un oğlu **Kara-Han**", çok büyük bir adamdı. "**Talas**'tan **Sayram**'a ve **Buhara**'ya kadar olan **Türkistan** ölkesine hâkim idi". **Kara-Han**'ın oğlu **OĞUZ-HAN**, **Tanrıya** inanan bir padişahı: **Turan**, **İran**, **Şam**, **Mısır**, **Rum**, **Deşt-i Kıpçak**, **Hind**, **Keşmir**, **Khata**, **Türkistan** ve öteki yeryüzü parçalarının hepsini fethedip 60 yıl hüküm sürmüştü. Her yerde adalet kurup sonra üç yurdu **Sayram** şehrine döndü. Bütün elini ulusunu toplayıp düğün ve eğlenceler yaptırdı, atlas ve ipek otaklar kurdurup herkese şölen verdi: 120 bin ögeç, 9 bin kısrağ (madyan) ve 16 bin sığır kestirip halkı doyurdu. Ölkesini 6 oğluna paylaştırdı, **Kökçe-Dengiz** yanında âhirete vardı. Onun oğlu **Gök-Han**, 93 yıl padişahlık edip, **Oğuz**'un fethettiği yerlerdeki akrabalarının saygısını kazandı, aykırı gidenleri uslandırdı."

"Gök-Han'm oğlu **BAYINDUR-HAN**, küçük kardeşi **Kıpçak'ı Sayram'da** yerine vekil bıraktı; **İran, Turan, Rum, Şam, Firenk, Khata** ve **Deşt-i-Kıpçak'ın** hepsini zaptetti; kışlak için **Kara-Bağ'a** yaylak için de **Kökçe-Dengiz'e** gelip büyük kurultay yaparak ulu düğünler tertipledi, Türklerin **ban-evü** dedikleri çok süslü, altın başlı çadırlar kurdurup gölenler verdi: 120 bin koyun ve ögeç, 9 bin kısırak, 12 bin sığır kestirdi; üç göl yaptırıp birine şerbet, birine süt, birine bal doldurttu; sayısız altın ve akça dağıtıp herkese harçlık verdi. Ülkesini oğullarına bölüştürdü. (Bundan sonraki hanlar sıra ile) **Mokdur, Ilak, İl-Kan, Bay-Songur, Pöküz:** "iyi-adam" mânasına gelir, çok dindarmış, **Cavuldur, Eymür;** İbrahim ve Nemrud zamanında yaşamış olan **Togal** (veya **Togan**), âtesperest Konkuratlar ile savaşıyor ve çok güçlü olduğundan bir Bokhtî devesini tepelemesinden ad alan **Bogr(a)-Han**, Yakup ve Yusuf Peygamberler çağında yaşayan **Eylük-Han**, doğduğu sırada tüğleri pırl pırl parladığından adlanan ve Mogollarla iki yüz defa savaşıyor **Yıldız**, 50 kardeşin en güzel ve üstünü olup Kara-Kurum'da padişahlık eden **Yekendür** (veya "Yakandur") İran'da Minûchehr, Turan ve Maşrik'ta Afrasyab hâkim ve Musa Peygamber iken yaşayan **Bisüt, İl-Dürgen** [İl-Toplayan], **Uygur, Bayat, Dâvûd** Nebi çağdaşı olan **Bogduz**, Süleyman'a yetişen **Salvur, Bay-Sonkur, Şektür, Bilegen**, 61 yıl hâkim olup İsa dinine girmiş bulunan **İl-Kan, Ak-Doğan, Doğan, İdris-Beg**, Nuşirvan'ın çağdaşı olup zamanında Hazreti Muhammed'in doğmuş olduğu ve **Kara-Khitay** ile **Khotan** arasında yaşayıp kâfirlerle savaşıyor **Berdi-Beg**, Peygamber zamanında yaşayıp İslâmîliğe dâvet olunmadan Tevhid dininde olan, daima kâfirlerle savaşıp **Türkistan'da** 70 yıl hâkim olduktan sonra Deşt-i-Kıpçak'ta 20 yıl kalıp sonra **Ala-Kez** [Elegez dağı] ve **Kökçe-Dengiz** çevrelerine gelip kâfirlerle harp ederek bir ok değmesiyle şehid olan **Sonkur**, (Kara-İlük Osman'ın 21. atasıdır), Büyük-Halifeler çağında **Ağrıke-Beg**, Hz. Ali zamanı **Ak-Balık**, (sonra, "Cihân-âra"da yazılıp bunda unutulmuş: **Yol-Kutlug**), **Togayırca**, Seffâh ve Mansur çağında **Togancuk**; büyük padişah olup dâima Şark kâfirleriyle savaşıyor, Khatay Hükümdarının yardım dileğine cevap veren ve Halife Mehdi'ye çağdaş olan **Altan** (veya **Olta**); Deşt-i-Kıpçak'tan gelen **Kapçak Han'ın Alıncak Kal'ası'nı** Gürcülerden alışımda Me'mûn ve Emin'le çağdaş **Şektür; Cavultur;** Gaznelilerle çağdaş **Kaydur;** Sultan Alp-Arslan zamanı yaşayan büyük emir **Orhan** (veya: **Özhan**); Berk-Yaruk çağdaşı **Karaca; Kara-Canı; Hâbil; Babil;** Rükneddin Süleyman Şâh ve Atabek Kızıl-Arslan'la çağdaş **Sonkur;** Alâüddin Keykubad çağında (1219 - 1237) **Di-yarbakir'in** bazı kal'alarında kalan ve iyi bir adam olan **İdris;** Sultan Gıyâsüddin'le çağdaş **Ezdi;** **Alıncak Kal'ası'nı** tasarruf ile **Hulagu Han'ın** "mangılay'ı" (öncü başbuğu) olan **Çormagon'u** bozguna uğrattıp sonra (Germiyanlılardan) **Ali-Şir'le** birlikte Bursa'ya giderek Rumlarla savaşıp geri dönen **Pehlevan; Tirabuzan'a** akın edip **Dulkadırlıların** öncünü

alan **Tur-Ali Beg;** bunun oğlu **Kutlug** (Fahrüddin); onun da oğlu **Kara-Osman."**

Akkoyunlular'ın kendi âile kütükleri ve an'anelerine göre "**Kitâb-ı Diyarbakriyye**" ye yazıldığı anlaşılan yukarıdaki haberlerden bu Türkmenlerin: 1) Vaktiyle Bayındır atalarının **hristiyan dini'nde** olduğu; 2) **Tur-Ali Beg'e** gelinceye kadar (XIV. Asır) hiçbirisinin islâmî ad taşımadığı; 3) **Kıpçak** (Kafkaslar kuzeyi) yoluyla gelip **Ala-Kez** dağı ve **Kökçe-Deniz'in** bulunduğu Kür ve Aras boylarında VII. asırdanberi yerleşmeleri 4) 809 - 833 yılları ile 1238 - 1241 yılları arasında iki defa **Alıncak** bölgesinde bulunmuş oldukları ve Elegez - Gökçeöl - Alıncak çevrelerinden sonradan **Di-yarbakir'e** varıp yerleştiklerini, öğreniyoruz.

Ermenice tarihlerde, yukarıdaki Akkoyunlu an'anesine uyan **Horasan'dan** gelme bir âilenin "**Bahlavuni**" (yani: Büyük-Arsaklı = Parth ve dolayısıyla "Bayındurlu") adlarıyla anıldığını ve **Gökçe-Deniz** çevresindeki yurtlarından çıkıp sonraları Bizansın "**Mezepotamya**" eyaletine yerleşip "**Dük**" oldukları kaydını bulmaktayız. Emevîlerin ilk Erminiyye "muhâfız" larından **Mamikonlu Grigor** (662 - 685) çağında Horasan'dan Erminiyye'ye gelen "**İranlı ve hükümdar soyundan SUR-KHAN**" adlı bir asilzâde, hristiyanlığı beğenerek Divin şehrinde **Katolikos Anastas'ın** talimiyle bu dinin esaslarını öğrenip benimsiyor. Mânevî babası sayılan Mamikonlu Grigor'un atası **Davit'in** adını vaftiz adı olarak alıyor. Gregor-yenlerin başbuğu Mamikonlu Beg de bu **Sur-Han Davit'e**, Revan ile Gökçedeniz arasındaki **Kotayk** (Gödekler) sancağında **Jag** (Zeg) kasabasını mâlikâne veriyor. Sonradan yerli begler sırasına geçip İslâm Emirleri merkezi **Divin'de** yerleşen **Sur-Han Davit, Arap Emiri Abdullah'ın** yaptığı bir tenkil ve temizleme sırasında 693 baharında yakalanıp öldürülüyor (**Taronlu Asolik**, I. 128, 130; **Çamiçyan**, 693 yılı vak'aları; **R. Grousset**, s. 308 - 309). Sonraları bu **Sur-Han** soyundan gelenleri galiba **Suren-Bahlav** adıyla Gökçedeniz-Elegez arasında yaşayan büyük ilbegleri olarak görüyoruz:

981 yılında, Gümrü kuzeyinde ve Arpaçayın sol kıyısında Kanğlıca köyündeki meşhur **Marmaşen** (Maryam-a-Şen = Meryem-Nişin) kilisesini yaptıran ve **Arsaklılar** soyundan gelen **GRIGOR BAH LAVUNI'nin** mâlikânesi: Elegez-Gökçedeniz arasında **Nig** deresi (Abaran ve Gözel-dere) ile Revan'dan geçip Aras'a karışan gölün ayağı Zengi-suyu üzerinde ve Revan kuzeyindeki **Beçni** (Becenî) kalesi idi. "Krikoryos" da denilen ve dedesinin **SUREN-BAHLAV** kolundan **Ardag** adını taşıdığı bilinen bu **Grigor Bahlavuni'nin** üç oğlundan ikisi: **Vasak** (Basat) ve **Vahram** (Behram), 982 - 1045 arasında 65 yıl denli **Anı Bagratlı beğliği'nin** ordu başbuğluğu'nu yapmışlar, bu uğurda Müslümanlarla savaşıyor ölmüşlerdir. Bunlardan **Vahram Bahlavuni**, 1040 ta Bizanlılara karşı **Anı** şehrini korumuş, sonra da Kayser'in hizmetine girerek 1045 sonbaharında **Anı** ve

Rum askerleriyle varıp Divin'de Şeddâdlı Emiri Ebûssüvâr ile savaşırken aldığı yaradan ölmüş ve bundan sonra gregoryenler "öksüz ve zâlim Rumlara karşı koruyucusuz" kalmışlardır. Bunun kardeşi Vasak'ın oğlu **GRIGOR BAH LAVUNİ**, atalar ocağı Beçni kalesinde iken, Anı Bagratlılarının sonuncusu genç kral Gagik'in 1044 te yersiz şüphe ve sıkıştırma-ları üzerine oymağıyla savuşarak Taron (Muş) sancağına yerleşmiş; son-ra da İstanbul'a giderek Kayser **Konstantin Monomak'a** sadakatini göste-rip ondan "Magistros" (hâkim, vâli-başbuğ) unvanını almıştır. "Kilise mensubu olmayan biricik Ermeni tarihçisi" sayılan ve Tevratla İncil ta-rihinden başka felsefî eserleriyle, yunan sevenliğiyle de tanınmış olan **Grigor Magistros Bahlavuni**, Anı'nın Bizanslılara geçtiğini ve Selçuklu-ların ainklari karşısında tutunamayacağını kestirerek ata yurtlarından Beçni ile Gökçedeniz (Gökçegöl) çevresindeki Kayen ve Kayzon bölgele-rini kaysere bırakmış ve karşılığında, Bizansın "Mezopotamya thème" inde yani Diyarbekir'e hâkim Mervânoğ'ulları beğliği cephesinde **Vartenik** çevresini almış, "Dük" unvanını da kazanarak, Muş, Sason ve Van cep-hesi kumandanlığına tâyin edilmiştir. **İbrahim-Yinal** idaresindeki Selçuk-lu ordusunun 1049 da Pasınlar'da yaptığı savaşta, Bizans hesabına ve Me-zopotamya ordusuyla katılarak bozulmuştur. Dük Grigor Magistros'un oğlu **Vahram Bahlavuni** de âlim bir zât olup, 1065 te Kayseri-Pınarbaşı (Zamantı) kasabasındaki dinî toplantıda gregoryenlerin Katolikosu se-çilip "II. Grigoryus" lâkabıyla anılmıştır (V. Langlois, I. 401 - 403; R. Grousset, s. 501, 527, 550 / 551, 570 - 576, 580, 582, 589, 618; Esat Uras, "Tarihte Ermeniler", s. 7,76).

MÜVERRİH VARDAN (LIX bab), merkezi Gence olan Aran/Arran Şeddâdlılar emiri **Fadlûn'un** hizmetinde kalan Bahlavuniler kolundan bah-sederken, 1084 yılında "Grigor Magistros'un oğlu **VASAK BAH LAVU-Nİ**yi Aran'ın bütün kuvvetleriyle Balk'ın (Karabağ'da Zengezur-Megri arasındaki dağlık yerler) hasım kaleleri üzerine gönderdi. Bunlar ancak hilekârlıkla kalelerden içeri girmeğe muvaffak olabildiler ve aslen Erme-ni (gregoryen) olan kral Senekerim'i öldürdüler", diyor. E. Dulaurier de, **Arsaklılar**'ın "Suren-Bahlav" soyundan gelen Bahlavuniler'in "Ardag" dan başlayıp kızlar neslinden 1189 yılında sona eren seçeresini neşretmiş ve Grigor Magistros'un oğlu Vasak'ı "Antakya Dükü" olarak göstermiş-tir ("Chronique de Matthieu d'Edesse", Paris 1858, sondaki cetvel).

Tarihte "İran-Arsaklıları" veya "Büyük-Arsaklılar" diye tanınan Horasanlı Türkmen sülâlesinin destanlarımızda "Bayındur" boyundan gösterilmesi ve Akkoyunlu resmî âile kütüğü haberleriyle bu "Bahlavu-ni" lerin tarihinin aynılığı, her türlü şüpheyi giderecek mahiyettedir.

9 — **"BAHR ÜL-ENSÂB"** kitabındaki OĞUZ AN'ANESİ. "Osman-lı Müellifleri" kitabında (III. 96 - 97) "h. 1020 tarihi ricalinden 'Bayburt-lu "Osman Efendi" nin fihristi verilen "TEVÂRİH-i CİHÂN" adlı eser

bugün umumî ve bilinen hususî kütüphanelerde bulunmamaktadır. Bayburt-lu'nun "Tevârih-i Cedid-i Mir'ât-i Cihân" tam adının yazıldığı bu eserini Sahaflar - Çarşısında satılırken görüp emanet olarak aldığı sırada mühim yerlerini istinsah etmiş olan **ÇİFTÇIOĞLU N. ATSIZ**, "Der Beyân-ı Ev-sâf-ı Bayındur Han" bahsini Orhan Ş. Gökay vâsıtasıyla neşrettirmiş-tir("Başlangıç", s. XXXIII - XXXIV). Eserini **III. Murat** (1574 - 1595) ça-ğında yazıp; Erzurum, Pasınlar, Kars ve çevreleri gibi Doğu - Anadolu bölgeleri hakkında umumî ve uzak yerlerde yazılan tarihlerde bulunma-yan çok mühim yerli haberleri de vermiş bulunan Bayburtlu Osman Efen-di, adigeçen "Bayındur-Han" bahsini, şimdiye kadar elegeçmeyen, **"BAHR ÜL-ENSÂB"** adlı çok değerli bir nesepler kütüğünden almıştır. "Hususî isimlerin harekelenmiş" bulunduğu bu bahiste, **Arsaklılar**'ın "Oğuzelleri" ne gelişi ve yaşayışı, düzenleri şöyle naklediliyor ve şimdiye kadar gör-düklerimiz içinde en mühim Türk rivayetini teşkil ediyor:

"Bahr ül-Ensâb kavliyle yukarıda zikrolunan **GÖK-ALP HAN**'un[16] kaçan kim eceli yetişüp dünyadan gitti; oğullarından **Kaydur Han**, **Tur-muş Han** memleketlerin taksim idüp herbiri bir vilâyete han oldu. Karın-daşları **BAYINDUR-HAN** ta'allûkaatiyle **Horasan**'dan azîmet idüp **ANİ**'ya, **KARS**'a geldiler, **Gürcistân Keferesi**'yle ceng-idüp **Tiflis**'i aldılar. Andan, **Demür-Kapu**'ya varup **Küstâsek-Melik**'i muhasara idüp **De-mür-Kapu**'yu alup başın kesdi. Ol târihte **İSÂ Aleyhisselâm göğe çıkup Bizüm Peygamberimiz**'den nişan yoğ-idi. Anlar dîn mezheb bilmezlerdi amma, Hakk'a ikrârları var-idi. **Oğuz Tâifesi** derleridi. **KAZAN-HAN** derleridi. **Bayındur-Han**'un vezîri idi. Aralarında **TAŞ-OĞUZ**, **İÇ-OĞUZ** Beğleri anılır-idi."

"İç-Oğuz Beğleri'ne: **Kazan-Han**, **Budak-Beg**, **Yagan-Beg**, **Şam-soldzin-Beg**, **Bayarak-Beg**, **Kara-Konak-Beg** derler-idi. **Taş-Oğuz** Beğle-ri'ne: (**Oravaz-Han**), **Dondar-Beg**, **Aman-Beg**, **Avşar-Beg**, **Dokar-Beg**, **Rustam-Beg** bunlara **Taş-Oğuz Beğleri** derleridi. Cümle doksan bin aske-ridi. **Dede-Korkud** şeyhleri idi. Bin-bir **Canakı** (?) Beğlerinün ulusına **Ka-zan-Han** derleridi. Elli-sekiz **Salcug**'un ulusına **Dondar-Beg** derleridi. Bin **Bögdüz**'ün ulusına **Aman-Beg** derleridi. Altmış **Kırkıl-Sakallu Koca**'nın ulusına **Oravaz-Koca**, Otuz **Çoban**'un ulusına **Karacuk-Çoban** derleridi."

"Oğuz kavlince bunlar bir tâife idi, **Bayındur-Han**'un askeri idi. Bi-züm-Peygamberimiz dünyaya gelmezden mukaddem bunlar kırk yıl **Gür-eistân Keferesi**'yle ceng (ü) cidâl idüp **Dokuz-Tümen Gürcistân Beğleri**'nden harâc aldılar. Kaçan kim **Server-i-Kâinât Muhammed Mastafâ**, sal-lâllahü-aleyhi ve sellem, dünyâya gelüp **Mekke zuhur** itdi. **Bayındur-Han**

[16] "Oğuznâme" lerin çoğunda ve seçerelerde Oğuz-Hanın 6 oğlunun hep (**Gün-Han**, **Ay-Han**, **Yıldız-Han**,... gibi) "Han" unvanıyla yazılmasına karşı "**Bahr ül-Ensâb**" da "Alp" ile yazılması, yukarıda naklettiğimiz Karakoyunlular sarayındaki "**Mogol** yazısıyla Oğuz Tarihi" ndeki ("Deniz-Alp") telâkkiyi hatırlatmaktadır.

(sülâlesi beğleri) **Resûl-üllâh**, sallâllahü aleyhi ve sellem, Efendimiz'i vâkıasında görüp imân getirdi: **Kazan-Han'ı Dondar-Beg'i Aman-Beg'i** [17] **Kâ'be-i Şerif'e Resûl** aleyhisselâm'a gönderüp ümmet olduğunu bildirdi. Ezîn-cânib çünkü **Kazan-Han** bu Beğleriyle **Kâ'be'ye** gelüp **Resûlla** buluşdılar, **Resûl-Ullah** mescidde otur(ur)dı bunları gördü: Bir aceb uzun tâife ki saçları kırılmamış, bıyıkları alınmamış, tırnakları kesilmemiş; divara sıkıldı. Mihrâb yeri andan kaldı, derler. Pes **Resûl-Ullâh** anlara imân arzyledi, imân getürdiler. **Selmân Farsî** radiy-Allâhü Te'âlâ anhü, anlara koşdu; **Demür-Kapu'ya** gelüp anlara imân-i İslâm ve salât ü savm'ta'lim itdi. **Dede-Korkud'ı** içlerine **Şeyh** dikdi."

"Sonra, **Bayındur-Han**'un evlâdından **Uzun-Hasan**, memalik-i **Acem'e** pâdişah olduğunda İslâm dîni **Acem'de** üstüvâr oldu. **Tebriz'de Şam-Kazan** ki derler, **Kazan - Han**'un oğlu **Khudâ - Bende'nün** mezârıdır. **Tebriz'de** meşhûr câmi-i şerifleri vardır; meşhûr kavm idi."

"**Bahr ül-Ensâb**" da Milât sıralarında **Horasan'dan Kars'a Anı'ya** gelikten sonra **Tiflis** ve **Demirkapu'da** savaşa gittikleri bildirilen "**BAYINDUR-HAN**" sülâlesinin yerleri ve yaptıkları; bütün eski ermenice tarihlerde, **Büyük-Arsak Bahlavig'in** ("Mihr-Dâd" = Güneş Tanrı - Verdi lâkabiyle de anılan **V. Arsak'ın**) kardeşi **BAL-ARSAK/VAL-ARSAK'ın** (m. ö. 149 - 127), ağabegisine tâbi kalmak üzere **Armeni'ye** gelip hâkimiyet kurarak **Armavir** tepesi yanında **Aras** boyunda "**Medz-Amor**" (**Revan'daki Zengî-suyu**) "**Gol**" (**Kars'ın Göle kazası**) taraflarına uğradıktan sonra "**Kap-Kokh**" (**Kafkaslar**) üzerine yürüyüp **Kuzey-Ovaları'ndaki** âsi kavimleri itaat altına aldığı, hattâ bunlardan "**Velentur-Bulgar**" (**Balangar/Belencer-Bulgar**) denilen "**Vunt**" oymaklarını **Arsaklılara** tâbi edip, bir daha başkaldırmamaları için kendi ölkesine getirerek "**Anpayt**" (**Ormansız**) da denilen **Yukarı-Pasen** (**Kars-Sarıkamış**) taraflarına yerleştirdiği, yolundaki haberlere (**V. Langlois**, I. 13, 44 - 45) uymakta ve **Val-Arsak'ın (KHORELİ'ye** göre **Büyük-Arsak'ın** kardeşi, **MÜVERRİH VARDAN'a** göre oğlu'dur) kurduğu "**ARŞAK-UNİ**" hükümdar hanedanından ibarettir.

10 — **KÜRTLER'e** hâkim **Oğuzlar an'anesi**. **Bitlis'in** ocaklı beğlerinden ve **Rujegî Kürt** oymağından olan **ŞEREF HAN**, h. 1005 sonunda (1597) bitirip **III. Mehmed'e** ithaf ettiği "**Şeref-Nâme**" adlı farsça tarihinde (**V. Velyaminof-Zernof** tarafından 1860 ve 1862 de **Petersburg'da** bastırılan metin, I. 16 - 17, II. 9 - 10; **Şeref Han'ın** torunlarından **Mehmed bin Ahmed Beğ Mirzâ'nın** h. 1078 deki tercümesi, **İstanbul Belediye Küt.**

[17] Eski-Oğuzlar yurdunun (**Arsaklı ölkesinin**) ilk İslâm fetihleri sırasında **Kürtler**, "**Ararat**" ve **Şirvan-Derbent** bölgelerinin daha önce müslüman oluşunun hâtırası ile buradaki **Oğuz ilbegi** eren sülâlesi millî an'anelerde "**Peygamberin yüzünü** görerek kendiliğinden müslüman olmuş" gösteriliyor.

Muallim Cevdet Yazmaları, sayı 0.29), **Kürtlerin** menş ve yaşayışlarını anlatırken, şu millî an'aneyi tekrarlıyor:

"**Kürtler'in** birbirinden ayrı kalma ve geçimsizliklerine sebep olarak şunu rivayet ederler: **Hazreti Muhammed Efendimiz'e** nebilik verilip İslâm dîni ortaya çıkınca, cihan padişahları, bu haberi duyup o **Server'e** itaat etmeyi arzuladılar. O çağda **Türkistan'ın** ulu padişahlarından **O-GUZ-HAN**, **Kürtler'in** ileri gelenlerinden **BOĞDUZ-AMAN** adlı korkunc yüzlü, dev-yapılı birisini elçi olarak **Peygamber Efendimiz'e** gönderip hülûs ve itikadını arzyledi. **Hazreti Muhammed**, bu elçinin hâlini, heybetini ve sağlam yapısını görerek, hangi kabile ve aşiretten olduğunu sordu. **Boğduz-Aman** da cevabında, "**Ben, KÜRTLER tâifesinden'im**", dedi. **Peygamber** de: **Hak Teâlâ** bu kavme devlet kurmayı ve işlerini yoluna koymayı nasip etmesin; yoksa dünya bu tâifenin elinde harap olup biter" diye beddua buyurdu. Bu yüzden **Kürtler'e**, büyük devlet kurmak ve geniş saltanat sürmek asla müyesser olmamıştır."

"**Kitâb-ı Dede-Korkud**", "**Topkapusaray Oğuznâmesi**", "**Bahr ül-Ensâb**", "**Düstûr-Nâme-i Enveri**" ve "**Ozan-Kopuz Oğuznâmesi**" nde de görülen: "**Varuban Peygamber'ünğ** yüzünü gören, gelüben **Oğuz'da** sahâbesi olan **Bryğı-Kanlı BOĞDÜZ-AMAN**" ve komşusu "**Anğşa-Koca oğlu Okçu-Kozan**" hanedanıyla vuruşan "**Kayan-Ucun oğlu Boğdüz-Aman**", "**Byığını** engşesinde üç gez dügen, kakıdukdakı karmuna kan kaşanduran, kara gözi kaşın dönen, yer avranı (ejderhası) yılan âdemiler avranı **Ucun oğlu Aman Beğ**" künyesi, "**Şeref-Nâme**"de nakledilen yerli Kürt an'anesindeki tariflere uymaktadır. **Oğuznâmelerdeki "BOĞDUZ/BOĞDÜZ-AMAN"** ilbegleri, **Arsaklı ilbeglerinden Bohtan-suyu** boyundaki "**MOGK**" (**Mog-lar**) ve "**AMADUNİ**" lere karşılık gösterilmektedir. Bunların düşmanları "**Anğşa-Koca oğlu**" da, **Bergiri çevresindeki "Antsevaçık"** ("**Antsev-liler=Mağaraev-liler**") künyesiyle, anılan beğler hanedanıdır (bunlara âit genişçe karşılaştırma ve örnekleri, eserimizin çıkacak olan II. Kitap'ında göstereceğiz).

11 — **ŞİRVAN** ve **DEMİRKAPU-DERBENT** yerlileri an'anesi. Alman hükümetlerinden **Golşdin** tarafından **Rusya** ve **İran'a** gönderilen elçiler hey'etinin müsteşar ve kâtibi olan **Leipzig Üniversitesi Profesörlerinden ADAM OLEARIUS**, 1638 de **Dağıstan Demirkapu-Derbent'i** şehrinde geçerken bu an'aneyi tesbit etmiştir (fransızca tercümesi: "**Relation du Voyage d'Adam Olearius, en Moscovie, Tartarie et Pers**", Paris 1659, II. 43 - 44; resimli ve haritalı bir almanca baskısı: **Adam Olearius, "Moscovitische und Persanische Reisebeschrei bung"**, Hamburg 1696, s. 378 - 379). **A. Olearius** diyor ki:

Hiçbir hristiyanı olmayan, "yalnız Müslüman ve Musevî ahalisi" bulunan eski "**Derbent şehrinin yukarı ucunda**, herbiri insan boyundan daha uzun olan sayısız mezartaşları bulduk. İçleri öyle oyulmuştu ki, bir

insan girip boylu boyunca uzanabilirdi; içyüzlerinde **arapça** ve **süryanice** yazılar bulunmakta idi. Bu âbideler hakkında İranlılar [yani, Safavilere tâbi yerliler] şunları anlatıyorlar: Eski çağlarda [Hazreti] **Muhammed'** den sonra **Medye'de** (Azerbaycan'da) **OKUS** milletine mensup **KASSAN** adlı bir pâdişah vardı, ki bugün **Elburs** dağının [Kafkasların] arkasında birçok müsevilerin bulunduğu **Thabesseran** [Derbend'in batısında ve **Kaytaklar**la komşu olan **Tabasaran**] bölgesinde yaşayan bir kavimden çıkmıştı. Bu pâdişah, İranlıların **Lesgi** dedikleri **Dağıstan Tatarları** ile burada [mezarlıkların bulunduğu yerde] korkunç bir savaşa girişmişti. Onları yenerek birkaç binini öldürdü. Bu mezartaşları, işte o çağda burada ölenlerden mühimlerinin üzerine, resimde görüldüğü gibi, konulmuştur."

"Bunlardan başka, denize doğru da bir türbelik veya mezarlık vardır ki, bir hisarla çevrili idi. Bu duvarın içinde yan yana **kırk mezar** vardı ve üzerlerindeki taşlar çok kocamandı, üstlerinde ise âlâmetler bulunuyordu. Persler buraya **Tziltenan** [Çihltenân = **Kırklar**], Türklerle Tatarlar ise **Kerchler** [Kırklar] derler. Sözde burada, aynı savaşta şehid düşen **kırk yiğit** gömülüdürler [18]. **İranlılar** [Şii ahali] ile Tatarlar (Sünnî halk) her gün gelip burada dinî âyin yaparlar. Eskiden bu türbe çok zengin olup, buralarda aç ve yoksullara pek çok sadakalar verilirdi [19]. Şimdi ise yalnız kocamış bir türbedardan başka kimse bulunmuyor. Pâdişah **Kassan'a** gelince, o, kendi eceliyle ölmüş olup **Tabris** yakınında **Atzi** [Acı] çayın kıyısında gömülmüş ve güya mezarı şimdi de orada gözüküyor-

[18] Yukarıda adı geçen "**Derbend-Nâme**" de mütercim ve nâşir Profesör **Derbentli Mirzâ Kâzım Beğ**, kendi zamanındaki (1848) medrese mensuplarının telâkkisine uyarak, bu "**Kırklar Mezarı**" için şu haberi eklemiştir (s. 1 - 3): "**Râviler** bele rivâyet eler ki, Hicretin kırkbirinci ilinde **Benî - Ümeyye** Halifesi'nün asrında" **Hazarlar** **Derbend'i** basıp **Azerbaycan** serhadlerine akın edince **İbrahim** ve **Selmân el-Bâhilî** idaresinde gelen **İslâm ordusu**, buraları fethedip **Derbend'den** de **Hazarları** kaçırtılar. Öte yandan "**Khakan-i Çin**" (Göktürk Yabgusu) ordusuyla gelince dört gün **Derbend** yanında **Dervak-Hanı** semtinde **Araplarla** vuruşup bozuldu. Fakat ertesi gün yeniden toplanıp savaşan **Çin-Hakan** ordusu **Müslümanları** hırpaladı. Daha ertesi gün yapılan kanlı savaşta "**Khakanlunun desteleri**" nden 20 bini öldü, **Müslümanlardan** da başta "**Selmân ve Rebi'at ül-Bâhilî**" olmak üzere **kırk kişi** şehid düştü. "Ol kırkh nefer imdi **Derbend** şehrinde'dürler, olara **KIRKLAR** derler."

[19] Türklerin ve en çok **Oğuz** kolunun yaşadığı bölgelerin kutlu sayılan mühim yerlerinde birer "**Kırklar**" mukaddes mezarlığının bulunduğunu görüyoruz. Açık olup kaçırıldığı **Penek** Padişahının "**Sarı-Kız**" ı arkasından gelen kâfirlerle savaşan "**Şeyh-San'ân**" ın yardımcısı olan **kırk mücahid** "mürîd" in şehid düştüğü yere de **Allahüekber** dağında "**Kırklar, Kırk-Şehidler Mezarlığı**" derler (bak. **ÜLKÜ** dergisi, Mart 1949, III. 17 - 18). **Sarıkamsı Akbaba** dağında "**Kırk-Düşek** (=Şehid) ler", **Kısır** dağında "**Kırk-Gerçek Er**", **Arpaçayı** başlarında ve üzerinden devlet sınırı geçen **Akbaba** dağında "**Kırklar-Ziyareti**" bugün de meşhur olup çevrelerindeki yayla-cı ve dilek dileyici ahali tarafından ağır merasim ve kurbanlarla ziyaret edilir. **Evlîya Çelebi** (IV. 145) **Adilcevaz'da** da bir "**Kırklar**" (Kırk - Kardeşler) türbesi görmüştür. **Diyanbekir'deki** "**Kırklar**" da büyük ziyaretgâhtır.

muş [20]. **Kassan**'ın karısı **Kıralıçe** **BURLAE**'nin mezarını da **Urumi** [Ürmiye] kalesinde gösteriyor ve bunun kırk ayak uzunluğunda olduğunu söylüyorlar [21]. İranlıların anlattıklarına göre bu millet [yani **Okus** = **Oğuzlar**], şimdiki insanlardan çok uzun boylu ve pek güçlü, heybetli idiler. **Nisan**'ın 13 ünde [Pazartesi] on kişi bu **Kırklar Mezarı**'na gelip birer birer kurbanlarını kestiler."

Bundan sonra, **Derbent'ten** kuzeye ve **Dağıstan**'ın merkezi **Tarku** şehrine doğru yola çıkan **Alman** elçi hey'eti **Usmi-Begî**'nin (**Kaytaklar**'ın) verdiği muhafızlar ile **Derbend'in** 4 fersah ötesinde "**üzüm bağlarıyla çevrili bir dağ'ın eteği**"ne konuyor. Buradan geçen küçük bir dere, **Safavî** İran ile **Dağıstan** sınırını ayırıyordu. **A. Olearius**, burada gördüğü **Dede-Korkut Türbesi** için de şunları anlatıyor:

"Burada biz, **Müslüman** evliyasından ikisinin türbesini de gördük. Bunlardan biri **Pyrh Muchar** [Pir - Mukhar] a âit olup düzlüktedir. Ötekisi de **İMAM KURCHUD**'un [Dede = Şeyh = İmam - Korkud] **TÜRBESİ** olup tepenin üzerinde idi [21]. Bu sonuncusu **Muhammed** [Peygamber]

[20] İlhanlılardan ilk defa **Argun Han** (1284 - 1291) "**Şenb-i-Gazan**" kasabasının temelini attırmıştı. Doğduğu sırada (1271) **Budha** dininde olan 6. İlhan **Gazan Han** (1295 - 1304) **Tebriz'de** tahta geçmezden önce **müslüman** olmuş ve hâkimiyeti zamanında **İslâmlığı** resmî devlet dini yapmıştır. Bu İlhanlı **Gazan**'ın **müslüman** türbesinin **Acı-çaydaki** "**Şenb-i-Gazan**" (**Gazan-Künbedi**) da bulunması, **Oğuz Kazan-Han**'inkiyle karışmış olabilir. Esasen "muzaffer, galip, büyük kahraman" mânâsına "kazanmak" kökünden çıkan "**Kazan**" lâkabı, **Arsaklılardan** **Büyük-Husrev'e** (217 - 252, 198 - 232) âit olup (Olaş = **Valarş** oğlu **Salvur** boyundan = **Arsaklıların** ikinci kolundan **Kazan** = **B. Husrev**), sonra bütün **Küçük-Arsaklı (Arsakuni)** sülâlesine destanlarda âlem olmuştur. **Husrev Han**, **Sasanlıların** ilk hükümdarı **I. Ardeşir** ile **Tebriz** cephesinde savaşıp üstün gelmiştir. Bu **Arsaklı padişahını** **Türkistandan** gelen **akrabasından** **Anak Beğ** bir av esnasında öldürmüş, sonradan ölkeyi istilâya muvaffak olan **I. Ardeşir de Husrevin** — bir küçük oğlundan başka — bütün âile efradını "**İran cephesi**" nde öldürmüştür. Bu bakımdan, gerek **Şenb-i-Gazan'da** **KAZAN-HAN**'ın gerekse **Ürmiye'de** **BORLA-HATUN**'un türbelerinin bulunması mümkündür. **Tebriz'i** de bu **Husrev** yaptırıp tahkim etmiştir. **Evlîya Çelebi** (II. 265 - 266), "her sene binlerce koyun nezir" edilip kesilerek "bütün İran (Azerbaycan) halkının" ziyaret ettiği "**Şam-Gazan**" türbesinin "**Veliyân (Veliler)** - dağı üzerinde" ve "dâmen-i kûha karib" olup batısında da "**Veliyân - Kendi**" bulunduğundan bahseder.

[21] Bizim gördüğümüz 1696 **Hamburg** basması gibi 1671 **Silezvig** basması **almancasında** da (E. Rossi, "Kitâb-i Dede Qorqut", s. 24) hatunun adı "**Burlae**" yazılıdır. Gerek 1659 **Paris** ve gerek 1719 **Leide** (II. sütün 1043) basmalarındaki **fransızca** tercümelerinde "almanca orijinaline göre" isimlerin yazıldığı temin olunarak bu ad da "**Burlae**" şeklinde yazılmıştır. **P. Barsov**'un 1870 te **Moskovada** **almanca**dan **rusçaya** çevirerek nesrettiği eserde de (s. 969) "**Burlae**" dir. Doğrusu "**BORLA**" dir. ve eski türkçede "**Bor**" (sarap), "**Borluk**" (bağ), "**Borlukçu**" (bağcı) (**Türkiyat** Mecmuası, IV. 6) kelimelerinden de anlaşıldığı gibi "**BORLAK**" (üzüm-yeri, üzüm bağı) ın son harfinin (yaylak=yayla, kışlak=kışla, otak=oda, suvak=sıva sözleri gibi) düşmüş şeklinden ibarettir.

[22] Şüphesiz bugün olduğu gibi XVII. Asırda da **Dağıstan** (**Kumuk**, **Kaytak**) ve **Derbent** ahalisi **Kazanlı** ve **Başkırtlar'a** benziyerele "k hecelerdeki "c" ları bir çok kelimelerde "u" ya çevirerek söylüyorlardı: **Kobuz**, **ordu**, **bozuk** yerine "**kubuz**, **urdu**, **buzuk**" dedikleri gibi bizim "**Borla**" ve "**Korkud**" u da **Almanlara** "**Burla**" ve "**Kurkhurd**" diye söyleyip yazdırmışlardır.

ber] in akrabasından olup, onun ayakucunda oturur, ondan ders almış. Peygamber'in ölümünden sonra, güya, üç yüz yıl yaşamıştır. O, Pâdişah Kassan'a yürekten bağlanmış olup, her zaman onun karşısında kopuz çalar ve onun çalgısına-âhengine uyarak koşmalar söylerdi. Bu koşmalarla Kassan Pâdişahı coşturup **LESGİLER** aleyhine [23] savaşa kıskırtırlardı. O zaman henüz putatapan Dağıstan Tatarları'nı yahut Lesgiler'i islâm dinine döndürmek için onlar arasına gittiği bir sırada onu öldürüyorlar. [İmam Kurkud'un] Mezarı kayalıktan ibaret bir dağın tepesinde oyulmuş olan bir mağaradadır. Cesedin bulunduğu yer dört tahtadan ibaret olup, mağaranın dibinde yerden iki dirsek boyunca aşağıda kalan bir çukurdadır; öyle ki herkes bunu kolayca görebilir" [24].

Evliya Çelebi (II. 311 - 312), h. 1057 (1647) yılında gördüğü "Ziyâret-gâh-i Demir Kapu" hakkında öğrendiklerini şöyle naklediyor:

"Emeviler'den Yezid bin Abdülmelik", Şam'dan derya gibi ordu ile "bu Demürkapu Haricileri [kâfirleri] üzerine gelüp ceng-i azîm etmiş. Yedi yüzden ziyade Sahâbe-i Kirâm şehid olarak Demirkapu'nun garp tarafındaki duvarın taşrasında bir mil ba'îd olan Mezaristan'da defn edilmiştir. Mezartaşlarında hatt-i sülûs ve kûfi ile târîh ve isim ve resimleri tahrir edilmiştir. Sâde yetmiş kadar revvât-i Hadis Sahâbe vardur, deyü a'yânî tefâhür ederler."

"Ziyaret-gâh-i Cebel-i Erba'in yani KIRKLAR MAKAAML. Kırk a-

[23] Dağıstandaki "Kumuk/Komuk, Kaytak, Avar, Küre, Darge, Andi, Çecen.." gibi boy ve oymakların hepsine LEZGİ denmesi âdeti, Gürcülerde de vardır. "Targamos Efsanesi" ne göre, Kürtler'in bulunduğu yerden Terek-suyuna kadar uzayan yerler, Yafesin oğlu Targamos'tan töreyen 8 oğula yurt olmuş ve bunlardan çoğulan 8 kavim burarlarda yerleşmiştir. Targamos'un 5 oğlu Lekos (İslâm eserlerindeki "Lekezi" den bozma şimdiki Lezgi adının gürcüce eski şekli) babasının kendisine ayırdığı "Darubandi (Derbend)'den Lomeki (Terek-suyu boyları) denilen ve Khazar ülkesinde Büyük-İrmağ'a (Etil=Volga) değin uzayan bölgelere yerleşmişti (SULHAN BARATOF'un 1865 te rusça basılan tarihinin fransızca tercümesi: J. Mourier, "Histoire de Géorgie", Tiflis 1886, s. 8,28).

[24] "Kırgız-Kazak-Türkmen menkıbelerine göre Korkut Ata'nın ölümü" hakkında Profesör A. Zeki V. Togan Beg'in verdiği haberler ile "Sırderya sahilinde Aral gölüne yakın bir yerde" ki Korkut Ata mezarı'na ait bilgiler ve resim için O. Ş. Gökay'a ("Başlangıç", s.XXXV - XXXVIII ve baştaki resim) bakınız. İlk defa Ruslardan A. Divaef'in 1897 de tanıtığı zannedilen, Sırderya aşağısında ve Aral gölü kuzeydoğusunda Kırgızların Kazah (Gazi-Ali, rusça Kazalinski)) şehri yakınlarındaki Korkut Ata Türbesini, daha önceleri Amerikalı seyyah Şiller görmüş ve kümbetli türbesinin resmini de neşretmiştir: Kolağası Ahmed'in "Musavver Türkistan Tarih ve Seyâhat-nâmesi" adıyla tercüme ve h. 1294 (1877) yılında İstanbul'da neşrettirdiği Şiller'in eserinde (s. 102-103 arasında Kümbetli "Korkut Hazretlerinin Türbesi" resmi, s. 282-283) 2 Nu. 1 "İstihkâm kurbünde gayet cesim bir Kırgız kabristanı" ndaki bu türbe için esaslî izahat vardır.

Bu Demirkapu yanındaki "Dede-Korkut Mezarı" nın, Arsaklıları Hristiyan dinine sokan Türkistanlı Anak oğlu Nurlandınçı - Greguvar'ın torunu Greguvar'a (ölmü 345 yıllarında ve Kuzeyli Milletler'e Hristiyanlığı yaymağa giderken Şirvan cephesindedir) âit olacağını sanıyoruz. Ahlat'ta da bir "Osmanlı=Kayı" dedelerinden "Korkud-Han" türbesi vardır (Evliya Çelebi, IV. 140).

ded kabr-i azîm olup ziyâret-gâh-i enâmdur. Ziyâret-gâh-i DEDE-KHOR-KHUD. Ulu sultandır, Şirvanlılar bu sultâna mu'tekiddürler."

(Çar I. Petro'nun ajanlarından 1722 de Dağıstanı istilâya çalışan) Kantemir, "Oğuzların Mezarları" na âit efsaneleri Derbent'te duymuştu ("Derbend", İslâm Ansiklopedisi, III. 537).

Alman ve Türk seyyahlarının on yıl ara ile görüp anlattıkları Demirkapu-Derbent türbeleri hakkındaki yerli an'aneler, Demirkapu ve Kaytak halkına göre Oğuzlar'a, medrese mensupları koyu mutaassıp okumuşlara ve onları tutan Evliya Çelebi'ye göre de — Kırklar ve Dede-Korkud'un ki hariç — Emeviler'e âittir. Fakat, üzerlerinde resimler ve süryani yazıları ile hattâ okunamayan meçhul yazılar (A. Olearius'a göre) bulunan ve İslâmî tarzda olmayan Demirkapu'daki kocaman taşlı mezarların Oğuzlar'a ait olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. 413 yıllarında Muş bölgesinde icat edilen "Mesrop/Ermeni" alfabesi harflerinden önce ve bütün müstakil bulundukları zamanlarda Arsaklılar Yunan ve Süryânî yazılarını kullanmış ve Hristiyanlığı kabuldten (305) sonra da İncil duaları Yunan ve Süryânî dilleriyle olmuştur (René Grousset s. 125).

Oğuzlar hanı KAZAN-HAN sülâlesinin "DAĞISTAN TATARLARI veya LEZGİLER" le savaştığı hakkında yerlilerin Alman elçilerine anlattıkları an'ane çok doğrudur. Arsaklı tarihlerinde, "Armavir, Eroventaşat, Valarsabad, Tovın" gibi hepsi de Ağrıdağları-Elegez arasında ve Aras boyunda bulunan şehirleri merkez edinen ARSAKLILAR'ın, Sasanlıların çıkışına (226) kadar en çok "KUZEYLI MİLLETLER" in akın ve istilâlarına karşı koyup Kafkaslar'daki geçitlerde savaştıkları ve zaman zaman bu dağ geçitlerini (Daryal ve Demirkapu) aşip Dağıstan'a akın ettikleri uzun uzadıya anlatılmaktadır. Pasın'da "Valars-a-van" Revanda "Valars-âbâd" (şimdi Açmiyazın) ve Murat başlarında "Valars-a-gert" (Eleş-gert) kasabalarını kurarak kendi adı ile andıran Arsaklı padişahı Valars (194 - 216) çağında, "KUZEYLI KAVİMLER (ermenice: "Hisusayin Azker") den Khazir'ler ve Ba(r)sil'ler Zor (Dzor) - Kapısı'nı (Derbend - Demirkapusu) geçerek hâkimleri Surhab ile Venaseb'in başbuğluğunda Kür ırmağını aşip içerilere akın ettiler; uğradıkları yeri yağmaladıktan sonra geri dönüp Zor-Kapısı'ndan aşip gittiler". Valars bir ordu ile üzerlerine varıp bunları bozdu. Fakat ikinci bir savaşta bunların çok mâhir okçuları Valars'ı okla vurarak öldürdüler. Valars'ın oğlu "Birinci" ve "Büyük" lâkaplı Husrev (217 - 252) hükümdarlığının ilk yıllarında Kuzey Ölkeleri'ne kadar giderek oradaki akıncılardan babasının öcünü aldı. I. Husrev'in (Valars oğlu Büyük-Husrev=Olaş oğlu Salvur-Kazan) oğlu Tirdad (259 - 314 veya 287 - 316) çağında da "Kuzey-Hükümdarı" ordu-sunu alarak Gürcü beğine (300 - 362 aralarında hâkim Miriyan'a) karşı yürüyüp "Garin (Erzurum) şehrine değin onu kovaladı; ve bu akından

47 bin tutsak toplayıp götürdü; Armeni kralı Tirdad bu Hun'lar'a karşı çıkamadı" (V. Langlois, I. 66, 115 - 117, 351 - 355; II. 117 - 118).

Arsaklılar tarihindeki Hazar, Barslı (Borçalı) ve Hunlar'la olan sa-
vaşlar, Olearius'a anlatılan Şirvan rivayetlerinde "Dağıstan Tatar-Lez-
gileri" şeklinde anılan kuzeyli akıncılarla yapılmış gösteriliyor. "Ki-
tâb-ı Dede-Korkud" da SALVUR-KAZAN idaresindeki Oğuz-Elleri'nin
düşmanları: "KIPÇAK-MELİK, BOGACUK-MELİK, KARA - TOGAN -
MELİK" adlarıyla ve hepsinin büyüğü olup ortada Kazan-Han'la karşıla-
şan "ŞAVKALI-MELİK" adları altında anılıyor. Bu sonki hanedanın,
merkezleri Boynak (Semender) ve Turku (Belencer) olan DAĞISTAN
ŞAVKALI sülâlesinden ibaret olduğu muhakkaktır. W. BARTHOLD, İs-
lâm Ansiklopedisindeki "Dağıstan" yazısında "Gazi-Kumuklar beği Şam-
khal unvanı" için "Şam=Suriye'den gelen Arap=Kurayş menşeiini uydu-
ran Arap etimolojisi" ne işaretten sonra şöyle diyor:

"ŞEVKAL veya ŞAVKAL'ın YEZİDLİ ŞEREFEDDİN'de olduğu gi-
bi en eski Rus vesikalarında da görülmesi, bir tesadüf eseri değildir. Ruslar-
la İranlıların ayrı ayrı Şamkhal'ı Şavkal olarak tahrif etmeyecekleri âşi-
kardır" [25].

12 — DEDE-KORKUD'UN ÇAĞI hakkındaki an'aneler. Son olarak,
Oğuzlar'ın din ve töre uluları Dede-Korkut için eldeki Oğuznâme parçala-
rında gösterilen zamana işaret edelim.

a) Kitab-ı Dede-Korkud" ile buna esas olan eski yazmalardan alınan
"Vatikan Oğuznâmesi" nin başındaki mukaddime: "RESÛL aleyhisselâm
zamanına yakın Bayat boyundan Korkut-Ata derler bir er kopdı" ve
"HAZRET-İ RESÛL zamanına yakın Bayat boyundan Korkut adlı bir
er kopmış-idi", cümlesiyle başlıyor.

b) Akkoyunlular çağında Tebriz'de "Sultan Dede-Ömer Rüşeni" adlı
tarikât pîrinin halifelerinden ve "asıl ve nesebi Oğuz neslinden Bayat sil-
silesinden" olan "Hasan bin Mahmûd Bayatî" nin h. 886 (1481) yılında
Hacce giderken yanında "mevcûd bulunan OĞUZNÂME" den çıkararak

[25] Eski Türklerce, Çin'de görüldüğü gibi, dört yöne dört ana rengin adını ve-
rerek anmak âdeti vardı: Doğu=yaşıl, Gök-Gökçe; Batı=Ak, Akça; Güney=Kızıl,Ala;
Kuzey=Kara, Karaca. Bu yüzdendir ki Hazar denizine, doğusundaki Türkmenler
"Ak-Dengiz" dedikleri halde Şirvanlılar "Gökçe-Dengiz" demişlerdi (çok geniş örne-
ler için bak. FAHRETTİN ÇELİK, "Türklerde dört yönün dört renkle adlandırılma-
sı" TÜRK AMACI dergisi İstanbul 1942/43, sayı 1, 2, v. 4, 6, 8). "Şav-Kal-ı" şeklinde
tahlil edilebilecek olan bu adın ilk kelimesi, gürcüceye de geçmiş bulunan (şav'-ı-zıg-
va=kara-deniz şav-şet=kara-toprak) eski türkçe "şap-şav=kara" yani kuzey keli-
mesiyle izah olursa gerektir. (Erzurum-Kars-Ahıska bölgelerinde: "şöve", siyah keh-
ribar, Oltutası mânasına "parlak kara" yerine kullanılır). "Sab-Er" (Kara-Er) adlı
Türk boyundan bugünkü "Şib-ir" ölkesi adı ile "Şab-erân" (Sab-er-ler) şehri ve bun-
dan da "Şav-er-ân = Şerv-ân=Şirvân" bölgesi adları kalmıştır. Eski ermenicede
"Sev, Sef" (kara, "Sev-Vang" gölü=Kara-Kilise gölü) ve Gence batısında yerleşmiş
olan çok yiğit bir Sabir=Suvar Türk kolu da "Sev-ord-ık" (Kara-oğul-ları) diye ta-
nınmıştır.

yazdığı bir "Osmanlı nesebnâmesi" vardır. Fâtihin oğlu Cem Sultan'ın
gurbette tanışıp rica etmesi üzerine Hac sırasında bu Oğuznâme'ye göre
"bir haftada" yazılan "Câm-i Cem-Ayın" adlı bu çok mühim eserde (Ali
Emiri neşri, İstanbul 1331, s. 30 - 34) Gün-Han oğlu Kayı-Han'dan sonra
27. olarak gelen Kayı beği "Basu", HAZRETİ MUHAMMED çağında ya-
şadı "ve iman getürdi" denilip bunun oğlu "Kara-Han" bahsinde şöyle
deniliyor:

"Beğ oldukda ziyâde mü'min kopup Korkud-Dede'yi Medine-i Münev-
vere'ye gönderüp nûr-i didâr-i HAZRET-İ RİSÂLET aleyhisselâm ile mü-
şerref olduktan sonra, Selmân Fârsî, radiye Allâhü Te'âlâ anhu, Oğuz
taifesi'ne ta'lîm-i şerî'at-ı İslâm için bilece geldiği OĞUZNÂME'de mün-
dericdûr. Bu takdirce buna (yani Kara-Han'a) hanlar - hanı denilmek
câizdür." Bu eserde, Kayı boyunun IX. asır ortalarına kadar Önasya'da
yaşadığı, Halife Me'mun zamanında Kayıdan Tok-Temür Beğ'in "Gür-
cistan'a ve Rûm'a gazâ" ettiği bunun oğlu Sonkur-Beğ idaresi altında
"çoğu Rûm tarafına (Bizans ölkesine) akın salup ve akıncı üzerine cem'
olup istihâr bulmağın" Bağdat Halifeleri kuşkulandırdığı için "Dest-i Kıp-
çak'a varıp, andan Türkistan'da Oğuz'un Kutlu Yurdu'na buluşup kadî-
mî ocaklarında" (Eski Arsaklılar yurdunda) karar kıldıkları ve bu Son-
kur-Beğ'in h. 252 (866) yılında orada öldüğü; Kızıl-Boğa'nın beğliği sıra-
sında "Mahan" daki Kayıların Cengiz ordusu elinden kaçıp gelerek Ahlat
bölgesine yerleştikleri, nakledilmiştir.

c) "Târih-i Oğuz û Türkân ve Hikâyet-i Cihângiri û" da, "Inal Sır-
Yavkuy Han çağında zuhur edip, bunun oğlu Ala-Atlı As-Donlu Kay-Inal
Han" ın padişahlığı zamanında Bayat boyundan Kara-Khoca oğlu Kor-
kut'un HAZRETİ MUHAMMED'e elçi gönderildiği; kerametler göste-
ren bu Korkut'un 295 yıl yaşamış olduğu an'anesi nakledilmektedir (O.
Ş. Gökyay, "Başlangıç", s. XVII - XIX, XXII).

c) "Şecere-i Terâkime" nin "Gümüstepe nüshası" nda: Kayı boyun-
dan Kara-Khoca oğlu Korkut-Ata" ın "Aynal-Yavı (Inal-Yabgu), Davlı-
Kayı, Kül-Erki, Tuman, Kanlı-Yavlı" adlı 5 Oğuz padişahı'na vezirlik ettiği,
295 yıl yaşadığı; "Nûr-i İşan nüshasında da, Korkut'un Bağdat Halifeleri
(Abbâsiler) çağında, yaşadığı; bir rivayette PEYGAMBER'den 300 yıl
sonra yaşamış ve bir rivayette de PEYGAMBER'den 4000 yıl önceki
Oğuz-Han'ın yedinci göbekten torunu sayılan Salur-Kazan ile çağdaş ol-
duğu naklediliyor (O. Ş. Gökyay, "Başlangıç", s. XXIV - XXVII).

d) "Bahr ül-Ensâb" da, Peygamberimiz'den çok önceleri MİLÂT
asırlarında yaşayan Oğuzların "şeyh" i olduğunu gösteren haberler (ay-
rıca nakledildi).

e) "Târih-i Dost-Sultân" da, Korkut-Ata, mecûsiler hekîmi ve rahip-
leri olan Bakşılar'ın Peygamberi olarak gösteriliyor (A. Zeki V. Togan
Beğ'deki eski yazmadan O. Ş. Gökyay, "Başlangıç", s. XXIX).

II. BÖLÜM

“Dede-Korkut Oğuznâmeleri” nde Geçen
YER ADLARI [1]

1 — **AĞCA-KALA**. (IV. Boy: oğlu **Oravaz**’ı yanına alarak, “ok at-
dığım yerleri, kılıç çalup baş kesdiğim yerleri göstereyim; **Kâfir-Ser-**
haddi’ne Cızıglar’a, **Ağlağan’a Kökçe-Tağ’a** aluban çıkayın” diye götür-
OLAŞ OĞLU SALVUR KAZAN-HAN, **Kara-Tağlar** üzerine ava çıktı.”
Öte yandan “**Başı-Açuk**, **Tatyan Kal’ası’ndan**, **Ak-Sıka Kal’ası’ndan Kâ-**
fir’ün câsûsu vardı; bunları görüp **Takavor’a** geldi”, **Alplar-Başı Kazan**’ın
oğlancuğı ile sarhoş halde yatmakta olduğunu haber verdi. Düşmanlarla
yapılan savaşta genç **Oravaz** yaralanıp tutsak gitti. Sonradan bunu öğ-
renen **Kazan Han**, “**Kanlı Kara-Dervend**” veya “**Kapuhı Kara-Derbend**” e
(Daryal geçidine) konmuş olan “**Kâfir**” lere yetişip savaştı; arkadan
Oğuz-Begleri de çerileriyle yardıma geldi. **Taş-Oğuz Begleri** ile **Tondar**
SAG’dan tepti, karşısındaki **Kara-Tokan Melik** [2] üzerine atıldı; “Cıla-
sun yiğitleri” ile **Kara-Budak SOL**’dan tepti, karşısındaki **Bogacuk -**
Melik’e havale oldu; **Kazan-Beg** de **Oğuz-Begleri** ile “**DÜPE** (düz, ortadan)
depdi” karşısındaki “**Takavor** ile **Şavkalı-Melik**” e doğru atıldı. Bu üç kol-

[1] Dede-Korkut Kitabı’nda geçen yer adlarını araştırmada ilk gayreti göste-
ren, Başkurt-Eli’nden gelme türkîyatçılarımızdan Muhterem **ABDULKADİR İNAN**
BEG olmuştur. “Halk Bilgisi Derneği İlim Encümeni Azası” ndan olan bu zât, Der-
nek adına ancak Trabzon, Rize, Gümüşhane, Erzurum ve Erzincan illerinde “ilk il-
mi halkbilgisi seyahati” ni yapmış ve bulup derlediklerini 1930 da İstanbulda “Birinci
İlmi Seyahate Dair RAPOR” adıyla neşretmiştir. Bu eserin (s. 55 - 57) “Coğrafi
İsimler” bölümünde: Bayburt, Avnik’in yerleri gösterilmiş, “**Kara-Dervent**, **Sürmeli**
çukur, **Oğuz merkezi Ağcekale**” nin yerleri de araştırılmış, fakat tesbit edilememiş-
tir. “Başlangıç” ta işaret ettiğimiz “**DOĞUŞ - 1939; ÜLKÜ - 1941; TÜRK - YUDU -**
1943” gibi dergiler ile “**Tanin - 1945; HÜRSES - 1946** gazeteleri ve **ÇORUH-ŞAŞŞAT**
- 1945; KARS YAYLASI - 1946” broşürlerindeki Dede-Korkut destanlarında geçen
yerlere âit yazılarımızdan sonra, bu mevzu ile uğraşan **E. ROSSI** olmuştur. (İL “**KI-**
TAB-I DEDE QORQUT”, s. 35 - 41). Bu İtalyan profesörü: **Ahıska**, **Dadyan**, **Başı**
- Açuk, **Alınca**, **Gökçe Deniz**, **Demir Kapı**, **Avnik**, **Pasin**, **Tomanın**; **Oğuz**; **Kalın Oğuz**;
Türkistan adlarının yerini tesbit etmiş; **Aladağ** ile **Salakhane Kayası** ve **Karacuk**’ta
yanılmış; “**Altı Yol**, **Yedi Yol**” u belli birer yer adı sanmıştır.

Biz bu bölümde, “**Kitab-ı Dede-Korkut**”, “**Vatikan Oğuznâmesi**”, “**Topkapusara-**
yı Oğuznâmesi” ile “**Bahr ül-Ensâh**” da geçen Oğuz - elleri’nde bunlara komşu yer-
lerdeki coğrafya adlarını tanıtıyoruz. Yaptığımız küçük bir “**OĞUZ - ELLERİ HA-**
RİTASI” nda asıl imlâları eski harfle gösterilerek bu yeradları belirtildi.

[2] “**Vatikan Oğuznâmesi**” nde (99 b. yaprağı) yanlış olarak “**Kara-Kona**
Melik” yazılı.

dan savaşan **Begler** hasımlarını tepeleyip öldürürken, “**Boyu-Uzun Borla-**
Hatun” da **Kâfir**’in “**Kara-Tuğ**” unu kılıçlayıp yere saldı. “**Kazan**, oğlan-
cuğın kurtardı, geri döndü. Gazâ mübârek oldu, **Oğuz - Begleri** toyum ol-
du. **AĞCA-KALA, SÜRMELÜ**’ye gelüp **Kazan** kırk otak diktürdi; yedi
gün yedi gece yeme içme oldu. Kırk evli kul’la kırk cârîye oğlu başına çe-
vürdi, âzâd eyledi; cılasun erenlere kala(ba) ölke verdi, cübbe çuka ver-
di. **Dedem-Korkut** gelüben şâzılık çaldı, bu **Oğuznâme**’yi düzdi koşdı.”

XI. Boy: “**Turabozan Takavoru**” ndan gelen bir şahin ile “**Begler -**
Begî Han-Kazan” öteki beglerine duyurmadan “halvetçe” avlanırken,
uçurulan şahin “**Tomanın Kal’ası’na** indi”; kuşunun ardına düşen **Kazan**,
“dere depe aşdı, **Kâfir-Eli’ne** geldi” Yolda yürürken uykusu basıp uyuyan
Kazan’ı “**Tomanın Kal’ası’nunğ Takavoru**” haber alıp çeri göndererek
yakalattı; kalesindeki zindana attırdı. Birgün, **Takavor**’un buyuruğuyla
Kâfirler, “bizi ögsün, **Oğuz**’ı sındursun, andan sonra şart eylesün **Bizüm**
Elimüz’e yağluğa gelmiye”, diye kendisine and-içirmek ve sonra salıver-
mek istediler. Kendi kopuzunu getirterek “soylama” ya başlayıp yaptığı iş-
leri ve erliklerini anan **Kazan**, 4. Soylama’sında bir ara:

“**AĞCA - KALA, SÜRMELÜ**’de at oynatdım,

At-ile **Karun-Eli’ne** çapkun yetdüm.” diyor. “**Vatikan Oğuznâmesi**”
nde (99 b. yaprak), “**AĞCA-KALA**” **Sürmelü**’ye şeklinde yazılıdır. (O. Ş.
Gökyay’ın (s. 58, 161) bunu, “**Ağca kale**” diye sözde düzelterek yazması
yanlıştır.)

İki destanda yukarıdaki gibi geçen “**AĞCA-KALA, Sürmelü**’nün, **Beg-**
lerbeğî Kazan Han sülâlesinin yaylak ve kışlak merkezleri olduğu anla-
şılıyor. **Küçük-Arsaklılar**’dan **II. sülâle**’yi kuran **Erovant** (58-78), **Aras**
boyunda bir tepe üzerinde bulunan eski merkez **Arınavir** şehrini bırakarak,
Aras ile **Arpaçayı** kavuşağına yakın yerde (şimdiki **Tepebaşı** ve **Kızıltepe**
köyleri yanında kendi adıyla kurduğu **EROVANT-AŞAT** şehrini merkez e-
dindi. Şimdi **Açmiyazın** (Üç-Kilise) yerinde bulunan **Valars-âbâd** şehri (198
yıllarında imar edilip) merkez edilinceye kadar burası **Arsaklılar**’ın pay-
tahtı kaldı (Saint-Martin, “**Mémoires**”, I. 120). X. Asır tarihçisi **TARON-**
LU ASOLİK (E. Dulaurier tercümesi, Paris 1883, I. 140), **Arsaklı Erovant**
’ın merkezinde **Armavir** otururken, “Bugün (X. Asırda) **EROVANT**
-AKAR (Erovant-kayası) denilen tepede bir kale yaptı” gını naklediyor.
KHORENLI MOVSES’e (II. 39 bab) göre çok sarp kayalık bir yerde
Erovant’ın kurduğu kaleye “**EROVANTA-KERT**” (Erovant-hisarı) de-
niliyordu. XVII. Asırda yaşayan **TERRİZLİ ARAKEL** (M. Brosset, “Col-
lection d’Historiens Arméniens”, Petersburg 1874, I. 286), 1604 vak’aları
arasında, Osmanlı serdarlarının: “Eskiden **Erovandaşat** ve bugün **AKÇA-**
KALA denilen” yere yaklaştığını bildiriyor. **SAINT-MARTIN** de (“Mé-
moires”, I. 121) **Erovantagerd**’den bahsederken, Ermeni halkı ağzında
buraya “**Ağca-Kale**” veya “**Akca-Kale**”, Türklerin de “**Akça-Kal’e**” de

diklerine işaret ediyor. Osmanlıların h. 999 Muharrem (1590 kasım) tarihli "Revân Vilâyeti Tahrir Defteri" nde (Başvekkâlet Arşivi: Tapu, sayı 633), Revân Beglerbeğliğine tâbi 27 "nâhiye" den 11. incisi olarak "Nâhiye-i Ağca-Kal'a" bölgesi ve köyleri yazılıdır. Bundan, Elegez dağından Kars-Gökçedağı'na değin Arpaçayının sağında ve solundaki köylerin buraya tabi olduğu, şimdiki mülki teşkilâtta Kars'ın Digor nâhiyesinin bütünü ile eski "Arşarunik" bölgesinden Kağızman'ın "Pivik, Nakhçevanık" köyleri de Ağca-Kal'a'ya tâbi Arpaçayı sağındaki 63 köy arasında gösterilmiştir. Lynch'in haritasında, doğru olarak, "Ervandaşat" harabeleri şimdiki Tuzluca (Kulp) kasabası karşısında, Aras-Arpaçayı kavuşağı önünde ve Aras solunda kıyıya yakın yerde gösterilmiştir.

Alp-Arslan'ın h. 456 (1064) baharındaki ilk batı seferinde, vezir Nizâmülmülk'ün de katıldığı şehzade Melikşah ve Yakutî'nin ordusu, Aras'ı aşmış şimdiki Igdirovasına girdikten sonra, burada bir kaleyi Rumlar elinden almıştı. Sonra bu ordu, "Surmari denilen büyük kal'a'ya gitti; bu kal'ada akar sular ve bostanlar vardı". Burayı fethedip muhafızlarını koyduktan sonra, Selçuklu ordusu, demir ve kurşun kaynaklı kocaman taşlı surlarla çevrili "Meryem-Nişin" (Arpaçayı üzerinde ve Anı kuzeyindeki "Marmaşen/Meryem-a-şen" = Kanlıca) şehrini güçlükle alabildi. Bu sırada Sultan Alp-Arslan da geldi. Sultan, "SEBİDH-ŞEHR" (= Ak-Şehir) üzerine yürümek maksadıyla bir ordu hazırladı. Bu memleket ahalisiyle aralarında birçok muharebeler vâki' olduktan sonra" burası da alındı ("Ahhâr üd-Devlet is-Selçukıyye", türkçe tercümesi Ankara 1943, s. 24-25; İBN-ÜL-ESİR, "Tarih ül-Kâmil", Mısır tab'ı, X. 13-14).

Bu kayitlerden, 16-17. Asırlarda "Ağca-Kala" diye anılan eski Arsaklı merkezinin, Alp-Arslan çağında "Ak-Şehir" mânasına farsça "Sebiz-Şehir" diye de tanındığını keskince öğreniyoruz. Dede-Korkut Kitabı'nın her iki destanında ve "Vatikan Oğuznâmesi" nde de diğer hisar ve kaleler arapça "Kal'a" imlâsı ile "ayın" harfiyle yazıldığı halde, bu "Ağca-Kalâ" da "kaf ve lâm-elif" imlâsıyla ayırt edilip "şehir" mânası muhafaza olunmuştur. Abbâsiler çağında Erzurum'un "Kali-Kala" (Kah-Şehri, ki evlerde kullanılan "hah/kah" buraya nisbet edilmiştir) adında olduğu gibi, Destanlardaki bu Oğuzlar merkezi "Ağca-Kalâ" adının son kelimesi, eski türkçede "hisarlı şehir" mânasına gelen "KALAK" tan kalmadır. Gürcüceye "Kalak'i" (Tibilis-Kalak'i Akhal-Kalak'i gibi) şeklinde geçen bu kelime, yabancı dillerden geçen isimlerdeki "l" harfini "ğ, gh" ya çevirme hususiyetini gösteren ermenicede "Kağak/Kalğak" (Katogikos = Katolikos, Gazar = Lazar, Boğos = Pavlos, Khağdik = Khaldik gibi) biçiminde yerleşmiştir. Bugün Azerbaycan ve Doğu-Anadoluda taş ve ağaç/odunların düzgün şekilde duvar veya kula gibi örülüp yığılmasına "Kala-mak" ve böyle örgülü hisar gibi yığınlara da "Kalak" denir (tandır kalamak ocak kalamak, tezek kalağ'ı, kereste kalağ'ı taşta kalak etmek = recimle bir

suçlunun üzerine atılan taşlardan yığın yapma, gibi). X. Boy'da: Alınca-Kal'ası önünde kardeşini görüp henüz tanımayan Akarak, ona soruyor: "Kaytabanum güdende sarvanum mısın * Kara-Koçum güdende ilkıçum mısın * Ağayılum güdende çobanum mısın * KALAG'umda şar-şen (şehir-yapan) nâyıbum mısın?"

Oğuzlar merkezinin adındaki bu "KALA", eski İran dilinden geçme "Gert/Kert" in karşılığı ve "şehir" mânasına "Şad/Şat" ın benzeri olduğu gibi, baştaki "Ağca" da "Erovant" ın Oğuzca karşılığından ibarettir KASGARLI'nın Lûgati'nde (türkçe tercümesi, I. 134, 330, 382; II. 12; III. 152 172) "Ürüñ Kaş Öküz", "Ürüñ Kayas" gibi yeradlarında ve "Ürüñ: Oğuzlardan başkalarınca (Hakanî türkçesinde) ak olan nesne, ak, beyaz", "Örüñ: Gençlerin tırnağında çıkan ak" kelimelerinde ve "Yenisey Yazıtlarında Kürt hükümdarı Alp-Urungu'da (Hüseyin N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları" İstanbul 1940, III. 180-181) görülen "ak, akça" karşılığı kelime, Sakalar'ın Sicistandaki merkez şehrinde "İrenk" şeklinde idi. Eski türkçede (bilhassa Hazar dilinde) "t" lerin "k" harfiyle yer değiştirmesi gözönünde tutulur ve eski Akamenişlerin "Ak-dağ" mânasına bir adla anılan yaylaklarına Arsaklıların Hemedan'ı yaylak merkez edince (yaylak karşılığı olarak) Ervend (sonraları Elvend: Akkoyunlu Elvend Beg (1498 - 1504) de eski Ervend'in hatırasıyla adlanmış) demeleri (M. Streck, "Elvend-Küh", İs. Ans. IV. 239), bize Arpaçayı boyundaki eski "Erovant-aşad" veya "Erovanta-gerd" e neden 1064 yılında "Sebidz-Şehir" ve Oğuznâmelerde "AĞCA-KALA" dendiğini belirtecek delillerdir. Eski Türk töresince yaylak merkezlere "Ak, Ağca" ve kışlaklara da Kara, Karaca" sıfatı verilerek anıldığından (Kara-Balgasın,, Kara-Kurum, Kara-Koçu, Kara-Bağ gibi meşhur yerler hep kışaktır), çukur bir ovada bulunan Aras kıyısındaki "Sürmelü" de, XVI. Asır vesikalarında da görüldüğü gibi, ötedenberi "Kara-Kala" (Kara-Şehir) diye anılmaktadır (Bak. "Altın - Takht").

2 — AĞLAGAN. (IV. Boy: Serhad'de "Cızıglar" ile yan yana olarak geçer, yukarıda ("Ağca-Kala" yerinde) nasıl geçtiği gösterildi). "Vatikan Oğuznâmesi" nde (92 b. yaprak) bu iki yerin adı atlanıp yazılmamıştır. Lynch'in haritasında, doğru olarak, 41. enlem ve 44. boylam daireleri kavşağında 9772 kadem yüksekliğindeki dağın adı "Ağlagan" diye gösterilmiştir. 1:800.000 ölçülü "Türkiye Haritası" nda Gümrünün kuzeyinde ve 2998 m. yüksekliğinde gösteriliyor. Gori = Güri kalesini imar edip dönerken Serdar Ferhad Paşa ordusu h. 995 (1587) sonbaharında Ahıl-Kelek üzerinden Kars'a gelişinde buradaki çetin boğazdan geçti. Kar ve kışın durağı olan "AĞLAGAN nâm derbend-i pür-bende erişilüp", buradan "Şâh-Punğarı" na, oradan da "Kars" a geçildi ("Kitâb-i Gencine-i Feth-i Gence", Üniversite Küt. Yıldız. sayı 2372, yaprak 130).

Bugünkü adlarıyla Akbaba-Loru-Penbek (Karakilise) gibi üç bölgenin

sınırını ayıran **Ağlayan dağı**, Borçalı-Terekemeleriyle Kazak-Terekemeleri nin yaylağıdır. Buradan Kars'a göçüp gelen (1921 de) bu Terekemelerin anlattığına göre: "Yazın bile başından duman eksilmeyen **çişkin** (çok nemli sis) li ve sık sık yağmurlu olduğundan buraya **Ağlayan** demişler", imiş.

3 — AG-MEYDAN. (I. Boy: "Kam-Gan oğlu Han-Bayındur" adlı Oğuzların en ulu pâdişahlarının paytahtında, "bir yazın bir güzün boğa-ile boğrayı savaştır" dığı "**AG-MEYDAN**" vardı. **Dırsa-Han**'ın çocuk denecek yaştaki oğlu, "**Bayındur-Han**'unğ **AG-MEYDAN**'ında" üzerine süren bu boğa ile "ceng edüp" tepelemiş olduğundan, **Dede-Korkut** ona: "**Bogaç**" adını vermişti. **IV. Boy:** Babası **Kazan-Han** ile "**Kara-Tağlar** üzerine ava" çıkmış bulunan genç **Aravaz**, uzaklardan gelen karartının düşman ordusu olduğunu öğrenince, savaş için babasından izin isterken "soyla" masının başında.

"Ben gel-gel, **Ağam Kazan**" Kal'ından yorulan bu genç Aravaz sak-lar-ıdum

Bugün için, günü geldi" **AG-MEYDAN**'da seğirdeyin senünğ için", diyor. **XI. Boy:** **Tomanın Kal'ası**'ndaki soylamalarında **Kazan**:

"Yüz bin er olan düşmanla karşılaştım, yıldıdondürmedim, "Muham-med'in dini aşkına kılıç urdum" **AG-MEYDAN**'da yumrı başı topca (top gibi) kesdüm", diyor).

Bunlardan birincisinin "**Bayındur-Han**" merkezinde yani Büyük-Arsaklıların paytahtı **Hemedan**'da olduğu anlaşılıyor. Oğlu ile **Kazan** ağzından söylenenlerin, "ermeydanı, savaş yeri" mânasına "**Ağ-Meydan**" denildiği ve bunun belli bir yeri olmadığını sanıyoruz.

4 — AK-HİSÂR veya AKÇA-HİSÂR KAL'ASI. ("**Topkapusarayı Oğuznâmesi**"'nde: "Adlu **Khorasan**'a ad çağırılan, **AKÇA-HİSÂR**'unğ eglık salup alan, görklü güzel kızların oğlanların bulun süren". deniyor. **XI. Boy:** **Tomanın Kal'ası**'ndaki soylamada: "At-ile **Karun-Eli**'ne (Erzurum bölgesi) çapkun yetdüm" **AK-HİSAR KAL'ASI**'nın burcın yıkdum" **Ağ akça** getürdiler, puldur, dedüm" Kızıl altun getürdiler, bakırdur, dedüm" **Ala - gözlü** kızın gelinin getürdiler, aldanmadum" **Kilisası**'nı yıkdum, mescid yapdum" **Altunı, gümüşi yağmalatdum**" **Anda dakhı erüm, begüm, deyü ögünmedüm**").

Her iki kaynaktaki yerlerin yani **Akça-Hisâr** ile **Ak-Hisâr Kal'alari**'nin belli bir yeri gösterdiği anlaşılıyor. Birincisinde bu kalenin "**Horsan**" ölkesinde, ikincisinde ise "**Karun - Eli**" ötesinde yani **Erzurum**'un batı taraflarında bulunacağı ima ediliyor gibi. Gerçek yeri tesbit edilemedi.

5 — AKINDILI-SU (VI. Boy: **Kan-Turalı**, kızını istemeye gittiği **Turabozan Takavoru**'na, "**Karşı - Yatan Kara - Tağ**'unğ aşmağa gelmişem" **AKINDILI-SU**'yunğu geçmeğe gelmişem", diye söze başlıyor. Canavarla tutuşacağı sırada yiğitleri kopuzla **Kan-Turalı**'yı överken: "**Arkoyılı-Ala-**

Tağ'ı dünin aşdunğ" **AKINDILI-SU**'yın dünin geçdünğ" **Kanlı-Kâfir Eli**'ne dünin girdünğ", diyorlar).

Bu tabir, umumî mânada "hızlı akan ırmak" yerine kullanılmış olabi leceği gibi, **Tirabuzon** yolu üzerindeki "**Çoruk**" un adı da olabilir.

6 — AK-KAVAK, AK-ORMAN. (III. Boy: **İç-Oğuz**'da **Bay-Bura** Beğ in oğlu **Bamsı-Bayarak**, **Taş-Oğuz**'dan **Bay-Bicân** Beğ'in yiğit kızı **Bani-Çiçek**'i düğünle evlerine getiriyor. Gerdek gecesi henüz murada ermeden, **Bayburt**'tan gelen düşmanların gece baskınına uğrayor. Bu ansız felâket-te tutsak gidip **Bayburt** Kalesinde 16 yıl kaldıktan sonra, sılasına dönen **Bamsı-Bayarak** Beğ, kendisinin "öldü" haberini getiren **Yalancı oğlu Ya-lancuk**'un **Bani-Çiçek**'i yalan ile almaya muvaffak olarak düğün yaptır-dığı sırada yetişiyor. "**Delü-Ozan**" kılığında girip tanınmaz halde düğün şen-liğine varan **Bayarak**, ok atmadaki mehareтини gösterip güveginin yüzü-ğünü paraladıktan sonra, **Oğuz-Begleri**'nin başında bulunan **Kazan - Beğ** in huzuruna çağırılıyor. Onu künyesiyle övdükten sonra, **düğün-gerdek yeri**'ni şöyle tarif ediyor:

"Han'um **Kazan**, ünüm anğla, sözüm dingle: **Alan-sabah** turmışsın **AG-ORMAN**'a girmişsin, **AG-KAVAK**'unğ budagından yırgayuban geç-mişsin, canbacuğun eğmişsin, okcagızın kurmuşsın, adın gerdek komışsın, sağ'da oturan **Sağ-Begler**, sol'da oturan **Sol-Begler**, eşik'deki **Inaklar**, dib'inde oturan **Khâs-Begler**, kutlu olsun devletinğüz, dedi."

Bu tafitten, **Bay-Bicân** kızı **Bani-Çiçek** ile **Yalancı oğlu Yalancuk**'a yapılan düğün ve dernek yerinin **İç-Oğuz**'da **AK-ORMAN**'da **AK-KAVAK** alanında kurulduğu anlaşılıyor. Bu yerin, az sonra yalancı rakibini ko-van **Bayrak**'ın vardığı "**Tana-Sazı**" nın (bu ada bakınız) bulunduğu Ba-yazıt ovasında **Sarısu** semtine yakın olduğu anlaşılıyor. Saka (İskit) Türklerinin "**KAVAK-çubuklarına** bakarak istikbalden haber" verme (Herodot, IV. 67 - 68) an'anelerini yaşatan **Sakasenlilerle** **Arsaklıların**, **Armavir** (Sürmeli) şehrinde "**Sos** denilen kutlu **GÜMÜŞ-KAVAK** ağa-cı" na bakarak gaip ten haber veren bir hâtifleri vardı (Khorenli Movses, I, 20). **AK-KAVAK**'ın ve **AK-ORMAN**'ın, **Armavir**'deki bu "**Kutlu Ka-VAK-ORMAN**" ndan ibaret olduğu muhakkaktır.

İslâmiyetten önceki **Arsaklı - Oğuzlar** hayatından kalma millî des-tanlar ve efsanelerimiz gibi, "**Köroğlu destanı**" ile birlikte **Ermeni halkı** arasında da çok canlı olarak yaşayan "**Uğuz-El**" şehrinde "**Beybeerek ile AK-KAVAK Kızı** hikâyesi" nde (bak. Frédéric Maclair, *Contes, Lé-gandes et Epopées Populaires d'Arménie* I. Paris 1928, s. 150 - 158) ve **Anadolu Türkmen ve Yörük** rivayetlerinde (bak. O. Ş. Gökyay, "**Başlan-gıç**", s. XLV - LXVIII) (**Beğ-Böğrek/Böyrek**) in nışanlısının **AK-KAVAK KIZI** diye anılması, bu düğün-dernek yerinin adından kalmışa benziyor. Bazı Türk halk rivayetlerinde bunu "**El-Kavak Kızı**" ve "**Dal-Kavak Kızı**" adıyla da görmekteyiz ("**Akkavak Kızı**", İnönü Ansiklopedisi, I. 347).

7 — **AK-KAYA**. (XI. Boy: Tomanın-Kal'ası'nda tutsak olan Kazan-Beg, kâfirlere karşı söylediği "soylama" larının beşincisinde, genç oğlunu anlatmak için: "**AK-KAYA**'nunğ kaplanununğ erkeğinde bir köküm var" **Ortaç-Kır**'da sizünğ geyikleringüz turgurmaya", diyor. Dresden'deki aslının fotoğrafinde "Ak-Kaban'unğ" gibi yazılı. Böyle olunca, "Ak-Balkan/funda/bodur ağaçlı ve taşlı yer" mânasına gelir.)

Bu yerin neresi olduğu kestirilemiyorsa da, paytaht "Ağca-Kala"daki içkalenin kurulu bulunduğu kayalık olabilir. Çünkü ermeniceye geçen (A-solik'te) bir an'anede paytaht "Ağca-Kala" nın kurulduğu kayalık tepeye "**Erovant-a-Kar**" (= Ak-Kaya) denilmektedir.

8 — **AK-SAZ**. (XI. Boy: "Ak-Kaya" da anlatılan "soylama" sında Kazan devamla diyor ki, "**AK-SAZ**'unğ arslanında bir köküm var" Kaz-alaca yondunğ turgurmaya").

Buranın, eski merkez "Ağca-Kala" yıkıntıları önünde ve Arpaçayı'nın Aras'a kavuşmazdan yarım saat kadar yukarısındaki yatağı boyunda bugün "Ağ-Kamışlık" denilen sazlık olduğu anlaşıyor (VI. Boy'da da "Ağca-Sazlar içinde" bulunan "canavarlar serveri kağan-aslan" dan bahsediliyor).

9 — **AK-SİKA KAL'ASI**. (IV. Boy: Bir gün ordusundan çıkarak oğlu ile yola düşüp Cızıklar, Ağlayan, Kökçe-Tağ semtlerine uğrayıp "Kara-Tağlar üzerine ava" çıkan Kazan-Han, avlandıktan sonra burada "görgüçl-men'e çadır tikdi, birkaç gün Begleri'le yedi içdi. Meğer, Başı-Açuk, T aytan Kal'ası'ndan, **AK-SİKA KAL'ASI**'ndan Kâfir'unğ câsûsı vardı; bunları görüp, Takavor'a geldi; ayıdur: Hay, ne oturursun?: İtünğü avlatmayan, çetüğünğü mavlatmayan Alplar-Bası Kazan, oğlancu ile sarkhoş olup yatturlar, dedi. On altı bin kara-tonlu Kâfir ata bindi, Kazan'unğ üzerine ilgar etdi". "**Vatikan Oğuznâmesi**" nde (yaprak 93 a) hareke ile "**Bası-Açuk, Tatyan'dan AKH-SAKA'dan kâfirünğ câsûsı geldi**", diye yazılır).

Burası, Kars'ın Poskov kazasının aşağısındaki Ahıska şehrinden ibarettir. Evliya Çelebi (II. 321), h. 1057 (1647) yazında gördüğü "Çıldır Eyâleti" merkezi olan bu şehrin adı için: "Akhıska, Akhur-Kıska, Ak-Sıka" biçimlerinde de söylendiğine işaret eder. "Gürcüler, yeni-kale mânasına Akhal-Tsikhe" diye bunun kendi dillerince olduğunu (Saint-Martin, "Mémoires", I. 77) iddia ederler. Fakat, 1578-82 yıllarında buraları gören ve Osmanlı ordusunun "münşi" si olan tarihçi Mustafa Âli Çelebi'nin ("Küh ülahbâr", Nuriösmaniye Küt. sayı 3409, yaprak 261), "Ak-Şehir demekle meşhûr Akhal-Kelek (Akhal-Kalak) nâmiyle mezkûr olan kal'a" diye bugünkü Ahılkelek'ten bahsetmesi ve 1578 Tiflis seferi menzillerini yazarken de burayı ("Nusret-Nâme", Nuriösmaniye Küt sayı 3450 yaprak 133) doğrudan doğruya "Ak-Şehir" diye göstermesi, bu

Gürcü istikakının doğru olmadığını belirtiyor. Herhalde adın başındaki "Akhal/Akal" Dede Korkut Kitabında işaret edilen türkçe "Ak" ile iliskilidir ("Akhal-Kelek, Ak-kal'a mânasına Gürci lûgatidür", Kâtip Çelebi, "Cihân-Nümâ", s. 409).

Mamikoğlu Vahan'ın başbuğluğu ve İber (Gürcistan) bölgesinde I. Vaktan Gurg-Aslan'ın kiralığı çağında 482 yılında Sasanlılarla yapılan büyük bir savaşa sahne olan burası o zaman **AKESGA ŞEHİRİ** diye tanınıyordu (R. Grousset s. 221 - 223).

10 — **ALBURZ**. "Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (43 - 44. satır): "Yedi yıl **ALBURZ**'a sefer kılan kayıdup dönen, **Kayan - Busat** kardaş kanın alan, **İt-Depe-Göz**'i öldürüp **Kalıñ-Oğuz**'da ad koyan **Orlamış** (Ortaş?) - **Han**").

Yalnız bu eserde geçen **ALBURZ** adı ile, hiç şüphe yok ki, Kafkasların en yüksek yerleri ile Dağıstan anılmıştır. Ardahan ve Ahıska'dan görülen Kafkas dağlarına, bugün halk arasında "**YALBUZ-Dağları**" denilmektedir. Meşhur şâir Genceli Nizâmî (1140 - 1203), "Dede - Korkut Oğuznâmeleri" ndeki an'aneleri, şahısları ve adları da karıştırıp kendince birleştirerek yazdığı "İskender - Nâme" de; İskender'in **KIP-ÇAKLAR**'a karşı **Derbend**'de yaptığı sed'den (hisâr), **ALBURZ-Dağı** arkasındaki akın ve yağmacılıkla tanınmış olan **Kıpçaklar**'dan, İskender ordusunun **sol-kol**'unda çarpışan **Kara - Khan** (Kara-Kona) idaresindeki "**Çinliler**" (Cenasdan'dan gelme Mamikonlu/Orbelli boyları) den bahseylemiştir. 1578 de başlayan Şirvan seferine katılmış olan **Rahimi - zâde** ("Gonçe-i Bağ-i Murâd", Üniversite Küt. Yıldız, sayı 2372, yaprak 45), h. 986 (1578) da Kırım Hanı II. Mehmet Gerey'in kaçarak Dağıstan'a sığınan üç oğlu için, "**Kûh-i ALBURZ**'un Beği Şamkhal'a itmüşler mirâr", diyor. Evliya Çelebi (II. 306), "**Alburz - Dağı**" nın Demirkapu'dan başladığına işaret eder. Tiflis Vâlisi Receb Paşa'nın kâtihi tarafından h. 1136 (1724) yılında yazılan eserde de ("**Vakaayi-i Nefis Ender-i Tiflis**", Süleymaniye: Esadefendi Küt. sayı 2435), Kafkaslara hep "**ALBURZ - DAGI**" deniliyor ve bir defasında Vaktan(g)'ın müslüman olan oğlu Şehnûvaz'ın bu dağ içerilerine kaçtığı bildiriliyor. Bugün, Kafkasların en yüksek tepesi haritalarda "**Elbrus/Elbruz**" adıyla gösteriliyor. **A. Kırımî**'nin haritasında da bütün Kafkasya dağları bu adla gösterilip: **Kakhét** doğusunda, **Kabartay** güneyinde, **Suvan(et)** kuzeyinde ve **Abaza** kuzeyinde olmak üzere, dört yere "**Kûh-i ALBURZ**" adı yazılıdır. 1577 - 1587 yılları arasında İstanbul'dan "**Dağıstân Hâkimi**" Şamkal'a yazılan mektuplarda onun yurduna "**ALBURZİSTÂN**" da denilmektedir ("**Münşeatüsselâtin**" 1265 tab'i, II. 222 - 224, 236).

(Pehlevi) **Kap-Koh** (Kap - Dağı) ve sonradan "**Kaf - Koh**", Araplarca ilk İslâm fetihleri sırasında "**Cebel-i Kabk**" denildiği biliniyor (Marquart, "Eranşahr", Berlin 1901, s. 94 - 96). Profesör **A. Zeki V. Togan**

Beğ, Fakültesindeki seminerlerinde, Arap kaynaklarında geçen "**Kbk**" adının, Milâttan önceleri bile Demirkapu-Derbent bölgelerinde görülen **Kuman/Kıpçaklar**'ın türkçesiyle "**KAPUK**" (Kapu, Geçit - Derbent) kelimesinden kaldığını ve "**Cebel-i Kabuk**" okunması gereken bu adın "**Kapuk - Dağı**" demek olduğunu, haklı olarak belirtmiştir. Münecim - başı'nın ("**Sahâyif ül - Ahbâr**", I. 393) Melikşah çağında (1072-1092) yazılan "**Târih-i Bâbülevbâb**" dan alarak yazdığı şu haberler, çok mühimdir: "**KIPÇAK** tâifesi kaçup gelürken **Cebel-i Kabuk** ("**Kabuk**" = Kapuk, eski türkçede "kapu, geçit, derbent") da vâki' **Bâbülevbâb** nâm mahalle uğradılar ki bu zamanda ana **Temür-Kapu** derler, ol mahalli muhâfaza için **Kanklı** Kabilesinden bir mîkdâr âdem iskân eylediler. Anların nesli ol mahalde çoğalup, ol dağ anlara mensûb oldu (yani: "**Kanglı - Dağı**" dediler). Sonra tahrif olunup, **Komuk** dediler. Ba'dehu Ekâsire'den (Sasanlılar'dan) **Nûşirvân** binefsihi mahall-i mezbûra sedd ve kapu bina itmek için geldiğinde, ol zamanlardanberi anlara "**Ashâb-i-Serîr**" ("**Serîr**" = Taht-Sahipleri doğrusu "**Sol/Cor/Zor-Er**" den bozma olabilir, "**Demir-Kapu**" ya bak.) tesmiye", olundu. **Sahte-Agathang**'ın eserinde (V. Langlois, I. 198) Kafkaslar, "**Gab-Goh dağı**" diye geçer. **Taberî**, **Mes'ûdî**, **Yakut Hamevî** gibi İslâm müellifleri de burayı "**KABK**" dağı adıyla anarlar (İs. Ans. VI. 30).

11 — **ALINCA-KAL'ASI**. (X. Boy: **Uşun - Koca**'nın büyük oğlu **Akarak** birgün **Kazan - Beğ**'den "akın diledi". İzin alınca 300 cıdalı yiğitle "**Şirokavan - Ucu**'ndan **Kökçe-Dengiz**'e degin el çarpdı, galaba doyum oldu. Yolu **ALINCA-KAL'ASI**'na uğramış-idi. **Kara-Takavor** orada bir kuru yapdurmış-idi: Uçardan kaz, tavuk, yörülden geyik, tavşan bu havlyıa toldurup **Oğuz** yiğitlerine bunu dâm etmiş-idi." **Akarak** buraya dalıp yerleşince üzerlerine gelen düşman yiğitleri kırdı; sonra bunu "tutdılar, **ALINCA-KAL'ASI**'na zindana bıraktılar." Yıllardan sonra bunu haber alan **Uşun-Koca**'nın küçük oğlu **Sakarak**, tek başına yola çıkıp "üç gün dünü günü yortdı. **Dere-Şam-Ucu**'ndan geçdi, ol kartası tutulan koruya geldi." Üzerine varan **Kâfirler**'i kırdıktan sonra karşısına çıkarılan kardeşıyla tanıştılar. **Kâfirler**'i basıp kal'a ya tıktıktan sonra korudaki atları yıldı ile önlerine kattılar, "**Dere - Şam - Suyu**'nu depüp geçdiler, dün katdılar **Oğuz**'un **Serhaddi**'ne yetdiler").

Burası, şimdiki Culfa şehri önünde soldan gelip Aras'a karışan **Alınca - suyu** üzerinde eski ve çok sarp bir kaledir. **Lynch**'in haritasında yalnız bu suyun adı "**Alınca Çayı**" ve **Dere - Şam**'ın yeri ("**Daraşam**") doğru gösterilmiştir. Nahçıvan'ın güney doğusuna düşen **Alınca**'nın **Arsaklılar** çağındaki adı "**Erencak**" diye geçer. İstrabon'da "**Sakasene**", **Batlamyus**'ta "**Sakapene**" adlarıyla anılan Sakalar yurdundan ibaret "**Si-Uni/Si-Unik**" eyaletinin 12 sancağından birincisi sayılırdı. (Saint - Martin, "**Mémoires**", I. 143 - 144; II. 365). Selçuklu ve İlhanlılar çağında "**Alınca**,

Alınca" adlarıyla tanınmıştır. **Lynch**'in haritasında bir "**Alınca**" köyü, **Aras** güneyindeki **Akdam - geçidi**yle **Merend** arasında ve **Hoy**'dan geçen **Akçay**'a karışan **Zılbır - çayı** başlarında gösterilmiştir. **Ahl - Kelek** ile **Çıldır**'in **Kurtkale** nahiyesi arasında ve sınırın ötesinde bağlarıyla meşhur bir köye de "**Erince**" denilmektedir.

F. Köprülü'nün bu adı "**Alan - cık**" (küçük - meydan) diye izaha zorlaması ve, "ilk defa Irak Selçuklarının son sultanı **Tuğrul** (1177 - 1194) ile emirleri arasındaki mücadeleden bahsedilirken geçmektedir", demesi ("**Alınca**", İs. Ans. I. 302) yanlışdır. **Khorenli Coğrafyası**'ndaki (VII. Asır) "**Erncak**" sancağı adı bir yana, 925 te ölmüş bulunan **Katolikos VI. Hovhannes**'in tarihinde (M. J. Saint-Martin'in 1841 de fransızcaya çevirerek Paris'te neşrettiği, s. 230), 840 - 845 yılları vak'aları arasında burası, "**Erncak/Erencag**" kalesi diye anılıyor. Bu kaleyi h. 992 (1584) tarihinde görmüş olan **Ta'likî - zâde Subhî** ("**Târih-i Gazavât-i Özdemir-zâde Osman Paşa**", Topkapusaray: Revanköşkü Küt. sayı 1300. yaprak 4), diyor ki:

"**ALINCA**, mahbes-i mülûkdur. Kadimden birbirine galebe eyleyen mülûk, kahr-itdükleri ümerâyı ve pâdişah-zâdeleri anda habs-iderlerdi. **Kal'a-i ALINCA** acâibât-i cihân-ı pür-iberden bir kal'adur ki, bir âli depenün zirvesinün iki tarafına **Hudâyî** iki minâre sıfat divârlar vâki olup, önüne dahi bir divar çekilüp, bir derece sa'b hisâr olmuştur ki kemend-i takir ki künküre-i beyânına irişmez. Aceb-ter budur ki, içinde câri suyu vardır ki bir günde on iki senğek su doldurur."

12 — **ALTUN - KÖPRİ**. ("**Topkapusaray Oğuznâmesi**" (50 - 51. satır) bu adı şu künyede anar: "**Sevüp sevüp Tanrı** yaradan, ulu-sultan butağı, **ALTUN-KÖPRİ** yapan, **Azrâil**'le savaş kılan, salkum sulkum don geyen, sakar atın oynadan **Tokas-Koca oğlu Toğrul-Bekân**" V. Boy: "**Oğuz**'da **Dokha-Koca oğlu Deli Domrul** derleridi bir er var-idi. Bir **Kuru - Çay**'unğ üzerine bir **KÖPRİ** yapdurmış-idi", tarifinden sonra "**Al - Kanadlı Azrâil**" ile olan savaşı ve macerası anlatılmaktadır. Yalnız sonunda "**Dede-Korkut**" tan bahsedilen bu kısa destanda, öteki **Oğuz Beğ**lerinden hiçbirinin adı geçmez).

Eski Şehri - Zor = Kerkük sancağında Kerkük'ün 42 Km. kuzeybatısında ve Aşağı - Zap ortasındaki bir adaya verilen "**ALTUN - KÖPRÜ**" adı ile bunun ilişkisi olabilir.

13 — **ALTUN - TAKHT**. (II. Boy: **Olaş oğlu Salvur - Kazan**, yerinden kalkmıştı. "**Toksan** - başlu ban-evlerin kara-yerünğ üzerine dikdirmiş-idi. Toksan yerde ala kalı, ipek döşemiş-idi. Seksen yerde badiyalad kurulmuş-idi. **Altun** surahılar düzülmüş-idi". Dokuz güzel "**Kâfir - Kızları, Kalm - Oğuz Beğleri**'ne sağrak sürüp, içerleridi. İçüp içüp **Olaş oğlu Salvur - Kazan**'unğ alına şarâbung itisi çıktı. **Kaba** - dizinünğ üzerine çök-di". Beğlerine, "yörüyelüm a Beğler, av avlıyalum, kuş kuşhyalum, sığın

miyen bu şehirle Kemah'ın eski adının, "Anahita ilâhesi" tapınağında geldiği yolundaki iddianın aslı yoktur. Gök-Türklerden "Tonyukuk" yazıtında, "Aktermel yanında bir "Anı" bölgesiyle "Anı - Suvi" ndan bahsedilmesi; "Şine - Uşu" yazıtında da Dokuz - Oğuzlar ölkesinde "Örtün Begi kara - bulukı"nın "Anı" da oturduğunun bildirilmesi (H. N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları", I. 108, 110, 114, 172), bu adın da Eski - Oğuzlar = Arsaklılarla birlikte Türkistan'daki addaş bölgelerden getirildiğini göstermeye yarar.

16 — **ARKIC - KIZ/KIR.** (XI. Boy: "Sancıdan" da nakledildi. Kilişli ve Gökyay neşirlerinde son kelime "Kır" yazılmış ise de, aslında "Kız" dır. 4. soylamada Kazan diyor ki: "ARKIC-KIZ'da döndürdüğüm" Mere Kâfir senüñ babang' Şakakına imrendüğüm" Senüñ kızunğ, gelinüñ"). Bunun belli bir yer için mi, yoksa "boz-kır, ormansız düz yer" mânasına gelen bir kelime olarak mı kullanıldığı anlaşılmadı.

17 — **ARKURI - YATAN ALA - TAĞ.** (I. Boy: Oğuz ölkesinde Dırsa - Han oğlu Boğaç - Han bir suç işlemiş gözüktünce, "Arkuri - Yatan ALA - TAĞ'dan haber aş; Hanlar - Hanı Bayındır Han'a haber vara; Dırsa - Han'unğ oğlu böyle bid'at işlemiş, diyeler", deniyor. II. Boy: **Salvur Kazan - Han**, ban-evlerini diktirip Kalın - Oğuz Begleriyle yiyip içmede iken, "Yörüyelüm a Begler: Av avlayalım, kuş kuşlayalım, sığın, geyik yıkalım; kayıdalım Otağımıza'a düşelüm (inelim); yiyelüm, içelüm, hoş geçelüm", diyor. Begler de bunu uygun görünce, oğlu genç **Oravaz**'ı 300 yiğitle evi "üstüne" koruyucu bırakan Kazan - Han atlanıyor. Bunu gören Begler de biniyorlar. "ALA - TAĞ'a ala-leşger ava çıktı." Bu rada avlanıp eğlenirlerken, bunları gören düşman casusu, "vardı, Kâfirler-azgunı Şavkalı - Melik'e haber verdi" X. Boy: İç - Oğuz'da oturan Uşun - Koca oğlu Sakarak, bir tesadüfle, ağabegisi Akarak'ın Alınca - Kal'ası'nda tutsak bulunduğunu öğrenince, hemen evlerine döndü. Bunu şimdiye değin kendisinden saklayan "anasınunğ dilin aradı." Ona, "Kalkubanı ana, yeründen turdu(m), yelisi - kara Kazılık - atuma bütün bindüm, Arkuri - Yatan ALA-TAĞ-Eteği'ne vardum: Kanlı - Oğuz Elleri'nde dernek var-ımiş, anda vardum. Yemek içmek arasında ağ-boz atlı bir çapar geldi: Çok zamân imiş, Akarak derler bir yiğit tutsağ-ımiş; Kadır - Tanğrı yol - vermiş, çıkup gelmiş. Ulu, kiçi kalmadı ol yiğide karşı gitdi. Ana, men de varayın mı, ne dersin? Dedi." XII. Boy: İç - Oğuza âsi olan Taş - Oğuz Hanı Oravaz - Koca'ya (Nahçıvan - Karabağ'daki Siuni hanedanına) ağız - aramak için elçi giden Kazan - Han'ın saray adamlarından (Ilak - Koca oğlu Sarı) Kal - Baş, konuşmaları sırasında; efendisinin düşmandan falan bunalmamış olduğunu, çok şen ve eğlenmelerle vakit geçirdiğini belirtmek için şöyle diyor: "Kalkubanı Kazan, yeründen turu - geldi, ALA - TAĞ'a çadırın, otağın dikdi; üçyüzaltmışal-

tı Alp - Erenler yanuna yığınak oldu. Yemek, içmek arasında Begler seni anğdı; üstümüze yağ, nesne gelmedi").

Yukardaki haberlerden (bilhasa II., X. ve XII. Boylardan), "ARKURI - YATAN ALA - TAĞ"ın, Salvur - Kazan sülâlesiyle ona tâbi İç ve Taş - Oğuz Beglerinin av ve eğlence yerleri olduğu, keskince anlaşılmaktadır. Bu dağ, şimdiki "Argı (Arkuri)/Ağrı/Eğri" adlarıyla da anılan ve Oğuzların başşehri Sürmeli'nün "arkuri" sına (güneyine) düşen Ağrıdağ'dır (bak. "Karşı - Yatan Kara - Tağ"). Pasınlar güneyinde Tahar - Geddiğinden Küçük - Ağrıdağ'a kadar Aras güneyindeki çok sarp sıradağların hepsi, bu sıranın doğu ucunda ki Ağrıdağları'ndan sayılır (Halk arasında, Küçük - Ağrı'dan Bingöllere değin uzayan ve Aras ile Murat boyları sularını ayıran sıradağlara "Şah - Yolu - Dağları" deniyor).

İlk defa Marko Polo'nun (1290 yıllarında) "Nuh'un - Gemisi" nin Tevrat'taki adına benzetmeye özenerek "ARK - Dağı" (Arkuri - Dağı) diye yazdığı bu adı, h. 1045 (1635) Revan Seferine katılmış olan Kâtip Çelebi ("Cihân - Nümâ"da), "Kûh-i Argı; Cebel-i Argı; Argı - Dağı" diye tanıtır. Bugün çevresindeki köylüler de hep "Ağrı - dağ, Argı - dağı" demektedirler. Lynch de (I. 183), haklı olarak bizim "Ağrı" adını, bu dağın üzerinde bulunup 1840 püskürmesinde lâvlar altında kalan "Arguri" köyü adıyla birleştirmeye çalışmıştır (bu kayıtlar için bak, Kırzioğlu M. Fahrettin, "Ağrı Dağı", COĞRAFYA DÜNYASI dergisi, 15 Mart 1951, I. 299-302, 366). Osmanlıların h. 1140 (1728) tarihli "Revan Eyaleti Tahrir Defteri" nde (Başvekâlet Arşivi: Tapu, sayı 901), Sürmeli - Çukuru (Tuzluca ve Iğdır ovaları) ahalisinin Ağrıdağı üzerindeki yaylaklarından bahsedilirken, "Yaylak-ı ARGURI, Sürmeli nâhiyesi cemaatı yay-larlar", deniliyor.

Ağrıdağları "Orta - Zamanlarda böyle değildi. Arap coğrafyacısı İstakhri (de Geoje neşri, s. 191) orada pek çok orman ve av hayvanı bulunduğunu bilhassa zikreder. Mukaddesi, Ağrı - dağı'nın ön yamaçları üzerinde binden fazla küçük köy bulunduğunu ilâve etmektedir. X. Asırda yaşamış olan tarihçi Thomas (Arzeruni), bu havalide geyik, yabandomuzu, arslan ve yabaneşegi gibi hayvanların çok bulunduğuna işaret eder" (Strecker, "Ağrıdağı", Is. Ans. I. 152 - 153). Bugün, çevresindeki yerli ve göçebe halkın, susuz ve kıraç, çorak mânasına "Kire/Kıra" diye de andığı bu dağ, anlaşılan, son 288 yıl içerisinde böyle ormansız, susuz ve çorak hale gelmiş, buna sebep olan çok korkunç ve büyük bir yer oynamasında, şimdi kuzey yüzünde "Karnı - Yarık" denilen tarafından eski gövdesinin yarısı yere geçip büyük felâketlere yolaçmıştır. "Silihdâr Târihi" nde (İstanbul 1928, I. 354) bu hususta şu çağdaş haberi bulmaktayız:

"Havâdis-i Şarkıyye: (h. 1074 te) mâh-i Zilkâ'denün dördüncü cuma günü 30 Mayıs 1664). "Acem-Vilâyetin'de vakt-i-asrda zelzele-i azime vâki' olup, yedi gün yedi gece sâkin olmayup, elli binden ziyâde nüfus zâ-

yi' oldu. Tafsili budur ki: Evvelâ nefsi Tebriz'de Uzun - Hasan - Câmi'i ve Ulu - Han ve içindeki câmi' ve çarşı ve bâzârı ve derûnunda binden mütecâviz bâzîrgânile yıkılıp helâk oldular. Ve hâkim-i şehîr Rüstem - Han'un Sarayı dahi münhedim olup, sâir halâyık çadırlar ile taşra sahralarda karar eylediler. Ve Şam - Kazan nâm şehrin dahi nısfından ziyâdesi harap olup, üç bin haneli Toman nâm kasaba dahi yere berâber yıkıldı. Ve Kirankir nâm mahal ki katife dokunur, vâfir mevzi'i harâb oldu. Ve AĞIR - DAĞ, ki Revân'a karîb bir mu'azzam kûh-i ser-bülenddür, nısfından ziyâdesi yere-geçüp; kurbünde vâki' Görgö(r) (Maķu tarafında Aziz - Gorgor'un adıyla anılan mukaddes yer) ve Toprak (-Kale = Eleşgert) nâmile müsemmâ kal'alar dahi yere-geçti."

Aras boyundaki bu 1664 büyük zelzelesi üzerine Kars'taki câmilerden de çoğunun tâmir edildiğini, kitabelerinden anlıyoruz.

18 — AR - KOYILI ALA - TAĞ (VI. Boy: Evlenmek için Turabozan'a varan Kan - Turalı'nın, "avlayuban kuşla" dığı ve "dünin" aştığı "Ar - Koyılı ALA - TAĞ" ile Turabozanlı "Saru - Tonlu Salcan - Khatun" un: "Babamunğ ağ - ban - evinden çıkarıdum Ar - Koyılı ALA - TAĞ'ı avlarıdum", dediği bir dağ vardır. IX. Boy: Berde ile Gence'de uç-beğliği kurup karavulluk eden Bagıl-Beg, sakatlanıp üzerine de düşman gelmekte iken, genç oğlu Amran'a, gidip Bayındur-Han ile Kazan-Begden yardım dilemesini tavsiye ediyor. Kendisinin de Bayındur-Han Divânı'ndan dönerken "dünin" aştığı "Ar - Koyılı ALA - TAĞ'dan geçip gitmesini öğütüyor. X. Boy: İç - Oğuz'dan kalkıp kendisini kurtarmak için Alınca-Kal'ası önüne gelen Sakarak'a ağabegisi Akarak: "Ar-Koyılı ALA-TAĞ'dan aşan Akındılı - Görkli - Su'yı delüp geçen", diyor [4]. XII. Boy: Taş - Oğuz'da aldığı kılıç yarası üzerine evine dönüp ölmek üzere olan Kazan - Han'ın "ınağı" Bayarak - Beg (Eleşgert - Bayazıt bölgesinde iken) efendisi Kazan'a haber vermeleri için adamlarına: "Arkoyılı - ALA-TAĞ'dan dünin aşunğ Akındılı - Görkli-Su'yı delüp geçünğ", diyor).

Bunlardan, Turabozan güneyinde olması gereken ve VI. Boy'da geçen "Ar - Koyılı ALA - TAĞ'ın [5], Çoruk ve Harşit ile Karadeniz arasında "Soğanlı" ve "Kolât" diye bugünkü adlarıyla anılan sıradağlar olduğu

[4] X. Boy'da, (O. Ş. Gökyay neşri, s. 91.- 92, 94) "Arkoyılı - ALA-TAĞ" ile "Arkuri - Yatan ALA - TAĞ" ve "Kara - Tağlar" (s. 93) adı karışıkça geçiyor. Bagıl'ın avlanırken yaralandığı/sakat olduğu dağ, "Arkuri - Yatan Ala - Tağ" değil, müteakip "soylama" daki gibi "Kara - Tağlar - Öngü" (Alburz güneyi) dür. Oğlunun aşacağı da, kendi ağzıyla "Arkuri - Yatan" sıfatıyla anılan iken, oğlunun cevabında "Arkoyılı" olan "ALA-TAĞ" dır.

[5] Bu tabiri, O. Ş. Gökyay ile E. Rossi'nin yaptığı gibi, Arku beli Ala dağ/tağ" okumak yanlıştır. "Yüzü - koyulu/koyun = Yüzü - üzerine" gibi "Ar - koyulu = Tersine - konulmuş" diye okumak gerektir. Belki de aslı "Arka - Koyılı" dır. Bu da, yüzleri kuzeye dönmüş olarak dört yöne dört renkle ad veren Oğuzların töresine uyar. "Karşı - Yatan Kara - Tağ" in tersine olarak "Arkuri - Yatan Ala-tağ" denildiği gibi, "Ark/Ar - Koyılı Ala - Tağ" denilmiştir.

anlaşıyor. Sonkinde meşhur "Zigana - geçidi" bulunur. Arsaklılardan Val-Arsak (m. ö. 149 - 127), Kafkaslar ötesinden itaat altına alıp getirttiği Bulgar Türklerini, Kars ve Çoruk bölgelerine yerleştirmişti (V. Langlois, I. 45-46, 52). Bunlar, Yusufeli-Artvin arasındaki çok balkanlık yerler ile buralara yakın yüce dağlara kendi adlarını verdirerek "Balkar/Barkhal" dedirtmişlerdir. Gürcülerin "Balkar" diye tanıdıkları Dağıstan - Bulgarları (J. Mourier, "Histoire de Géorgie", Tiflis 1886, s. 51, 54), gibi Çoruk - Bulgarları da kabile düzenlerini ve türkçeyi koruyabilmiş olsalar gerek. Bu sonkilere göre daha XI. Asırda Çoruk solundaki dağlara "Parkhar" adı veriliyordu ("Lasdivertli Aristakes'ten naklen R. Grousset, s. 598). Fâtih'in Tırabuzan'ı fethi sıralarında (1461) bile bu şehrin güneyindeki ormanlı ve atla geçilemeyen dağlara "Bulgar - Dağı" denilmekte idi [6].

IX. Boy'da geçen "Arkoyılı - ALA - TAĞ", Taş - Oğuz bölgesinde ve belki de Sab - Alan dağları idi. Son boyda Bayarak'ın yeri ile Kazan-Han tahtı arasındaki de, bizim Ağırlardan ibaret veya Murat ırmağı kaynağındaki Eleşgert - Aladağı'dır.

19 — ASLAN-YATAĞI. (VIII. Boy: Oğuzların üzerine ansızın düşman gelince ürktüğü göçtüler. "Kaçup giderken Aravaz - Koca'nunğ (kundaktaki) oğlancuğu düşmüş. Bir aslan bulup götürmüş, beslemiş". Oğuzlar yine yurduna dönünce Han'ın ilkıcısı, "Saz'dan" çıkarak atları basıp yiyen adam yürüyüşlü bir "aslan" dan şikâyetçi olunca, Aravaz: "ürktüğümüz vaktin düşen menüm oğlancuğumdur belki dedi. Begler bindiler, ASLAN - YATAĞI üzerine geldiler; aslanı kaldırıp oğlan'ı alıp evine getirdi". Sonradan oğlan durmadı, alışık olduğundan, "gerü ASLAN - YATAĞI'na vardı". Yeniden yakalayıp getirdiler. Dedem-Korkud buna, atları basıp tepelediği için, "Basat" adını verdi).

Burası, Taş - Oğuz'da ve Aravaz - Koca (Siunik) sülâlesi yurdu Karabağ'daki "Aslan - Düzü" denilen yer olmalıdır. Sabalan dağlarından gelip sağdan Aras'a karışan Karasu'nun Aras'a kavuştuğu yerde ve Aras'ın sağında bugün "Aslan - Düzü" adıyla bir ovacık ve bir büyük köy vardır.

20 — AVNİK/AVNÜK - KAL'ASI. (III. Boy: İç - Oğuz'dan Bay - Bura Beg'in oğlu, delikanlı çağına girdiği bir sırada, "atlandı, ava çıktı. Av avlanırken babasınınunğ Tavla'sı üzerine geldi. İmrakhor - Başı karşıladı indürdü, konukladı. Yiyüp içüp otururlardı. Bu yangından dahi

[6] 1478 yıllarında yazılmış bulunan AHMED AŞIK'ın "Tevârih-i Al - Osman'ında ("Osmanlı Tarihleri", I. cildde Çiftçioğlu N. Atsız'ın neşri, s. 207 - 208), Uzun - Hasan'ın elçisiyle anasının Fâtih'le "Bulgar - Dağı"nda buluşmuş olduğuna işaretten sonra, şöyle devam ediliyor: Buradan Kalkıp "Durabuzun'a gitti. Bulgar - Dağı'na kim çıktılar, Durabuzun tarafına iner oldılar. Pâdişah, (çok sarp ve at işlemez olan) bu dağunğ ekserin yayak yürüdü. Elhâsıl-ı kelâm, Durabuzun'unğ üzerine indiler."

(vaktiyle babasının İstanbul'a gönderdiği) bâzîrgânlar gelübeni **Pasın'unğ Kara - Dervend Ağzı**'na konmuşlar-idi. Yarımasun yarımasun, **AVNÜK - KAL'ASI**nunğ Kâfirleri bunları câsûsladı." Gelip bezîrgânları yağmaladılar. Kaçabilen küçük bezîrgân, "Oğuz'a geldi. Bakdı gördü: **Oğuz'un - Ucu**'nda bir ala-sayvan dikilmiş." Burada gördüğü beğöğluna 'macerayı anlatırken: "**Pasınunğ Kara - Dervend Ağzı**'na döş vermiş idük, **AVNÜK - KAL'ASI**'nınğ beş yüz Kâfir'i üzerimize koyuldu." Bize yardım et, malımızı kurtaralım dedi. Delikanlı da savaşarak [7] buna muvaffak oldu).

Eskiden Yukarı-Pasın bölgesinin merkezi ve sarplığı ile meşhur olan bu kale, Aras'a sağdan karışan Emre - Kom suyunun başındadır. Lynch'in haritasında 40. enlem ve 42. boylam daireleri kavuşağından 12 mil kadar güneyde gösterilmiştir. "**Avnig veya Avenga - amrots** (Aveng - Kalesi) türkçe **Cevan - Kala**, ermeni halk ağzında **Cevan - Kale**, diye de anılır. (Eserini 950 yıllarında yazan) K. Porfirogenetos burayı **Castrum Abnicum** (Avnik - Kalesi) diye anmıştır" (Saint - Martin, "Mémoires", I. 109). Evliya Çelebi (II. 226, 230), "ayın" harfiyle yazdığı "**Avnik - Kal'ası**" için, "bir yalçın kaya üzerine serâmed, çâr - köşe bir kal'a-i rengindür", diyor. Arsakhlar çağında "Ararat" eyaletinin ilk sancağı sayılan "**Pasen**" in merkezi idi. "**Civan - Kala**" ile "**Avnik**" başka başka yerlerdir. **Klaviyo** (Ömer R. Doğrul tercemesi, I. 103), **Partir - Havan**" (Cavan/Civan - Kale) köyünde bir gece yattıklarını ve burasının, "çok müstahkem mevki olan **AVNİK** şehrine tâbi" bulunduğunu yazar. Selçuklulardan az önce Pasınlara gelip yerleşen Müslüman Türkler'in köylerini ve evkafını bildiren h. 440 (1048) tarihli "**Yağan Paşa Vakfiyesi**" nde (A. Şerif Beygu, "Erzurum I" İstanbul 1936, s. 215 - 220) bu kale, **Ab - Nik**" (Güzel - Su) adıyla geçmekte ve "**Nüşîrvân Kısra** sülâlesinden **Gürcüler tâifesi beği Melik - Misâil**" in merkezi olarak gösterilmektedir. Bugün bile Pasınlıların halk iştikakına göre, bu kaleye, önünde çok soğuk ve güzel bir pınar bulunduğundan, "**Av-nik**" denilmiş imiş. Kalenin resimleriyle târifini rahmetli A. Şerif BEYGU ("**Erzurum I**", s. 223 - 232) vermiş ve burada bulunan "çokça koyun biçiminde mezartaşları" ndan bahsetmiştir.

21 — AYA-SOFİYA. (XI. Boy: Tomanın - Kal'ası'nda tutsak olan babası **Kazan - Han**'ı kurtarmaya varan **Alp - Aravaz**, ordu ile giderken, "yol üzerinde **Kâfir**'ünğ **AYA - SOFİYA**'sı var-idi, keşişler banglar-idi, gaayet sarp **Kilise** idi." Attan inip tâcir kılığıyla yürüdüler. "**Kâfirler** gördiler: Gelenler tâcire benzemez! Kaçdılar, **Kal'a**'ya girdiler, kapuların yaptılar; burca çıkıp: "Kimlersiz?", dediler." Aravaz'la yiğitleri **kal'a** kapısını güzle kırarak aldılar. Buranın sığirtmıcı, "gördü kim

[7] Khorenli Movses'in (II. 45, 59 - 61) nakline göre, Arşakuni hükümdarı Ardaşes (78 - 120 veya 85 - 126) çağında "sibarabed" (başbuğ) olan Bağarath Sempad, Pasın'da Roma ordusuyla yapılan savaşta çok kahramanlık göstermiştir.

Kal'a'yı aldılar; kaçdı, **Takavor**'a vardı. **AYA - SOFİYA** alınduğın haber verdi." Takavor da, **Kazan - Han**'ı gelen düşmanlara karşı çıkardı).

Bu sarp kaleli kilisenin **Tomanın** (Tomanis) kalesine yakın ve **ortodoks Gürcü** mezhebindekilerin mâbedi olduğu anlaşıyor. Arsakhlar çağında Greguvar mezhebinde olan "Gürcistan = İverk", Bizanslıların Karadeniz yoluyla yaptığı tesirlerle Rum - Ortodoksluğunu kabul etmiş ve yunanca ibadet tâbirlerini benimsemişlerdi. Bu yüzden, rumca "**Hagia-Sophia**" (Azize - Sofya) adına kiliseler kurabiliyorlardı. Ahıska Kalesinde XII. Asırdan kalma güzel bir Selçuklu mescidi, 1124 yıllarında buralara yerleşen ortodoks Kuman = Kıpçak Türklerince kiliseye çevrilip "**Aya - Sofiya**" diye anılmıştır. Bir Rus muharriri, bunu "İstanbul'daki Ayasofya ile tersine" sayıyor (Sergey Anisimof., "Kafkas Kılavuzu", türkçe tercümesi, İstanbul Askerî Matbaa 1926, s. 244).

22 — AYGIR - GÖZLER - SUYI. (II. ve VII. Boy: Taş-Oğuz Beğleri'nden Aran'ın künyesi sayılırken, "**Kâfirleri** it ardına bırakıp horlayan, **El'den** çıkup **AYGIR - GÖZLÜ/GÖZLER - SUYI**'ndan at yüzdüren, elli yedi kal'anunğ kilidin alan, **Ağ - Melik Çeşme - Kızı**'na nikâh eden **Suni/Sofi - Sandal - Melik**'e kan kusduran, kırk cübbe bürünüp otuz yedi kal'a - beği'nünğ mahbûb kızlarını çalup bir bir boynın kucan yüzünden todağından öpen **Ilak - Koca oğlu Alp - Aran**." ve "**AYGIR - GÖZLER/GÖZLÜ SU**'dan at yüzdüren, elli yedi kal'anunğ kilidin alan **Ilak - Koca oğlu Dolak Avran**". "Vatikan Oğuznâmesi" nde: **AYGIR - GÖZLER SUYI** ve "**AYGIR - GÖZLÜ Su**" diye geçer).

Bu künyedeki ad değişikliği "Vatikan Oğuznâmesi" ne (yaprak 90 b, 101 a) göredir. Fakat bunda bazı yerler atlandığından birinci defada "**Ağ - Melik Kızı**" yazılıp "**Çeşme**" atlanmış; ikincisinde ise "**Ilak - Koca oğlu Döne - Bilmez Dolak Avran**" a bir vasıf daha eklenmiştir. Bu "**Su**" yun yerini tayinde "**Çeşme**" adının çok yardımı olacaktır. Şirvan'da Şamaki-Derbent yolu üzerinde ve Kafkas sıradağlarının kuzey yüzünde eski bir **Şaberan** şehri vardır. Yakut Hamavî ve Gotha'daki İstakhrî coğrafyası yazmasında "**Şaberan**'ın yukarısında **ÇEŞMEDAN** rustakı zikredilir. Belâzuri'de (Mısır basması, s. 215) **ÇEŞMEDÂN, Lekez** (Lezgi) kasabası olarak zikredilir" (A. Zeki Velidi, "Azerbaycan Tarihî Coğrafyası", Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, 1932, I. 40 - 41). Eski Albanya = Aran ölkesine kuzeyden komşu olan ve şimdiki Kuba şehrinin kuzey yanlarında bulunduğu anlaşılan bu "**Çeşme - dâñ**" (Çeşme-lik) kasabası hâkimlerinin bizim destanlardaki "**Ağ - Melik Çeşme**" ile münasebeti olduğu muhakkaktır.

"**Aygır - Gözler/Gözlü Suyu**" nun, Aras ile Kür'ün birbirine karıştıktan sonra denize kadar birkaç koldan akan aşağı kısımlarından ibaret olacağını sanıyoruz. **W. E. D. ALLEN**'in 1932 de Londrada basılan "**A**

History of the Georgian People” adlı kitabındaki tarihî coğrafya haritasında, herhalde eski Yunan/Roma kaynaklarında görülen ve bu taraflarda, Mugan bölgesinde gösterilen **“Hippo - botus”** (At - yetiştiren) adlı şüphe işaretiyle yazılan yer ile alakalı olsa gerektir. Bu suyun öz adının **“AY-GİR - ÖGÜZLERİ”** (Aygır - Irmakları) olacağını sanıyoruz. Kür ile Aras kavuştuktan sonra birkaç koldan ayrı ayrı “ırmak = ögüz” ler halinde denize döküldüğü gibi; güneydeki “Kızıl - Özen (= Öglizen)” ve kuzeyde Şirvan ve Dağıstan’da da birçok **“Özen”** adıyla anılan ırmakların bulunması bu kanaati kuvvetlendirmektedir.

23 — BAMBAM-DEPE-BAŞI. (III. Boy: 4. adda gördüğümüz Bamsı - Bayarak, “Delü - Ozan” kılığında rakibinin düğününe varınca, izin alıp kadınlar derneğine gidiyor. Orada kopuz çalıp oyuna kaldırttığı Banı - Çiçek’e soruyor: “Bayarak” gideli BAMBAM - DEPE - BEŞİ’ne çıkdung mı Kız?” O da cevabında: “Bayarak gideli BAMBAM - DEPE - BAŞI’na çıkdung çok”, diyor). “Vatikan Oğuznâmesi” nde (yaprak 81 b), iki defasında da “BABAM - DEPE’ye” deniliyor).

Buranın, Bayarakın Tana - Sazı bölgesinde (Doğu Bayazıt’ta) bulunan baba yurdunda, uzak yolları gözetlemeye yarayan yüksekce bir yer olduğu anlaşılıyor.

24 — BAN - HİSÂRI. (Yalnız “Topkapusarayı Oğuznâmesi” nde (44. satır) geçer: “BAN - HİSÂRI’ndan parlayup uçan, altı - batman som - demüri ayağında kıran [8], apıl apıl yöriyende boğa yiyen, zıvıl zıvıl zıvılayanda yılan yiyen, on-altı yıl Bayburt - Hisârı’nda dutsaklık çeken, Baldırı - Uzun Baldır - Şa (veya: Şad)’dan hakkın alan, yuca yerden alçak yere göz gözeden Bay-Bura oğlu Beg - Baryagan.”)

Daha Milâdın ilk asrında Çoruk boyu ve Bayburt kalesiyle alakaları olan ve buraları malikâne edinen Bagaratlılar, burada BAN - HİSÂRI diye anılan şimdiki Eski - Penek kalesiyle de münasebetli gösteriliyor. XVI. Asırda ortodoks Kıpçaklı Atabekler’den alınan Çoruk boylarından bahseden Osmanlı kaynaklarında **“Panâk”** (“Câmi ül-Cevâhir”, Millet: Reşidefendi Küt. sayı 655, s. 88 - 92 h. 955 = 1548 fethi) diye geçen bu kaleye gürcüce eserlerde hep **“Bana”** denilmektedir (XVIII. Asırda yaşayan VAKHUŞTİ’nin “Gürcistan Coğrafyası” G. Canaşvili’nin 1904 t’e Tifliste bastırdığı gürcüce metin, s. 222 - 224). Burası, Oltu - çayına sağdan karışan Penek - Suyu üzerindedir. Kuzeyindeki bir nahiyeye **“Panasker/ Penesgert”** (Pana - kapısı veya Pene - kalesi) denilmesi, Oltu - çayının

[8] Bagratlılardan I. Sembat’ın oğlu II. Aşut (915 - 928), İstanbul’da bulunduğu sırada Bizanslılara kuvvetini göstermek için, “kalın bir demir çubuğu iki ucundan tutarak bükmüş ve bunu bir çember şekline sokmuş” tu (Lebeau, “Histoire de Bas-Empire” XII. 487). Böylece fevkalbeşer kuvveti yüzünden kendisine **“Çelik”** (ermencece “Erkath”, Münecimbaşı bunu “Pulâd” yaşırmıştır, I. 659) ve **“Çelik - Kırıl”** denilmiştir. (R. Grousset, s. 441). Bu gibi tarihî kuvvet hatıraları, bizim yukarıdaki Oğuznâmede: “Altıbatman som-demüri ayağında kıran”, biçiminde destanlaştırılmıştır.

orta bölümü doğusunda **“Ban/Bana”** adlı bir boyun veya oymağın yaşadığını hatırlatıyor. Buralar, Arsaklıların **“Tayk”** (gürcüce “Tao”) eyaletinden sayılır ve **“Dere - Bağlar”** (Bardizaç - Por) sancağını teşkil ederdi.

25 — BAŞI - AÇUK. (IV. Boy: Yukarda 6. adda nakledilmişti). Burası, şimdi İmeret denilen ve merkezi Kutatis/Kutayis şehri olan Gürcistan bölgesidir. Faş = Riyan suyu ile İnger suyu arasında, bol yağmurlu ve kışları hafif geçen bağlı bahçeli bir vilâyettir. MUSTAFA ALİ ÇELEBİ (“Kühn ül-Ahbâr”, yaprak 261 - 262), Tamar - Dodcbal (Gökçek - Tamar)’ın (1284 - 1212) bütün ölkesini paylaştırdığı üç oğlundan, “Büyüğüne Kütatis nâm memleketi tevcih etti. Hâlâ (XVI. Asırda) BAŞ-AÇUK nâmında serdâr-ı Gürciyân’un a’lâsı idüğü tahkika yetdi”. Bunlar ata binince üzensisini Bagradavan (Bagratiyon) oğlunun Atabeği soyundan olanlar çeker; “ve fırka-i Daydan (Suvanet) vezîri olmağın, koltuğuna girnekle iftihâr ider”, Batum serhaddindeki Güril cinsi de cılavdarlığını yapar, diyor. EVLİYA ÇELEBİ (II. 320, 324), “Kütatis ölkesi” nin “asıl ismi AÇIK BAŞ vilâyetidür”, diyor. Bugün Kars, Erzurum ve Ahıska taraflarındaki halk rivayetleri ve şiirlerinde buraya, Eski - Oğuz an’anesine uyularak **“Sol - Gürcistan” ve **“Açık - Baş”**, Tiflis taraflarına da **“Terekeme - Gürcistanı”** ve **“Sağ - Gürcistan”** denilmektedir. Rivayete göre buranın halkı **“başı açık”** dolaştıklarından böyle anılmışlardır.**

26 — BAYBURT - HİSÂRI (II. Boy: “Parasar’uğ BAYBURT - HİSÂRI’ndan parlayup uçan, ap-alaca gerdegüne karşı gelen, yedi kızuğ (7 hemşirenin) umudu, Kalın - Oğuz imrencesi, Kazan - Beg’uğ inığı, Boz-Aygırlı Bayarak.” III. Boy: 4. adda görüldü. Çok zengin bir adam (“Bay”) olan “Bay - Bura Beg” ün oğlunu bulmaları için gönderdiği “bâzîrgânlar”, gece gündüz yürüdüler. “Nâgâh, Parasar’uğ BAYBURD - HİSÂRI’na geldiler”. Bir “çardak” ta görüp tanıdıkları Bayarak’a “Han - Bayarak, Parasar’uğ BAYBURD - HİSÂRI’ndan uça-gör-gil” Ap-alaca gerdegünge gele-gör-gil”, dediler. Sonunda bu kaleyi fethe-den Oğuzlar: Şavkalı-Melik, Kara - Takavor ve Kara - Arslan Melik gibi tarihi düşmanlarını öldürmeyip hep attan “yere saldı” lar. IV. ve XI. Boylarda da “Parasar’uğ BAYBURT - HİSÂRI’ndan parlayup uçan” vasfı tekrarlanmıştır). (“Topkapusarayı Oğuznâmesi” nde “Ban - Hisârı” nda naklolunduğu gibi, “on altı yıl BAYBURT - HİSÂRI’nda dutsaklık çeken”, deniliyor).

Burası, Çoruk dirseği üzerindeki şehirdir. KHORENLİ MOVSES (II, 37 - 38 bab), Arsaklı hanı Erovant (58 - 78) çağında “Şber (İspir) sancağından Bagarat hanedanından Pırad (Bay-Bura) oğlu Sempad (Bamsı)” adlı beğün hükümdar çocuklarını müstahkem Paybert kalesin-sancağından Bagarat hanedanından “süvari kumandanı ve batı (sol - kol) ordusu başbuğluğunu ocaklık yoluyla aldığı” an’anesini nakleder. Bu ri-

vayetleri inceliyen **MARQUART** da, "Bagrathlıların menşeinin Sper (Kar) vilâyetindeki **Bayburt**'ta olduğu" nu söyler (Osman Turan, **Bayburt** İ. Ans. II. 367). 536 yılı Bizans kaynaklarında burası "**Bacberdon**" ve "**Payper**" diye geçiyor (R. Grousset, s. 239).

Destanlardaki "**Parasar**" adının, Arsaklıların ilk çağlarında **Bayburd**'a hâkim bir yerli sülâleyi bildirdiği anlaşıyor. Ermenice "**sar**" (dağ, tepe) sözü ile bunun son hecesi izah edilebilirse, baştaki "**Para**"nın, Yunan müelliflerinin **Zigana** ve daha doğrusu **Çoruk-Karadeniz** arasındaki dağlar üzerinde yaşadını bildirdikleri "**Pariadres**" kavmi ile alakası aranabilir. "**Bay-Burd/Pay-Pert**" adının türkçe ve ermenice şekillerinden, bunun Oğuzcada "**Bay = Zengin, bezirgân ve Burt = Hisar**" (Karsta: Göle-Bert, Mağaz-Bert; Elâzizde Harput = Karta - Bert adlarındaki gibi) mânası anlaşıyor ve Bayaraklılar = Bagaratuni hanedanı dedelerinin bile "**Bay - Bura**" (Bay - Biruat) adı ve "Rum - Eli" ne, İstanbul'a "bâzirgânlar" gönderen çok zengin bir kimse diye destanlarda anılması da bu hususu teyid eder, sanıyoruz. Bayburtlu **OSMAN TURAN**: "Bey - Böyreğ hikâyesi, Bayburt halkı arasında, bugün bile lezzetle dinlenilmektedir. Hattâ bu zâtın Bayburt civarındaki **Duduzar** köyünde bulunan mezarı herkese gösterilir", diyor (İs. Ans. II. 367). Bu mezarın İ. Cihan Harbine kadar yerli Müslüman ve Ermenilerce saygı ile ve yâtır gibi ziyaret edildiği söyleniyor. Folklorcu **PERTEV N. BORATAV**'a Bayburd'un **Almışka** köylüleri şu an'aneyi nakledip yazdırmışlardır: "Seferberliğe (1914 - 1918) kadar komşu Ermenilerden zengin ve eski bir âile, kendilerini, Beğ - Böğrek hikâyesinde geçen **Bayburt - Padişahı**'nın torunları sayar ve bununla övünürlerdi. Bu Ermeniler, komşuları olan bız Müslüman Türklere, "Bizim uludedelerimiz, sizin uludedelerinizden Beğ - Böğreğe bir kız vermişti. Sizler de bizim o kızımızdan doğan töremeler olduğunuzdan, bizler size dayı düşeriz, sizler ise bizim yeğenlerimiz sayılırsınız!". (Çok eski bir "**Bayburt**" köyü, Kars ovası kuzeyinde bulunduğu gibi, Konya çevresindeki Türkmen "**Bayburtlu**" oymağı da, **Çoruk - Bayburdu** ile alakalıdır).

27 — BAYINDUR - HAN'UNG DİVÂNI. (IX. Boy: Berde ile Gence'de karavulluk eden Bağıl, "Yıldı bir kere BAYINDUR - HAN DİVÂNI'na varur-idi. Yine Bayındur - Han'dan adam geldi, tez gelesin, deyü". Oraya gelmiş bulunan Kazan'ın bir sözünden gücenen Bağıl, "Bayındur - Han'ung bahşışın öngüne dökdi (geri verdi), Han'a küsdi, DİVÂN'dan çıkıdı", evine geldi. Fakat üzerine Şavaklı - Melik çerisinin geldiğini duyunca genç oğlu Amran'a, yardım almak üzere hemen atlanıp gitmesi için "Ağ - alınlı BAYINDUR - HAN'UNG DİVÂNI'na dünin var-gıl", diyor. O da, "BAYINDUR'UNG DİVÂN'na varmağım yok" diye tersine döşündüğünü belirtiyor. Sözünün eri olduğunu göstererek gelen düşmanı bozan genç Amran'a çok şeyler bağışlayan babası, onu evlendirdi. Sonra

da, "Bayındur - Han'a pencik (padişaha savaş yağmaları malından ayrılan beştebir pay) çıkardı. Oğlın aldı, **BAYINDUR - HAN'UNG DİVÂNI**'na vardı, el - öpdi" **X. Boy: İç - Oğuz'dan Uşun - Koca oğlu Akarak, "BAYINDUR - HAN'UNG DİVÂNI'na kaçan istese varur, gelür-idi"; deli - dolu olduğundan, sıra ve töre gözetmezdi).**

Buranın, Büyük - Arsaklıların her yıl yaz aylarında Oğuz Beğleri'nin "yığnak" (kurultay) olduğu yaylak merkezleri **Hemedan**'da bulunduğu anlaşıyor. Bugün, Kars ile Revan ve çevrelerinde Türklerle Ermeniler arasında kullanılan mühim bir tâbir, bize eski Arsaklılar zamanındaki telâkkiyi göstermesi bakımından çok dikkate değer: Birisinin devlet kapısında işi görülmeyip de daha büyük makama başvurması bildirilince "**BAYINDUR - YOLU verdi**" veya "**BAYINDUR YOLU'nu gösterdi**", denilmektedir. Çok canlı olarak yaşayan ve yaygın olan bu tâbir mecazen, devlet kapısında görülmeyen bir işin, daha büyük makama havalesi ile çıkmaza girdiğini anlatmak için kullanılıyor. Kars'ta, kaymakamlık ve valiliğin halletmediği devlet işi Ankara'ya danışılıp havale edilince hâlâ ihtiyarlar: "Bizim iş **Bayındur - yolu**'na düştü, kâğıdımız Ankara'ya yazıldı" yolunda şikâyetlenirler ("Kazan - Divânı" na da bak.).

28 — BAYINDUR - HAN'UNG TAVLASI. (III. Boy: Taş - Oğuz' da "**Delü - Karçar**" (Kaçar/Kacar?) a elçilikle varıp kızkardeşi Banı - Çiçek'i İç - Oğuz'da Bayarak - Beğ'e istiyecek olan Dede - Korkut, bu adla elçi'gidenleri bu delikanlı kızıp öldürdüğü için, çok çevik iki at istiyor: "Bari, **BAYINDUR - HAN'UNG TAVLASI**'ndan iki şahbâz, yüğrük at getirüng; bir keçi - başlu Keçer - Aygır'ı bir toklı - başlu Torı - Aygır'ı. Nâgâh, kaçma, kovma olursa, birisini binem, birisini yedem, dedi. Dede - Korkud'un sözi makbûl geldi: Vardılar **BAYINDUR - HAN'UNG TAVLASI**'ndan ol iki atı getürdiler. Dede - Korkut birin bindi, birin yetdi (yeddi)").

Bu Padişah - Tavlasının, tarih boyunca at yetiştirmekle meşhur Taş - Oğuz'da Ürmiye - gölü çevresinde bulunacağını sanıyoruz.

29 — BERDE. (IX. Boy: Kam-Gan oğlu Bayındur Han'ın yanına İç - Oğuz, Taş - Oğuz Beğleri yığnak olduğu bir sırada, "Tokuz - Tümen Gürcistân'ung haracı geldi: bir at, bir kılıç, bir çomak getürdiler". Her yıl "altun, akça gelüridi". Bu defa gelen bu malları "Bağıl derleridi, bir yigit var-idi", Padişah ona verdi. Bu da toparlandı, "hışımını, kavmını ayırdı, evini (çadırlarını) çözdü, Oğuz'dan göç eyledi. BERDE'ye, Gence'ye varup, valân tutdı. Tokuz - Tümen Gürcistân - Ağzı'na varup kondı, karavulluk eyledi. Yad - Kâfir gelse başın Oğuz'a armağan gönderdi").

Burası, Küçük Terter - Suyunun sağdan Kür'e karıştığı yerden 15-16 Km. mesafede şimdiki Terter üzerinde **Barda** adıyla anılan köyün yerinde, eskiden Aran vilâyetinin merkezi olan bir şehirdir (A. Zeki Velidi,

"Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, 1932, I. 37). Aran = Alban ölkesinin eski merkezi Kabala yıkıldıktan sonra burası merkez oldu. Sasanlı I. Kubad (488 - 531), Hunlar'a karşı burada Partav adıyla sağlam bir kale yaptırmıştı. 628 de Hazarların eline geçti ("Berza'a", İs. Ans. II. 565). Ermenice metinlerde Bardav veya Partav, türkçede Berde'a veya Berde denilen bu şehir eskiden Udi/Üti eyaletinin merkezi idi (Saint - Martin, "Mémoires", I. 87). Halk edebiyatında buranın meşhur olan doğan kuşları "Berde - Laçını" adıyla anılır.

30 — CALBAN - TAGI. (Yalnız "Topkapusaray Oğuznâmesi" nde (57. satır) Kazan - Han'a âit târiflerde kendi ağzından: "Karaçığ'ıñ CALBAN-TAGI'ndan Kâfir taş uçursa (yuvarlayıp atsa), kaba oyluğun (karşı) dutan ben Kazan-idüm", deniyor).

Azerbaycan'da iki yerde (Nahçıvan'ın güneybatı yanında ve Aras solunda bir tepe ile dibindeki köy, Karabağ'da Şuşa'nın doğusunda bir dağ) ve Anadolu'da da iki yerde (Diyarbakir ile Musul'da) "Karaçığ/Karaçukh/Karacuk" adlı dağlar varsa da, burada adıgeçen yeri Kafkaslar'ın güney yüzünde aramak gerektir. II. Boy'da: "Kazan'ıñ Kapu - Dervend ("Vatikan Oğuznâmesi" nde: "Kapu - Kara - Dervend Ağzı") ölgesinde on bin koyununu bekliyen "Karacuk - Çoban" ından bahsediyor. "Ağca - Kala, Sürmelü" de Oğuzların hükümdarının evini basıp yağmaladıktan sonra kuzeye doğru çekilip yurduna dönen "Şavkalı-Melik" in akın yoluna yakın bulunan "Karacuk - Çoban" ın yerini ve "CALBAN (belki de, Çelebilü/Çelebiyan adlı Türk oymağı ile alâkalı bulunan "Çalaban/Çalban") TAGI" nı, Tiflis kuzeyinde ve Daryal geçidine yakın yerdeki Kara - Kalkan yaylakları üzerinde aramak, daha doğru olsa gerektir. Çünkü, "Oğuz - Elleri" nin kuzey sınırları da buralardan geçmektedir. "Karşı-Yatan KARA TAĞLAR" adında "e" ye bak).

31 — CIZIGLAR. (IV. Boy: 1., 3. ve 6. adda anıldı).

Ağlayan - Dağının güneybatısında ve Arpaçayı yukarılarını içerisine alan Akbaba nahiyesinin doğusunda, Arpaçayı solunda eski bir köy ile bunun bulunduğu bölge ötedenberi bu adla anılmaktadır. Burası, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın 93 (1877) savaşının Anadolu cephesine âit eserine ("Sergüzeşt-i Hayâtının Cild-ı Sânisî", İstanbul R. 1328) eklenen 1:500.000 lik haritasında, Akbaba nahiyesinin merkezi Amasa (Hamasa) ile Çorlu ve Güllübulak köyleri arasında "CIZIKLAR" adıyla gösterilmiştir. Şimdi S. S. Ermenistan Cümhuriyetinin kuzey hududu üzerinde bulunan bu köye 1:100.000 lik askeri haritalarda yazıldığı gibi, çevresindeki Terekeme köylüleri, "CIZIKHLAR" demektedirler.

32 — ÇEŞME. (II. Boy: Taş - Oğuz Beğlerinden eski "Alban/Ağvan = Aran" ölkesi hanedanının künyesi sayılırken: "Kâfirler'i it ardına birağup horlayan, El'den çıkup Aygır - Gözlü (veya: "Gözler") - Suyı'ndan

at yüzdüren, elli-yedi kal'anunğ kilidin alan, Ağ - Melik ÇEŞME - Kızı'na nikâh eden, Sunı (veya: "Sofı") - Sandal Melik'e kan - kUSDuran,... İlak - Koca oğlu Alp -Aran").

Burası, Kafkasların doğu ucunun kuzeyinde ve Şamaki - Derbent yolu üzerindeki eski "Şaberan" şehrinin kuzeyinde bir "Lezgi kasabası" olarak tanınan "Çeşmedân" dan ibarettir. "Yakut Hamevi" ile Gotha'daki "İstakhri Coğrafyası" nda, Şaberan'ın yukarısındaki "rustak"lar arasında gösterilen "Çeşmedân", Belâzurî'de (s. 215) "bir Lekez (Lezgi) kasabası" olarak geçmektedir. (A. Zeki Velidi, "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, 1932, I. 41).

33 — DEMÜR - KAPU - DERVENDİ/DERBENDİ. (II. Boy: "DEMÜR - KAPU - DERVENDİ'ndeki Demür Kapu'yı depüp alan, (Vatikan Oğuznâmesi: "Depüp yıkan"), altmış - tutam ala - gönderinünğ ucında er böğürden, Kazan gibi pehlevânı üç gez atından yıkan, Kayan - Salcuk oğlu Delü - Dondar". IV. Boy'da bu künye tekrarlanmış ve "Kazan gibi pehlevânı bir savaşda üç gez atından yıkan" tarifi tamamlanmıştır. VII. Boy: "DEMÜR - (KAPU) - DERVENDİ'nde beğ olan (Vatikan Oğuznâmesi: "DEMÜR - KAPU - DERBENDİ'nde sultân olup, kargu süngü ucunda er böğürden, garıma yetdüğünde kimsin deyü sormayan Kayan - Salcuk oğlu Delü - Tondar". IX. Boy: Berde ile Gence'de karavulluk eden Bağıl'ın bacağı sakat olup evden çıkamaz hale gelince, üzerine yürümeye hazırlanan düşmanı, oğlu Amran'a şöyle haber veriyor:

"Menüm kara-başuma neler geldi:

Kara-Kara Tağlar'dan haber aşmış,

Kanlu-Kanlu Sular'dan haber geçmiş,

DEMÜR-KAPU-DERVENDİ'nden haber varmış,

Alaca-Atlı Şavkalı-Melik katı pusmuş,

Pusduğından Kara-Tağlar'a tuman düşmüş,

Yatduğı yerde Beg-Bağıl'ı tutunğ, demiş."

("Topkapusaray Oğuznâmesi" nde (41 - 43. satır): "DEMÜR-KAPU-DERBENDİ'n depüp yıkan, toksan-tokuz kal'anunğ kilidin alan, Saru - Sandal Kızı'na nikâh kılan, alınmaduk yerlerden harâc alan, yasılmaduk düşmanı yasan, Güre - Kâfir Elleri'n basan Ellerşe oğlu Atıl - Alp.". "Bahr ül-Ensâb" da: "Bayındur - Han, ta'allûkatile Horasan'dan azimet idüp Anı'ya, Kars'a geldiler. Andan, DEMÜR-KAPU'ya varup, Küstasek - Melik'i [9] muhâsara idüp, DEMÜR - KAPU'yı alup, başın kesdi. Ol târihde İsa aleyhisselâm göğşe çıkup, Bizüm - Peygamberimiz'den nişan yoğ-idi.")

[9] Kâtip Çelebi'nin ("Cihân - Nümâ", s. 400) nakline göre, ilk "Şirvan-şah" lar kendilerini "Küstâsb" (Küstâsek?) soyundan inme gösterirlerdi.

Bütün bu destanlarda adı geçen yer, Kafkasların güneye ve kuzeye gidip gelmeyi mümkün kılan iki anageçidinden birisi olan, Hazar denizi kıyısındaki meşhur geçit şehridir (ötekisi: Dar-Yal = Dar - Boğaz). Yukarıda (s. 51-56) buradaki **Eski - Oğuzlar**'ın türbe hatıralarına âit haberleri görmüştük. "Araplarca **El - Bâb** (Kapu), **Bâb ül - Ebvâb** (Kapular - Kapusu) denilen **Derbend** kalesi, deniz ile dağlar arasındaki iki-üç Km. lik geçidi kapar. Sasanlı I. Yezdgird'in (438 - 457) yaptırdığı surlar Albanya isyanında yıkılınca 445 te Hunlar burayı istilâ etti. Sonra I. Husrev Anuşirvan (531 - 579) daha sağlam bir kale yaptırdı. Bu kapıya Yunanlılar **Çur**, Ermeniler **Çol** derler. **Derbend** adı ilk defa, VII. asırdan kalma sahte Khorenli Coğrafyası'nda geçer" (W. Barthold, "**Derbend**" İs. Ans. III. 532 - 533). Sasanlılar buraya "**Derbend-i Khazarân** (Hazarlar - Kapusu)" derlerdi. Gürcüler de "**Darubandi**" diye tanırırlar.

"**Cor - Kapusu**" denilen bu geçitten Attilâ idaresindeki Hunlar ölkesinden 448 de "**Khaylan - Dürk**"lar aşarak Kür boylarına yayılmışlardı. Burası, ermecine kaynaklarda "**Cor, Cora, Col**", Araplarca "**Sûl**" adıyla da tanınmıştır (Marquart, "Eransahr", Berlin 1901, s. 96, 101, 106). Arın Albanya ölkesinin biricik tarihçisi ve VII. Asırda yaşamış olan **Kalankatuylu Movses** (III, XIV, XVII, XX, XXII), burası için, Oğuznâmelerdeki kayıtlara çok uyan, şu haberleri nakleder: II. Asır sonlarında hristiyan evliyasından **Elise**, "Maskut (Masaget) lar ölkesine kaçarak ilk defa **Çola - Kapusu**'nda vaizlerde bulunup, şagirtler yetistirdi. (361 - 440 arasında yaşayarak ermeni harflerini bulup düzenliyen ve İncili tercüme eden) **Aziz - Mesrop**, Uti eyaletinden sonra **Gasp** (Şirvan) ve **Çola - Kapusu** ile öteki putatapıcı milletler arasında da İncili va'zedip tanıttı." 383 - 388 yılları arasında "**Khazarlar** büyük bir kuvvetle **Cor - Kapusu**'nu geçip", Arsaklılar ölkesine akın ettiler. 551 yılında "Ağvank (Ağvanlar = Aranlılar) ın katolikosluk makamı, hristiyanlığa düşman olan **Khazarlar**'ın istilâsı yüzünden", o zamana değin bulunduğu "**Çola - Şehri**'nden", yeni "paytaht Partav (Berde) a nakledildi". 626 da İran'a karşı Rum Kayseri Herakliyus ile anlaşılan Hazarların "hükümdar muavini **Çebu - Khakan**", önünde durulmaz ordusuyla "**Çola - Şehri**'nin büyük istihkâmlarını yıkarak", Kür boylarına ve Tiflis önlerine geldi.

İkinci vesikada adı geçen "**GÜRE - Kâfir Elleri**", Şirvan - Dağıstan sınırı üzerindeki Samur - Çayı'nın solunda ve şimdiki merkezleri "Kasım - Kendi" olan "**Küre**" adlı **Lezgi** boyunun yurdundan ibarettir. Rusların "**Kür-in** dedikleri bu bölgeye, Dağıstan ve Azerbaycan'da "**Küre**" denilmektedir. Samur'un kuzeyinden geçen ve Cırac ile Kurak sularının birleşmesinden meydana gelen Kolgarı çayı bu bölgenin suyudur. Demir - Kapu geçidine hâkim olan Oğuzların, Şavkahlı - Melik (Şavkal) ordularından başka, Derbend'in güneybatısındaki dağlık bölgeyi kaplayan **Kür**erler ile de savaştıkları anlaşıyor.

34 — DERE - ŞAM - UCI ile **DERE - ŞAM SUYI**. (X. Boy: Yukarıdaki 11. adda nasıl geçtiğini gördük).

Arsaklılar çağında, Nahçıvan'dan Van gölüne değin uzayan yerleri iğersine alan ve Taş - Oğuzdan sayılan "**Vasburakan**" eyaletindeki **Khıram** kasabası yerindedir. 972 yılında **İslâm Emiri** tarafından yıktırılan **Khıram**'in harabeleri üzerine "**Şampi**" veya "**TARA - ŞAMPI**" adıyla bir kasaba kuruldu, bunun bulunduğu dereboyuna da ermecine "**Şampi - Zor**" (Şampi - Deresi) adı verildi (1271 de ölen Müverrih Vardan'dan naklen Saint - Martin, "**Mémoires**", I. 135; II. 423). Muharrem 999 (1590) tarihli "Revan Eyaleti Tahrir Defteri"nde (Başvekelet Arşivi: Tapu, sayı 633), Revan'a tâbi 27 "nâhiye" den 16. sı olarak geçen "Nâhiye-i DERE - ŞAM" da: "Dib - Kend, Baş - Kend, Orta - Kend" adıyla çok büyük üç köy gösterilmiştir. XVII. Asır Ermeni kronikçisi Tebrizli Arakel'in "Tarih kitabı" nda da "**Daraşamb**" adıyla geçer (M. Brosset, "**Collection d'Historiens Arméniens**" Petersburg 1874, I. 515).

35 — DÜZ-MÜRD KAL'ASI. (VII. Boy: Kam - Gan oğlu Han-Bayındur'un veziri **Kazılık - Koca**, efendisinden akın dileyip izin aldı. "Yarar kocaların yanına cem' eyledi", yola girdi. "Çok taşlar, dere, depe aşdı. Günlerde bir gün **DÜZ - MÜRD KAL'ASI**'na geldi. **Kara - Deniz** kenarında idi." Bu kalenin beği "**Arşuvan oğlu Dırak - Takavor**" ile savaşip yenilince tutsak düşüp bu kaleye kapatıldı. 16 yıl sonra delikanlı olan oğlu **Yaganak Beğ**, 24 sancak Oğuz Beğleriyle gelip, "**DÜZ - MÜRD KAL'ASI**'na yetdiler". Arşuvan oğlu Dırak - Takavor'u kılıçla öldürüp babasını kurtaran **Yaganak Beğ**, bu "Hisâr" ı fethedip, "Kal'anunğ kilisesin yıkup yerine mescid yaptılar." "Vatikan Oğuznâmesi" nde (100 a, 101 b, 102 a yaprakları) harekeli olarak ilkin "**Düz mürd**", son iki yerde de "**Düz mürt**" diye yazılıdır.)

II. Kitabımızda görüleceği gibi, İç - Oğuz ilbeğlerinden, "**Yaganak Beğ**" hanedanının oymaklarıyla mâlikânelerinin yeri, Gümüşhane - Erzincan, Dersim bölgelerine düşmektedir. Bu yüzden, Karadeniz kıyısındaki bu kaleyi de Harşit ile Yeşilirmak arasındaki kıyı boylarında aramak gerektir. Bence, bunun doğrusu "**Diz - Mard**" olup, bu adın başındaki "**Diz = Diz**", farsça "kale, hisar" mânasına gelmektedir; sondaki "**Mard**" da, eski "Pont" bölgesindeki "Makron (Koca - Baş), Mösinek" kabileleriyle komşu "Mard" kavmini bildirir gerektir. Bugün için buranın yerini kestirmek mümkün olmuyor.

36 — GENCE. (IX. Boy: "Berde" adında görülmüştü).

Burası, 1804 te Çarlığın eline düştükten sonra "Ellzabetpol" ve şimdiki de Bolşeviklerin "Kirov - âbâd" dedikleri, Orta - Kür'e sağdan karışan "**Gence - Çayı**" üzerindeki, meşhur Azerbaycan şehridir. Kalankatuylu Movses ve diğer ermenice metinlerde "**Gançak**" diye anıldığına göre

CİSTÂN'unğ haracı geldi: Bir at, bir kılıç, bir çomak getürdiler.". Bayındur - Han'ın bu işe canı sıkıldı. Çünkü, "her yıl altın, akça gelürüdi; yiğitlere, beglere verürüdik, hâtırları hoş olur - idi"; şimdi bunu kime verelim, diyordu. Bu üç armağanı alan **Bagıl** adlı yiğit, "**Oğuz'dan** göç eyledi; **Gence'ye**, **Berde'ye** varup vatan tutdı. **Tokuz - Tümen GÜRCİS TÂN - AGZI'**na varup kondı, karavulluk eyledi." Bu vazifeyi üzerine aldıktan sonra bir defasında vardığı Bayındur - Han'ın Divânı'ndan küserek dönüp gelen **Bagıl - Beg**, kırınlığının sebebini sonran hatuhuna: "Eli, günü göçürüng; **Tokuz - Tümen GÜRCİSTÂN'a** gidelüm, **Oğuz'a** âsi oldum, bellü bilüng, dedi." Sonradan bu kararından vazgeçip karısının sözü ile avunmak için ava çıkan **Bagıl**'ın bir oyluğu sınıf evden dışarı çıkamaz olunca, bu halini haber alan ve "**Demürkapu - Dervendi**"'nden aşip gelen "**Alaca - Atlu Şavkalı - Melik**" gerisi, **Gence** ile **Berde** üzerine baskın etti. ("Bahr ül-Ensâb'da: Hazreti İsa'dan önceleri **Horasan'dan** kalkıp Bayındur - Han ile gelen **Oğuzlar**, **Anı'ya**, **Kars'a** geldiler. **GÜRCİSTÂN** Keferesile ceng idüp **Tiflis'i** aldılar... Bizüm Peygamberimiz (Muhammed-Mustafa) dünyâya gelmezden mukaddem bunlar, kırk yıl **GÜRCİSTÂN** Keferesile ceng (ü) cidâl idüp, **Tokuz - Tümen GÜRCİSTÂN Begleri'n**den harâc aldılar").

Yukarı - Pasın'da ve Aras'ın ağında bulunan **Avnik** bölgesindeki (III. Boy'da) "**Gürcistân**" ile **Ağca-Kala**, **Sürmelü'yü** basan ve **Gence** ile **Berde** cephesine akın eden "**Alaca - Atlu Şavkalı - Melik**"'in (Dağıstan Şavkalı/Şamkalı'nın) yurdu ile bugün "**Gürcü**" diye tanınan "**Kartvel/Kartal/Kartel**" kavminin ve **Faşa** (Riyon) ile **Kür** boyundaki "**Gürcistân**"'ın esas ve menşe bakımından bir alâkası yoktur. Tıpkı Rusların ötedenberi Çin'e "**Kitay**" ve Avrupalıların Macaristan'a "**Hongruva**" (Hun - Ogur) adını vermeleri gibi. Orta - Kür boyundaki eski "**İber**" kavmine "**Gürcü/Gürci**" adının **Oğuzlarca** verilmesi, **Çoruk** boyundan çıkan **Bagrathlı**lardan bir kolun 810 yıllarından itibaren **Çoruk** ve **Kür** boylarındaki ortodoks olup gregoryenlere düşman bulunan ahalinin başına geçerek Bizanslıların yardım ve himayesiyle "**Abkaz Kırallı**" olmalarından sonradır. "**Oğuznâmeler**" deki "**Gürcistân Kâfirleri**", **Kafkaslar** ötesinde oturan ve zaman zaman **Kür** boylarına inip **Kür**'ün soluna hâkim olan **Kıpçak**, **Sabir/Suvar**, **Kazar/Hazar Türkleri** boylarından ibaret "**Şavkalı - Melik**" sülâlesi idaresinde bulunan akıncı düşmanlardır. Bu yüzdendir ki, **İbn-ül-Esir**'in "**Khazarlar'a Gürcü**" demesine **Müneccimbaşı** ("**Sahâyif ül-Ahbâr**", I. 395) "**sahih değildir**", diyor. Bilhassa "**Çenasdan**"'dan gelme **Üç-Oklu Orbelli** (Orbelyan) âilesi ve taallukatının menşe hâtıralarının dolaylı Osmanlı kaynaklarında bile **Gürcistan** ahalisi "**Mogol**", "**Tatar**" ve "**Çin - Çavat**" olarak anılmıştır: **Nişancı Mehmedin** h. 1031 (1621/1622) yılında yazılan "**Mir'ât-i Kâinât**" ında (**Nuriyosmaniye Küt.** sayı 3417, yaprak 563): "**Ammâ ma'lûm ola ki, Gürci tâifesine farsice Mogol derler;**

gaalibâ Vilâyet-i Çin'de Mogol didükleri tâife-i **Tatar'dan** idiler." **Kâtip Çelebi** de ("**Cihân-nümâ**", s. 406), **Gürcistân** için, "**Bilâd-i Islâma** (Osmanlı ölkesine) muttasıl yerleri mahlût esnâf-ı muhtelifedür; anlara **Cin-Cavat** (Çin'den gelme Cavak/Cavat) derler.. **Açıkbaş** (İmeret) ve **Dadyan** (Suvanet) hâlis **Gürci** itibar olunur", diyor.

1118 den itibaren **Kür** boyuna yerleşen ortodoks **Kıpçak** (Kuman) **Türklerinin** 1124 ten başlayarak **Tiflis**, **Ardahan**, **İspir** bölgesini **Selçuklu**lara tabi Müslüman-Türk hükûmetlerinden alarak "**Gürcistân**"a bağlamaları da "**Gürcü**" ve "**Gürcistân**" adının genişlemesine yol açmıştır. Eski "**Kolkid/Kolki/Kolşi**" den bozularak **Türklerin** **Kür** boylarına da teşmil ettiği "**Gurcu/Gürcü**" adı, **Abbâslılar** çağında ve bilhassa **Selçuklu** seferleri sırasında tanınmaya başlamış; fakat sonradan, tıpkı "**gregoryenlik**" i fade eden "**Ermeni**" gibi, "**ortodoks hristiyanlık**" ı anlatan "**Gürcü**" adı da, komşularınca bu isimle tanınan **Kartvel/Karteller** tarafından asla benimsenip kullanılmamıştır ("**Tokuz - Tümen Gürcistân**" adına da bakınız).

43 — GÜRE-KAFİR ELLERİ. ("**Topkapusaray** **Oğuznâmesi**"'nde (42 - 43. satır): Yukarıda "**Demürkapu-Dervendi**" bahsinde nakledildi).

Burası, **Dağıstan**'ın güney bölgesinde ve **Şirvan** sınırındaki "**Küre - Lezgileri**" yurduudur. "**Demürkapu - Dervendi**"'nde anlatılmıştır. **A. Kırmı'nın** **Haritasında**, "**Kür - Eli**" diye yazılıdır.

44 — HANCOR - KİD/KED HİSÂRL. ("**Topkapusaray** **Oğuznâmesi**"'nde (34 - 36. satır): "**Kara - taşı** karmadukda kül eyleyen, tağa daşa buşusından duman göken, **Kara - Dere Ağzı'nda** **Kadır - Veren Kara - Yer'i** kertüp beşik kılan, **kara - boğra** derisinden bağirtlak düzen, altı ay **HANCOR - KİD/KED HİSARI**'nda dutsak olan, **Kazan - Beg'ünğ** karadaşı **Kara - Kona - Beg**".

Bu yeradı, yalnız bu kaynakta geçmektedir. Aşlı, "**Khan - Cor - Ked**" (Han - Dere - Suyu) olan bu addaki kale, **Tomanis** (bu ada bak.) ile **Tiflis** arasında ve kendi adıyla anılan bir dere üzerindedir. (**M. Brosset**'nin, **Beyoğlu**: **Bomonti'deki** **Katolik Kilisesi Kütüphanesinde** gördüğüm başı kopuk fransızca bir **Gürcü** tarihindeki mufassal "**Gürcistan Haritası**"'nda işaret edilmiştir). **Arsaklılar**'ın **Gugark** (= **Gogay-ark**) eyaletinin kuzey sınırı üzerinde bulunmaktadır. **Ardahan**, **Ahılkelek**, **Loru**, **Penbek**, **Borçalı** ve **Tiryaet** gibi **Tiflis** altına değin uzayan **Yukarı - Kür** ve **Khıram - Suyu** boylarını içerisine alan ve **Istrabon** ile **Batlamyus** coğrafyalarında "**Gogarene**", ermenice metinlerde **Gugark/Kukark** diye anılan bu sınır boyu eyaleti, **Arsaklılar** (**Arşakunik**) çağında "**Peteaşk** (**Bideaşk**)" veya "**Peteskh**" denilen "**Cephe - Başbuğu**" unvanlı ilbeglerinin oturup karavulluk ederek **Kuzeyli - Kavimler**'in akımlarına karşı koydukları bir yerd (Saint - Martin, "**Mémoires**", I. 79, 81). **Kazan - Beg**'in kardeşi sayılan **Kara - Kona(k)** **Beg**'in "**Hancor - Kid**" de ve **Kazan**'ın da bu cephe de bulunan "**Tomanın - Kal'ası**"'nda bir ara tutsak kalmış olmaları, Ma-

mikonlu ve Arsaklı hanedanından olanların Daryal geçidinden aşip gelen düşmanlara karşı savaşırken en çok bu cephede güçlük çektiklerini ve arasıra yenilip tutsak düştüklerini gösteren destanî haberlerdir. Tarih kayıtları da bunu göstermektedir.

45 — **HAMİD/HEMİD.** (II. Boy: "HAMİD-ılan" (veya: **HEMİD**-ılan) **Merdin Kal'ası'n** yıkan, demür - yaylı **Kapçak** - **Melik'e** kan - kUSDuran, gelüben **Kazan'unğ** - **Kızı'n** erlikte alan, Oğuz'unğ ak-sakallı kocaları göründe ol yigidi tahsinleyen, al-makhmuzî şalvarlı, atı bahri - hotazlı **Kara - Kona** oğlı **Kara - Budak**"). ("Vatikan Oğuznâmesi" nde (90 a. yaprak) de, "**HEMİD**-ilen **Merdin Kal'ası'n** yıkan", diye yazılıdır).

Burası m. ö. 880-705 te Asurlularca "**Amidî**", sonradan "**Amida**" diye tanınan şimdiki **Diyairebekir** şehridir. Dicle'nin sağ kıyısında ve 5 Km. tutan bir yüksek dış surla çevrili bulunan bu çok müstahkem şehir, Arsaklıların Dicle boyundaki son eyaleti olan "**Alcnik = Arzanene**" ölkesinden sayılırdı. "Ermenice metinlerde **Amit**, halk ermenicesinde **Hamit**, süryanicede **Amyd**, Arap eserlerinde **Amid**, Türklerce de eskiden **Kara - Amid** (Ebû l-Fidâ'ya göre, kara taşlı surlarla çevrili bulunduğundan) diye tanınırdı. "Yunanlılarla Romalıların **Amida** diye tanıdıkları bu şehri, Romalı Théophanes'in kronografisine göre, Kayser **Konstans**, 332 (veya: 339) yılında, Urfalı Süryani müellifinin vakayinâmesine göre ise 349 (Seleukos yılıyla 660) da imarla büyütmüş ve İranlılara karşı tahkim etmiştir (Saint - Martin, "**Mémoires**", I. 165 - 166). 1515 (h. 921) yılında Osmanlılara geçerken "**Kara - Hâmid**" ("**Zeyli Heştbihişt**" ten naklen "**Amid-i Sevdâ**" mecmuası, İst. 26 mart 1325, sayı 4, s. 59), "**Hemid**" ve "**Kara - Hemid**" ("**Münşeât-üs-Selâtin**, h. 1264 tab'ı, I. 417-418, 422, 443, "**Lütfi Paşa Tarihi**", İstanbul 1925, s. 241 - 243, 439 - 440) diye tanınıyordu.

Bugün bile kuzeydeki Egil (eski: Angliyen) kazasının yerli Zazaları **Diyairebekir** şehrine "**Emid**" diyorlar. Eskiden Oğuz türkçesinde ve halk ermenicesinde bu adın, "tekye-i-keâm" denilen başa bir "h" katarak "**HAMİD/HEMİD**" veya "**Hamit**" diye anılması çok mühimdir. Kaşgarlı Mahmud (B. Atalay tercümesi, I. 112), Oğuzlar'ın arapça "**Emir**" adını "**Khamir**" biçiminde söylediklerini ve bu şeklin Oğuzlar'a mahsus bulunduğunu bildiriyor. XI. Asırdaki Oğuzlar gibi, bugün bile Anadolu Türkmenlerinin: "Avlu = havlu, ayva = hayva, ark = hark, indi (imdi/şimdi) = hindi, öllük = höllük (kundak çocuğunun altına konup yaşığı alan toprak),..." gibi kelimeleri hep "h" harfini başa ekliyerek söylediklerini görmekteyiz. Hele "Karabağ - Ermenileri" bu hususta ifrata vararak kelimenin aslını farkettilerimiyecik derecede "ka" tekye-i-keâmını kullanmaktadır ("K'Anı = Anı şehri, k'aslan = arslan, k'o-rug = örük/saç örgüsü, K'aydar = Hayder erkek adı, K'ayganuş = Hayıg-anuş kadın adı, K'argı-dak = Ağıdağ, gibi. Hattâ destânî - tarihî

adlardan K'Ara = Ara ve K'Anuşavan = Anuşavan bile böyle anılmaktadır: Said Paşa, "**Mir'ât ül-İber**", İstanbul 1304, II, 118 - 119).

46 — **KHORÂSÂN.** ("Bahr ül-Ensâb" da geçen Bayındur - Han ile **KHORÂSÂN**'dan çıkıp Aras ve Kür boylarına gelen Oğuzlar'ı "Anı" adında; "Topkapusaray Oğuznâmesi" nde bu adın geçişini de "Ak-Hisâr" isminde naklettik).

Burası, Hazar deniziyle Afganistan ve Sırderya arasındaki ölkeleri içerisine alan büyük "**Khorâsân**" memleketidir. İran dilince "**Khor/Khur**" (= güneş) ve "**âsân**" (= doğan) kelimelerinin birleşmesiyle yapılan bu ad, "Doğu, Doğu-Ölkesi" mânasına gelir. Bağdat bölgesinde bulunan ve Osmanlılar çağında sancak merkezi olan bir kasaba ile Aşağı - Pasin'da Kars - Erzurum - Eleşgert (Ağrı) yolları kavuşağı üzerinde eski bir köy de, asıl "Khorasan" dan gelen Türklerin getirdiği hâtıralarla bu adı taşımaktadır.

Eski ermenice metinlerde, **Arsaklılar**'ın çıktıkları anayurt olarak buraya "**Bahl - Şahasdan**" (Han-Ölkesi Belh) ve "**Palhasdan**" (Belkh ölkesi) da denildiği görülmektedir (V. Langlois, I. 198 - 199, 364). Sasanlılar çağında eski Arsaklı (Part) teşkilâtı muhafaza olunarak: 1) **Merv-Şâhecân**, 2) **Belkh** ve **Tokharistân**, 3) **Herat**, **Busanc**, **Badgis** ve **Secistân** (Sakastene), 4) **Mâverâünnehr** (Amuderya sağındaki ölkeler) bölgeleri hep, dört idarî bölüme ayrılan "**Khorâsân**" kıt'asından sayılırdı ("**Khorâsân**", İst. Ans., V. 139). Bu yüzdendir ki, Azerbaycan ve Anadolu Oğuzlarının millî an'anelerinde "**Gün - Toğusu**" adıyla türkçe olarak anılan bu öлке, genişliğinden dolayı, "**Genk - Yer**" (Geniş - Yurt) diye anılmaktadı ("Gün - Toğusu Genk-Yer" adına bak.). Bugün bile Anadoludaki bütün Türkmen ve Zazalar arasında, atalarının vaktiyle "**Khorasan**" dan buraya gelmiş olduğu, dağbaşlarındaki büyük ve her yıl saygı ile ziyaret edilen yatırların (ulu evliyâların) çoğunun da "**Khorasan-Eri**" olduğu an'anesi yaşamaktadır. Gerek türkçe, gerekse ermeni harfleriyle nesredilmiş bulunan Müslüman (Türk) ve Gregoryen (Ermeni) halk hikâyelerinde en çok "**Belkh ü Bukhara**" dan bahsedilmesi de, Arsaklıların yaşayan hâtıralarından ileri gelmektedir.

47 — **İÇ - OĞUZ.** ("Kitâb-i Dede - Korkud" da çok yerde ve bilhassa **XII. Boy**'da geçer ve bu koldaki Oğuz Beğleri hanedanları belirtilir. "Bahr ül - Ensâb" da ise, daha açık olarak "**Kazan - Han** (Ararat ve Yüksek - Armeni = Erzurum), **Budak - Beğ** (Alcnik = Arzanene: **Diyairebekir**, **Mardin**), **Yagan - Beğ** (Dördüncü - Armeni = Sopen: **Ergani**, **Çabakçur**, **Harput** **Mazgert/Tunçeli**), **Şamsoldin - Beğ** (Gogaren = **Kukark**: **Göle**, **Ardahan**, **A-Ahılkelek**, **Loru**, **Tomanis**, **Şamsolge/Şamsulde**), **Bayarak-Beğ** (**Tayk**: **Bayburt**, **İspir**, **Totum**, **Ardanuç**, **Artivin**, **Penek**), **Kara - Konak - Beğ** (**Duru** - **Baran/Duruperan**: **Bitlis**, **Muş**, **Ahlat**, **Malazgert**, **Hınıs**)" sülâlelerinin "**İÇ - OĞUZ BEĞLERİ**" sayıldığı yazılıdır; bunlar, kere içerisinde

gösterilen yerlerde hâkim olarak büyük ilbeğleri (satrap) âilelerini teşkil ediyorlardı. Bunlara, "Oğuz - Han töresi" ne göre "Üç - Ok" lar ve "Sol - Kol" da deniliyordu. Reşidüddin'in "Câmi' üt - Tevârih" indeki "Târih-i Oğuz ü Türkân" da ve bundan alınarak Yazıcıoğlu Ali'nin "Selçuknâme" sinde (Topkapusaray: Revan Köşkü, sayı 1390, s. 9) 24 Oğuz boyundan 12 sinin "Sağ" ve 12 sinin de "Sol" kola ayrılışı ve düzenleriyle damgaları, ongunları gösterilmiştir).

"Dede - Korkud Oğuznâmeleri" ndeki "İç - Oğuz" ölkesi: Tiflis - Gökçeöl/Kökçe - Dengiz doğu ucu — Van gölü güney ucu — Nusaybin üzerinden çekilecek bir çizginin batısına düşmektedir. Bu çizginin doğusu da "Taş - Oğuz" dur. Buna göre, Arsaklılar çağındaki 15 eyaletten, adı geçen çizginin batısında kalan ve yukarıda kere içerisinde gösterilen 7 eyalet, "İç - Oğuz" dan sayılıyordu (İlbeğliklerden bu eyaletlerde bulunanlar için II. Kitabımızda izahat verilecektir) [10].

48 — KAN - ABKAZ/KAN - ABKAZA ELİ/KAN - ABKAZA KÂFİR ELİ. (IV. Boy: "Toksan - Tümen Genç Oğuz sohbetine derilmiş" bulunduğu bir sırada Kazan - Han, genç oğlu Oravaz'ın henüz hiçbir yiğitlik göstermemiş olmasına üzülerek, içmiş olduğu halde ağladı. Bu mânâlı ağlayışın sebebini soran Oravaz, babasını sıkıştırarak: "Demez olur - ısanğ, kalkubanı yerümden men tururam, kara - gözlü yiğitlerümi boyuma aluram, KAN - ABKAZA ELİ'ne men giderem, altun - khaça men elümi basaram, pılon - giyen Keşiş'ünğ elin öperem, kara - gözlü Kâfir - Kızı'n men aluram; dakhı senüñ yüzünge men gelmezem" dedi. "Vatikan Oğuznâmesi"nde (92 a. yaprak): "KAN - ABKAZA KÂFİR ELİ'ne ben giderem, altun - haça elümi ben basaram, bılan-giyen Keşiş'ünğ elin ben öperem", deniliyor. Bu destanın başında ise (91 b. yaprak), Kazan-Han'ın künyesine şu vasıf eklenmiştir: "Olaş-oğlu, erenlerünğ arslanı, tülü - kuş'ünğ yavrusı, beze - miskin ümidi, kalmış yiğit arkası, Kalın - Oğuz paşası, KAN - ABKAZ'ünğ karımı, kongur-at'ünğ eyesi, Kara - Kona'nunğ kardaşı, Kara - Budak emmisi, Han-Or(a)vaz'ünğ babası Sal(v)ur - Kazan").

Burası, Karadenizin doğu kıyılarındaki Abaza/Abkhaz ölkesidir. Evliya Çelebi (II.98, 108), h. 1056 (1646) yılında görüp çok iyi tanıdığı

[10] Bizans kayseri Mavrikiyus ile İran şahı II. Husrev Perviz arasında 591 yılında yapılan anlaşmaya göre; Maku, Gökçeöl ve Tiflis'e değin uzayan eski Arsaklı (Armenya) toprakları Bizanslılar'a geçmişti. 604 yılına varınca 14 yıl Bizans idaresinde kalan Yukarı - Aras ve Kür boyları, eski yerli düzene uyularak, Çoruk'tan Aras'a değin olan Kars, Erzurum bölgelerine "İç - Amenyâ" denilmiştir (R. Grousset, s. 253). Anı - Bagratlıları çağında da yaşayan bu "Oğuz töresi" nden dolayı, İbn Havkal ("Kitâb ül-Mesâlik ve l-Memâlik", 1873 de Goeje neşri, s. 244 - 245, 255) Nahçıvan - Divin-Anı ile Kars, ("Melik ül-Ermen Sebât h. Aşut" yurdu) — Erzurum'u İç-Erminiyye; Bergiri - Ahlat - Ereş Vastan (Van) — Zeve-zân (Hakâri) yı de Dış - Ermeniyye diye tanıtmaktadır.

bu memleket ile halkı için şunları naklediyor, ki çok doğrudur: "Abaza Diyârı'nun ibtidâsı Faşa (Riyon) çayı, âhir hudûdu garb tarafda kırk iki konak yerde Kefe Eyâleti hükmünde Taman Ceziresi kurbünde Anapa Kal'ası limanıdır". Faşa - suyu Megrel (Mingrel) ile Abaza sınırını teşkil eder. "İki taraf da çengilistân ve ormanistân olduğundan, Abazalar Megreller'i Megreller Abazalar'ı sirkat idüp bâzirgânlara satarlar. İki bin pâre köydür, derler... Kendilerine Kâfir desen, insanı katlilerler; Müslüman desen, hazzidüp severler. Bunlar, ehl-i-kitâb olmadıkları gibi, hiç bir mezheb üzere de değillerdür."

Hazarlar'ın yardımıyla 800 yıllarında müstakil bir kiralık burabilen Abkazlar, X. Asır sonunda ortodoks Bagratlılar'ın idaresine girdiler; III. Bagrat (980 - 1014) ve halefleri "Abkhaz ve Kartli Kralı" unvanını aldığundan, 1225 te Harezmşâhların fetihlerine ve hattâ İlhanlıların sonuna değin "Abkaz" adı Kür ve Çoruk boylarına da teşmil olundu ("Gürcistân", İs. Ans. IV. 839). Bu yüzden Selçuklu fetihleri sırasında ve Temür seferlerinde bile Tiflis çevresi "Abkhaz/Abkaz" memleketinden sayılmıştır. Gürcüler asıl Abaza/Abkaz yurduna "Abkhazet/Abkhazeti" derler. Destanlarımızdaki "Kan-Abkaza" adının başındaki "Kan", türkçedeki "Khan" adının ilk şekli olup, "büyük, ulu, çok büyük" mânâsına gelir ("Khan - Tangrı - Tağ", "Khan - Tevrüz (Tebriz)", "Khan - Argı (Ağrı - Dağ)", "Khan - Ahıska", "Khan - Araz (Aras)" gibi yeradları halk ağzında ve bilhassa türkülerde çok geçer). Destanımızdaki "Abkaza" ve bugün kullandığımız "Abaza" ülke ve kavim adının telâffuzu, sessiz harflerle biten adların sonuna birer sesli katarak söyleme hususiyeti bulunan Gürcü dilinden geçmedir ("Acar = Acara", "Akal - Kalak = Akhalkalaki", "Çoruk = Corukhi", "Tamar = Tamara", "İvan = İvane", "Zakar = Zakare", "Kür = Kura", gibi).

49 — KANLU KARA - DERVEND/KAPULI KARA - DERBEND. (II. Boy: Kazan - Han'ın Ağca - Kala, Sürmeli'deki evini bir baskınla yağmalayıp dönen Şavkalı - Melik çerisi, yoluna girmiş gidiyordu. İçlerinden "Kâfir'ünğ biri ayıdur: Kazan'ünğ KAPULI - (KARA-) DERVEND" (d) e ("Vatikan Oğuznâmesi" nde: "KAPULI - KARA - DERVEND AĞ-ZI'nda") on binğ koyunu vardır. Şol koyunları dakhı götürsek, Kazan'a ulu hayıf ederdük, dedi." Buralarda Kayan - Güci ile Demür - Güci adlarındaki iki kardeşiyle birlikte koyun sürülerini bekliyen Karacuk - Çoban, sapanla taş atarak karşı koyup, üzerine gelen müfrezedeki Kâfirlerin çoğunu kırdı; koyunların hepsini kurtardı ve düşmana kaptırmadı. IV. Boy: Ahıska'ya yakın "Kara - Tağlar üzerine" ava çıkmışken "Şavkalı - Melik" ordusunun baskınına uğrıyarak savaşa giren Kazan - Beğ, kendisinin haberi olmadan genç oğlu Oravaz'ın düşmanla vuruşup yaralanarak tutsak gittiğini sonradan anlıyor. "Kâfir'ünğ izin izledi", bunların "KANLU - KARA - DERVEND" de konakladığını görüp ("Vatikan Oğuznâmesi" nde

96b. yaprak: "**Kâfir**'ünğ izin bulup izledi. **Kâfir** daklı **KAPULI** - **KARA** - **DERBEND**'e konmuş - idi"), onlara yetiştii. Savaşıp oğlunu kurtararak geri döndü. "Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (58 - 59. satır), **Kazan** - **Han** yaptıklarını anarken: "Kalbı - sanğı **Kara** - **Dağ**'ünğ **Salı**'nda **KAPILU** nâşi **KARA** - **DERBEND**'e gür (Güre?) düşman gelse, yine kayıdup ol düşmana öngden depüp giden ben **Kazan** - idüm", deniliyor).

Burası, Alburz = Kafkas dağlarının, Demirkapu - Derbend'den sonra ikinci ve daha uzun, aşılması güç ve çok taşlı, uçurumlu geçidi olan Tiflis kuzeyindeki "**Dar** - **Yal**" (türkçe: "Dar - Boğaz" demektir, "yal" = boyun, boğaz, "yele" de bundandır) kapusudur. **Kazan** - **Han** sülâlesinin beglik koyunlarına bakan "**Karacuk** - **Çoban**" âilesinin de buranın "ağız"ı nda ve güneyindeki "**Kara** - **Kalkan** dağları" nda yerleşmiş olduğu ve buralara "**Karaçığ**'ünğ **Calban** - **Dağı**" adı da verildiği (bak. "Calban - Dağı"), anlaşıyor. Buranın kuzeyinde, m.ö.I. Asırda Don ırmağı boylarından gelen ve İranlılarla soydaş sayılıp Türkleşmiş bulunan **Alan**-**As** kavmi oturmakta idi. Gürcistan'ın kuzeyinde ve **Dar** - **Yal**'ın çevresinde şimdiki **As** (gürcüce "**Os**", yurtlarına "**Os** - et = **Os/As** - **Yurdu**", rusçada "**As** - et - in = **Asetli**") kabilelerinin ataları sayılan bu kavme göre (bak. "Allân, İ. Ans. I. 378), Arsaklılar çağında buraya "**Alanlar** - **Kapusu**" da deniliyordu (**Agathang**'dan naklen **V. Langlois**, I. 115). Burayı "**Tar** - **Yal**" diye de tanıyan Gürcüler, geçitten gelen suya göre "**Aragvi** - **Kapusu**" diyorlar. Araplar ise, ilk İslâm fetihleri sırasında buraya "**Bâb ül - Lân**" (**Alan** - **Kapusu**) adını verdiler. (**Dar** — **Yal**'ı farsça "**Der-i Alan**" dan çıkma gösteren istikak yanlışır. **Temür** çağında **Yayık** = **Ural** ırmağının geçitlerinden birine "**Aygır** - **Yalı**" deniyordu: **N. Şâmi**, "Zafername", Ankara 1949, s. 146).

Oğuzlar padişahının "on bin koyun" unun "**Kanlu**" veya "**Kapulu**" **Kara** - **Dervend** yakınlarında yaylaması, halk geleneklerimize ve bugünkü otlak vaziyetine de uygundur. "**Terekeme** - **Gürcistanı**" da denilen Tiflis Vilâyetindeki **Borçalı**, **Kazak**, **Şemşedin** (eski: "Şamsoldın = **Sami** - **Solga** = **Üç** - **Oklu**" dan kalma) adlı **Terekemeler** ile diğer koyuncu ve yaylak - kışlak hayatı süren **Türkler**, Tiflis'in kuzeyinde ve **Dar** - **Yal** güneyindeki yaylaklara **Kara** — **Kalkan** adını vermektedirler. Mezarı, Tiflis'e hâkim **Kocor** tepesinde, bulunup sevgilisi "**Tiflisli Şâh** - **Sanem Hanım**" ile murada ermiş olan **Tebriзли Aşık** - **Garib** (Ermeni ve Gürcüler arasında da macerası ve türkülleri bilinen meşhur halk şâirimiz), "dilekler destanı" diye tanınan uzun bir destanında, buranın koyun yeri olduğunu belirtmek için şöyle demiştir: "**Enger** - **Su** ırmağım ola * Bu ırmaktan tez isterem * **Açık** - **Baş**'dan kız isterem * Bir davardan yüz isterem * **KARA-KALKAN** dağım ola." 1394 Eylülünde "bütün Gürcistân vilâyetlerini eline geçir"-miş olan **Temür**, "**Kara** - **Kalgan**'da çok" olan "muhalifler" üzerine ayrıca sefer etmiştir. 1400 yılında "ahalisi Kûhistan (Dağıstan Terekemesi)

sipahileri"nden ibaret olan "dağın (Kafkasların) eteği" ndeki "**Kara** - **Kalkanlık** memleketi" ni yeniden ezdi. (**N. Şâmi**, "Zafername", s. 191, 239).

50 — **KANLU** - **SU/KANLU** - **KANLU SULAR**. ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (58. satır), **Kazan** - **Han** yaptığı işleri anarken: "**Kar**anğu dünile daran (varan?) yağı erse **KANLU** - **SU**'ya kulağuzluk eden ben **Kazan** - idüm", diyor) (**III. Boy**: **Pasın**'da **Avnik** - **Kal**'ası **Kâfirleri**'ni tepeleyip bezirgânların malını geri alan genç delikanlı **Bamsı**'ya **Dede** - **Korkut** merasimle **Bayarak** adını verirken, onun babasına yaptığı alkış (dua) lar arasında: "**Karşı** - **Yatan Kara** karlı **Taglar**'dan aşar olsa **Allâhü** - **Te'âlâ** senünğ oğlunga aşut versün; **KANLU** - **KANLU SULAR**'dan geçer olsa geçit versün", diyor. 16 yıl **Bayburt**'ta tutsaklık çektikten sonra gelen **Bamsı** - **Bayarak**'ın babasına mustuluğa giden **Banı** - **Çiçek** "soylama" sında: "**KANLU** - **KANLU SULAR**'ünğ soğulmuş idi, yaşardı (çağladı) gine", diyor. **IV. Boy**: **Ahıska**'ya yakın bulunan **Kara** - **Taglar** üzerinde avlanırken ansızın gelen düşmanla savaştıktan sonra, genç oğlu **Oravaz**'ın tutsak gittiğini, yerde bulduğu "altunluca kamçı" sından almayan **Kazan** - **Han** kendi kendine ağlayıp dövünürken: "**Kara** - **Tag**'um yükseği oğul * **KANLU** - **SU**'yum taşkunı' oğul", diyor. Sonunda düşman çerisine yetişip tutsak oğlu ile karşılaşılıyor. **Oravaz** da, babasına, bir oğul için tek başına koca düşmanla savaşmadan ise geri dönmesinin daha iyi olacağını rica ile söylerken: "**KANLU** - **KANLU SULAR** esen olsa, kamın taşar" (sen yine bir oğul kazanabilirsin, kendini tehlikeye atma), diyor. **VI. Boy**: **Turabozan**'da canavarlarla elleşerek yenmeye çalışan **Kan** - **Turalı**'ya yiğitleri yüreklendirici "soylama" söylerken: "**KANLU** - **KANLU SULAR**'dan haber geçe * **Kanlu** - **Oğuz Eli**'ne haber vara", diyorlar).

Destanlarda geçen bu adın, "taştığı sırada adam boğmuş olan, kan eden, tehlikeli-su" mânasına kullanıldığı görülüyorsa da, belli bir ırmağı bildirmiş olması uzak değildir. "**Karkın**" (eriyen karlardan birdenbire taşma) olduğu sırada yaya ve atlı yolcuları geçiş sırasında boğan veya "çimme" (yılanma, banyo) sırasında adam boğan çaylara, ırmaklara ve göllere halk arasında "**Kanlı**" sıfatının verilmesi âdettir (**Kanlı** - **Kars** - **Çayı**, **Kanlı** - **Fırat**, "**Kanlı** - **Göl**" (**Poskov**'da), **Kanlı** - **Dere** adları gibi).

51 — **KARACUK/KARAÇIK**. (**II. ve III. Boy**'da: **Salvur** - **Kazan Han**'ın künyesi anılırken, **VII. Boy**'da da **Bayındur** - **Han**'ın künyesinden bahsedilirken: "**KARACUK**'ünğ kaplanı", deniyor). ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (57. satır), **Kazan** - **Han** erliğini ve yaptığını anarken, "**KARAÇIK**'ünğ **Calban** - **Tagı**'ndan **Kâfir** taş uçursa kaba - oyluğun dutan ben **Kazan** - idüm", diyor).

Yukarıda "**Calban** - **Tagı**" ve "**Kanlu Kara** - **Derbend**" adında da belirtildiği gibi, Kafkas dağlarının güney yüzünde ve **Daryal** geçidine yakın

bir yerde, (II. Boy'a göre) "Kazan'unğ Kapular/Kapulu - (Kara -) Der- vend' (d) e on binğ koyunu" nı bekliyen ve sonradan bu pâdişâhın "im- rakhor" u olan sapanla taş atmada çok yiğit bir "**KARACUK Çoban**" ı vardır. Rahmetli **Ziya Gökalp** ("Türk Medeniyeti Tarihi", İstanbul 1925, I. 155), Dede - Korkut'ta geçen "Karacuk" un, Diyarbakir'in batıgüney yanındaki **Karaca - dağ**'dan ibaret olduğunu ve Türkmenlerin, Türki- stan'daki addaş yaylaklarına benzeterek **Musul** yanındaki bir dağa "**Kara- cuk**" ve **Diyarbakir**'dekine de "Karacuk/Karaca" adını verdiklerini ileri sürmüştür. Bunun gibi, "Bayındur - Han" sülâlesini Akkoyunlular'a ve "Amat - suyu" nu da "Amid/Amit" (Diyarbakir) e bağlayan rahmetlin- nin düşüncelerini **E. Rossi** (s. 40) de kabul etmekte ve "**Karacuk**" u, Di- yarbakir **Karaca - dağ**'ından ibaret sanmaktadır. Halbuki, Musul ve Di- yarbakir'deki "Karacuk/Karaca" dağlar, Eski - Oğuz (Küçük - Arsaklı) ların güney sınırı üzerinde idi ve bu cephede Büyük - Arsaklılar (Bayın- dur - Han sülâlesi) çağında savaşıacak, yiğitlik gösterilecek bir vak'a yoktu. Gerek Dicle boyundaki bu iki "Karacuk", gerekse "Calban - Tağı" adında gördüğümüz "Taş - Oğuz" daki **Nahçıvan** ile **Karabağ**'daki **Ka- racukh** dağları (bu sonkiler Lynch'in haritasında gösterilmiş olup so- nuncusu Karkar/Gerger - çayının kaynaklarında ve 2123 ayaktır), Tür- kistan'da Tanrıdağlar'ın batı kolları üzerindeki "**Kara - Tav/Karacuk**" diye tanınan (A. Zeki V. Togan, "Bugünkü Türkili (Türkistan)", İstan- bul 1942 - 1947, I. 5, 74) ve Arsaklıların ilk yurdu olan bölgedekinin ad- daşı ve onun hatırasıyla anılmış bulunmaktadır. "Horâsân" ölkesinde, "Kuşanlar - Yurdu Balkh" ta bulunan asıl "**Karacuk/Karacık**" dağı, Kaş- garlı Mahmud'un meşhur "dâirevî cihan haritası" nda Hazar denizi do- ğusunda ve "Mesken-i Kıfcağ" ile "Bilâd ül-Guziyye" (Oğuz - Ölkesi şe- hirleri) arasında "**Cebel-i KARACUK**" adıyla gösterilmiştir. Destandaki hem Bayındur - Han hem de Salvur - Kazan sülâlelerinin mensup bulun- duğu "**KARACUK**" un, ilk Oğuz yurdu olan eski Horasan'daki bu "**Kara- cuk - Dağı**" olduğu anlaşılıyor. (Hakâri'de bir "Calban" dağı (3150m.) var- dır).

52 — **KARA - DENGİZ**. (II Boy: Düşmanlar elinde tutsak olan genç **Oravaz**, kanara dibine getirilip çengele asılacağı sırada, ağaçların kut- luluğunu anarken: "Böyük böyük sularunğ köprüsi ağaç **KARA - KA- RA DENGİZLER**ünğ gemisi ağaç", diyor. IV. Boy: Kara - Tağlar üze- rinde avlanırken karşıdan düşmanın toz kopararak gelmekte olduğunu gören **Kazan**, yanında bulunan ve henüz düşman ve savaş görmemiş olan genç oğluna, "**KARA - DENGİZ** gibi yaykanup (çalkanıp) gelen Kâfir'ünğ leşkeridür", diyor. "Vatikan Oğuznâmesi" nde (93 a. yaprak): "**Den- giz** gibi kararıp gelen Kâfir'ünğ leşkeridür"). VII. Boy: Akına çıkan **Kazılık - Koca**, "günlerde bir gün **Düzmiird - Kal**'ası'na geldi, **KARA - DEN- GİZ** kenârında idi." Burada bozulup tutsak düşen **Kazılık - Koca**, 16 yıl kapanık kaldıktan sonra, büyüüp delikanlı olan oğlu **Yaganak - Beğ**

kendisini kurtarmaya geliyor. Bayındur - Han'ın buyruğu ile 24 sancak - Beğinin bu sefere memur edildiği günün gecesi gördüğü bir düşü ertesi gün anlatan **Yaganak - Beğ** diyor ki: "Ağ - sakallu Dede - Korkut'dan öğüt aldum, ilerü - yatan Kara - Tağlar'ı aşdum, **İlerü - Yatan KARA - DENGİZ**'e girdüm'... **İlerü - Yatan (KARA-) DENGİZ**'i deldüm geçdüm, öteki **Kara - Tağ**ünğ bir yanında" bir er gördüm. ("Topkapusaray Oğuznâmesi" nde (55, 57. satır) **Kazan - Han** yaptıklarını anarken: "Ka- yın akar **KARA - DENGİZ**-idüm er bungaldur-idüm dölegümde (?) ben **Kazan**. Haykırdukda kara - bulud ö(ng)rgüni-yidüm **KARA-DENGİZ**-den su alup yere barçın satar - idüm ben **Kazan**", diyor).

Oğuzların ölkesine yakın bulunan bu deniz, Anadolunun kuzeyinde- ki "**Karadeniz**" dir. **Yaganak** ağzından "**İlerü - Yatan KARA - DENGİZ**" târifinin söylenmesi, bu adın Eski - Oğuz an'anesine göre Arsaklılarca da nasıl verilmiş olduğunu göstermeye yarar: Eski - Oğuzlarca "**karşu, ilgerü/ileri, kabak**" gibi yön bildiren sözlerle hep "**kuzey**" ciheti ve yine Eski - Türk (Cou, Kun, Göktürk) dinine göre "**Kara**" sıfatıyla anılan yer- ler belirtilmekte idi [11]. XIII. Asırdan kalma uygurca "Oğuz Kağan Destanı" ndan da anlaşıldığı üzere, Oğuzlarca "**Sağ**" doğu, "**Sol**" da batı- yı gösterirdi. Böyle olunca, yani sağ-kol doğruya ve sol-kol batıya doğru uzatılınca, insanın "**ileri, karşı, kabak**" (= ön) tarafı **kuzey**'i ve "**arku- ru, arka**" (=sırt, geri) yanı da **güney**'i göstermekte idi; ve bütün yerad- ları da Oğuzlarca böyle anılıyordu (sağ'da "Kök/Gök, Gökçe" veya "Ya- şıl/Yeşil"; arkun/arka'da "Ala, Kızıl"; sol'da "Ak, Akça"; ileri/karşı'da "Kara, Karaca" sıfatları ile birlikte söyleniyordu). Gök - Türklerde ise, kible/yılızın çevrildiği yön doğu olduğundan: "İlgerü kün - toğusu (ileri gün - doğusu), birgerü kün - ortusu (beri |güney'de| gün - ortası = öğ- le vakti semti), kurıgaru kün - batısı (arkun = geri |batı'da| gün - ba- tısı), yırgaru tün - ortusu (yukarı/kuzey'de) dün = gece ortası)" (Hüse- yin N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları", İstanbul 1936, I. 22 - 25), tâbirleri geçmektedir. Oğuzlar ilk defa "**Pont denizi**" ni güneyinden yani Anado- lu'dan gördükleri için "**İlerü - Yatan**" (önde - duran) vasfı ve eski din- lerinin hatırasıyla da "**Kara**" rengiyle anıp "**İlerü - Yatan KARA - DEN- GİZ**" dediler. Bu tâbir Oğuzlar'dan Gürcüler'e de geçmiş olup, eskiden (Saka kabilelerinden Saspirler'e göre) "**Speris - Zğva**" (İspir - Denizi) denilen bu denize "**Savi - Zğva**" yâni "**Kara - Deniz**" demeye başlamışlar- dır ki zamanımızda da böyle anarlar (A. N. Cavakhov, "Gürcülerin An- tropolojisi" Moskova 1908, rusça, harita; W. E. D. Allen, "A History of the Georgian People", London 1932, indeks ve haritalar).

53 — **KARA - DERE AĞZI**. (II. ve IV. Boy: **Kazan - Han**'a savaşta yardıma gelen Oğuz Beğlerinin İç - Oğuz'da en kıdemli ve başta gelenin

[11] Bak, "Türklerde dört yönün dört renkle idlandırılması", TÜRK AMACI dergisi, 1942 Eylül, sayı 3, s. 132 - 138.

künyesi anılırken: "**KARA - DERE AĞZI**'nda Kadir - Veren, kara - boğa derisinden beşiginünğ yapuğı olan, acığı tutanda kara - taşı kül eyleyen, kara - bıyığın yedi yerde engşesinde düğen, erenler avranı, Kazan- Beg'ünğ kartası **Kara - Kona(k)**". ("Topkapusaray Oğuznâmesi" nde 34 - 36. satır): "Kara - taşı karmadukda kül eyleyen, tağa daşa buşusından duman çöken, **KARA - DERE AĞZI**'nda Kadir - Veren **Kara - Yer**'i kertüp beşik kılan,... **Kara - Kona(k) Beg**".

Burası, Gökçeöl (Kökçe - Dengiz) den gelip Revan şehrine uğrayarak soldan Aras'a karışan "**Zengi - Su**" yun, Katolikosluk merkezi Üç - Kilise (= Eçmiyazın/Valarsâbâd) kasabasına yaklaştığı yerdir. "**KARA - DERE**", eski ermenice metinlerde "**Hraztan/Hirazdan**" ve sonraları "**Zangu - Ked**" (= Kara - Su/ırmak) adı ile anılırdı (V. Langlois, I. 22). Bugün Türk (Müslüman) ve Ermeni (Hristiyan) yerli halkın kullandığı "**Zengi** (farsça: kara) - **Su**" adı, eski oğuzcasının sonradan İranlılarca tercümesinden ibarettir. **II. Boy**'da: "**KARA - DERE AĞZI**'nda", **IV. Boy**'da: **KARA - DERE AĞZI**'nda Kadir - Veren"; ve "Vatikan Oğuznâmesi" nde (90 a. 98 b. yaprakları), iki defa: "**KARA - DERE AĞZI**'nda Kadir - Veren" diye geçen bu künye vasfında bir eksiklik görülüyor. Doğrusu, "Topkapusaray Oğuznâmesi" nde olduğu gibi, "**KARA - DERE AĞZI**'nda **KADIR - VEREN KARA - YER**'i kertüp beşik kılan" biçiminde olsa gerektir. Böyle olunca mâna açıkça beliriyor, öteki türlüünde eksik kalıyor. Bu son vasıftaki "**Kadir - Veren Kara - Yer**", **KARA-DE-RE**" (= Zengi - su) nin "**Ağzi**" yâni "yakını, sınırı" üzerinde bulunan yerin adı, **Valarsâbâd** (ermenice: Valarsâpat/Vağarsâpat) adlı eski Arsaklı merkezine hristiyanlığın kabulünden sonra "**Eçmiyazın/Açmiyazın**" diye ermenice verilen adın oğuzcasından ibarettir. Küçük - Arsaklılar ülkesinde resmen hristiyanlığı yayan ve ilk devlet kilisesini kuran "**Nurlandırıcı - Greguvar**" (ermenice: Kirkor - Lusavoriç denilen Horsanlı Anak'ın oğlu Aziz - Grigor) a, an'aneye göre, **Hazreti İsa** (Tanrı - Tanrının oğlu) Valarsabad'da gözükpür nurunu tecelli ettirmiş; bu yüzden burada kurulan ilk ana - kiliseye de "**Eçmiya - zin**" (Kadir/Tanrı - oğlunun indiği yer) adı verilmiştir. (Saint - Martin, "**Mémoires**", I. 115 - 116; V. Langlois, I. 190 - 191; Esat Uras, "**Tarihte Ermeniler**", s. 122, 127).

54 — KARA - DERVEND/DERBEND. (III. Boy: "Avnik - Kal'ası" adında "Pasin'unğ **KARA - DERVEND AĞZI**" ve "**KARA - DERVEND**" e âit metin nakledilmişti. "Vatikan Oğuznâmesi" nde (68 b, 69 a, 74 b. yaprakları) iki defa: "**Pasin'unğ KARA - DERBEND AĞZI**" ve bir defa da "**Pasin'unğ KARA - DERBENDİ**" diye geçiyor).

Burası, Yukarı - Pasin'da Avnik - Deresi'nden gelen suyun sağdan Aras'a (Pasin - suyuna) karışmadan önce uğradığı Emre - Kom köyü yukarıdaki "**Kara - Derbend**" den ibarettir. Meşhur, "**Çoban - Köprüsü**" nün güneydoğusuna düşer. Birinci - Cihan Savaşına âit askerî kitap-

lardaki haritaların çoğunda bu geçit yeri/boğaz gösterilmiştir (meselâ: M. Şerif, "**Sarıkamış**", İstanbul 1338 = 1922).

55 — KARA - KAYA. ("Topkapusaray Oğuznâmesi" nde (52 ve 56. satır), Taş - Oğuz Beg'lerinden "**Alp - Rustam**"ın künyesi anılırken: "**Kara - Dağ'unğ** kurdu, **KARA - KAYA** kaplanı, kara - şahin yavrusu, karanğü düüle atın oynadan **Alp - Rustam**"; **Kazan - Han**'ın yaptıkları kendi ağzından söylenirken: "**Kara - KAYA**'da inğrar kaplan - idüm" (metnin asıl satırında: "arslan-idüm", çıkmasında: "kaplan-idüm", diye düzeltilmiştir).

"**Kara - Tağ**" adında da işaret edildiği gibi, Alp-Rustam (Erestuni) sülâlesi için söylenen "**KARA - KAYA**" nın Van gölü doğusundaki dağlarda bulunması gerektir. **Kazan - Han**'ın ağzından söylenenin ise, Albuz (Kafkas) dağları güneyinde ve Dar - Yal geçidi önlerinde bulunması gerekiyor.

56 — KARS. ("Bahr ül-Ensâb" daki kayıt "Anı" bahsinde nakledilmişti).

Şimdiki Kars ilinin merkezi olan sarp ve çok gösterişli bir kayalık üzerindeki kalesiyle meşhur **Kars**'tır. Küçük-Arsaklı = Arsakuni sülâlesini kuran **Val - Arsak**'ın (m. ö. 149 - 127) son yıllarında Kafkaslar ötesinden getirttiği "**Velentur** (Balangar)-**Bulgar**" oymaklarının yerleşip kendi adlarıyla "**Vanand**" (**Balang**) diye adlandırdıkları sancağın (V. Langlois I. 45-46) en tanınmış müstahkem şehriydi. Adını, bu Bulgar Türklerinin "**Karsak**" (sonraları "**Varsak/Farsak**" denilen ve Toroslardaki "**Bulgar Dağı**" na da adlarını veren) boyundan almıştır. İlk defa **Levond** (Ghevond) tarihinde 772 yılı vak'aları arasında "**Karus - Kalak**" (**Karus - Şehri**), **Katolikos VI. Hovhannes**'in eserinde, 896 da Emir Afşın tarafından kuşatılması dolayısıyla "**Karus**" **Kalesi** ve **K. Porfirogenet**'in 950 de bitirdiği "**İmparatorluk İdaresi**" kitabında da "**Kars**" diye anılmıştır. Evliya Çelebi (II. 329), Silifke'nin "**Karataşlık - Kars**'ı" ile Maraş'ın "**Kars-ı Zulkadriye**" sinden ayırdedilmek üzere buraya "**Kars-ı Dûdmân**" (Hanedan = Hükümdarlar merkezi - Kars) denildiğini hatırlatıyor. Bu haber çok dikkate değer: Arsaklılar'ın merkez eyaleti "Ararat" ölkesinden ve "Vanand" sancağından olan bu Kars, Toroslar güneyindeki "Kars" ların anası ve Varsakların yurdu, bilhassa 772 den itibaren Bagaratlıların ölkesi ve 928 - 1064 yılları arasında "**Kars - Bagratlıları**" nın merkezi olmasından böyle tanınmıştır. Bugün bile yerli halk arasında ve çevrelerinde, doğuda Yahnılar'dan batıda Soğanlı dağlarına değin uzayan ve bütün suları Kars çayına karışıp Kars kalesi boğazında birleşen bol otlaklı Kars - Ovasına "**Takht - Düzü, Takht'ın - Düzü**" denilmektedir. Resmi kayıtlarda da geçen bu an'aneli tabiriyle Tanzimat çağındaki resmi "**Sâl-nâme**" lerimizde, Kars merkez sancak ve nâhiyesine "**TAKHT**" adı veriliyordu. Halk hikâye ve türkülerinde de bu ada çok rastlanır (meselâ,

Aşık - Kerem'in bir deyişinde, bol otlaklı ovaya örnek olarak, büyük hayvan sürüleri için: "**Buna Kars'm TAKHT'**" gibi düz gerek", deniliyor).

Eski - Oğuzlar'ın (Arşagunik) merkezi Ağaca - Kala ile Sürmeli bölge lerinin çoğu bugün de Kars vilâyeti toprakları içerisinde.

57 — KARŞU - YATAN KARA - TAĞ/TAGLAR. (I., II. Boy: "Karşu - Yatan KARA - TAĞ/TAGLAR", III. Boy: "Karşu - Yatan KARA - karlı Tağlar", yaylak olan "Karşu - Yatan KARA - TAĞ/TAGLAR", tarifi çok geçer. IV. Boy: Oğlu genç Oravaz'la Kazan - Han, "Kâfir - Serhaddi" ne doğru yola çıkarak, "Cızıglar, Ağlagan, Kökçe - Tağ" bölgesinden sonra "**KARA - TAGLAR** üzerine ava çıktı". Burası Ak - Sıka Kal'ası'na yakındı. Öteki boyların hepsinde de bu adla yaylak dağlar anılıyor. Yalnız, IX. Boy'da Berde ve Gence bölgesindeki Bağlı - Beğ ağzından anlatılan: "**KARA - TAGLAR** öngine ava bindüm" Kara - tonlu Kâfirler'e oğramadum", "**KARA - KARA TAGLAR**'dan haber aşmış" Kanlu - Kanlu Sular'dan haber geçmiş" Demür - Kapı Dervendi'nden haber varmış" Alaca - Atlu Şavkalı - Melik katı pusmuş" Pusduğundan **KARA - TAGLAR**'a tuman düşmüş" ile XI. Boy'da, yaptıklarını anan Kazan'ın: "Yüksek - Yüksek **KARA - TAĞ**'dan taş yuvarlansa" Kaba - ökçem, oyluğum karşı tutan Kazan er-idüm", anlatmaları mühimdir). ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (3, 9, 29, 52, 58. satırlar), Oğuzlar için: "Göküslüce **KARA - TAGLAR**'ı yaylalu Oğuz"; "Kara - bulut örgünü, **KARA - TAĞ**'uğ kaplanı"; "Karşu - Yatan kalbı sanğı **KARA - TAGLAR**'ı aşup gelen Ozan olsun"; "**KARA - DAĞ**'uğ kurdu, Kara - Kaya kaplanı, kara - şahin yavrusu, karangu dün - ile atın oynadan **Alp - Rustam**"; "Kalbı sanğı **KARA - DAĞ**'uğ Salı'nda Kapılı nâşi Kara - Derbend'e gür (Küre?) düşman gelse yine kayıdup ol düşmana öngden depüp giden ben **Kazan - idüm**").

Kuzeydeki dağlara Oğuzlar "Karşu - Yatan **KARA - TAĞ/TAGLAR**" adını veriyorlar. "Şecere-i Terâkime" de: "Kise - Yatan Kara - Tağ'a uğrab keldüm" mısraı geçiyor. Türkistanda bugün bile "Kise - Yatan Kara - Tav" (O. Ş. Gökyay, Zeki V. Togan Beğ'den naklen, "Başlangıç", s. XVI, XXIII, not) denilmektedir. Oğuznâmelerde geçen yukarıdaki "**Kara - Tağ**" lar'dan şunların yerlerini tesbit edebiliriz:

a) Ahılkelek doğusundaki "Pervane gölü" (Gürcüce Tvo-Piravan) nün kuzey ve doğusunu çeviren ve 3000 m. yi bulan tepeleriyle yaylakları meşhur "**Deve - Kıran dağları**" (üzerinde "Koroğlu - dağı" ve "Sansar - tepesi" gibi yerler de vardır), IV. Boy'da Kazan ile oğlunun avlandığı "**Kara - Tağlar**" olmalı. Bunun kuzeybatısında ve Ahıska'nın doğusunda da en yüksek dağlara "**Kara - Kaya dağı**" deniyor (Lynch'in haritasına bak.).

b) IX. Boy'da geçen ve "Şavkalı - Melik" yurdu sınırı üzerinde bulunduğu belirtilen "**Kara - Kara - Tağlar**", Kafkaslar'ın Daryal'dan son-

raki doğu bölümleridir. Bugün bile Gence'nin kuzeydoğusuna ve Berde ile Şeki (Nuha) şehirlerinin tam kuzeyine düşen Kafkasların en yüksek yerlerine "**Kara Kaya dağı**" denilmektedir.

c) Kazan - Han'ın ağzından anlatılan "**Yüksek - Yüksek Kara-Tağ**", bu sülâlenin koyunlarının yayladığı "Kanlu/Kapılı Kara - Dervend Ağzı" (Dar - Yal geçidi önü) semtindeki Orta - Kafkaslar'dır. Bunların Tiflis kuzeyine düşen güzel yaylalı bölümlerine bugün bile koyuncu Terekeme ve Tuş - Gürcüler yaylağa çıkmaktadır, ki buralara "**Kara - Kalkan dağları**" deniliyor. Fakat, halk arasında çok kullanılan ve türkülerimizde de geçen bu son adı Ruslar haritalara geçirmemişlerdir (Yukarıda "Kanlu Kara - Dervend" adı sonunda Temür çağında buraya "**Kara - Kalgan**" ve "**Kara - Kalkanlık**" denildiğini görmüştük).

ç) Van- gölü doğusunda (eski "Vasburakan" eyâletinde) yurt kurmuş olan Taş - Oğuz'dan "**Alp - Rustam**" (Ereşduni/Rştuni) sülâlesi künyesinde geçen "**Kara - Tağ**'un kaplanı" tarifindeki dağ, Van ile Kotur arasında ve Kotur - çayının iki yanında bulunan "**Kara - Taş**," ve "**Karavul**" dağları veya Çölemerik'in kuzey yanındaki "**Karadağ**" (3450 m.) olmalı.

Oğuz - Elleri içerisindeki en büyük "**Kara - Dağ**" yığınları, Arasın güneyinde ve Tebriz'in kuzeyindeki meşhur "**Kara - Dağ**" sıradağlarıdır.

58 — KARUN - ELİ. (XI. Boy: Yaptıklarını anan Kazan - Han, Tomanın - Kal'asında kendisini tutsak etmiş olan "Kâfirler" e diyor ki: "**Ağca - Kala, Sürmeli**'de at oynatdum" At - ile **KARUN - ELİ**'ne çapkun yetdüm").

Burası, şimdiki **Erzurum** bölgesidir. Arsaklılar çağında "Ararat" eyaletine batıdan komşu olan "Yüksek - Armeni" eyaletinin doğu bölümüne "**Garin/Karin**" deniliyordu; Bizans Kayseri II. Teodosyus'un emriyle (415 - 422 yıllarında) burada yapılan kaleye "**Teodosyopolis**" denildi. İlk İslâm eserlerinde "**Kali - Kala**" diye anılıyordu (Saint - Martin, "Mémoires", I. 67 - 69). IV. Asır tarihçisi Bizanslı Faustus, "**Garin/Karin**" sancağı ve ovasının Mamikonlu başbuğ ("sbarabed") Manuel tarafından korunduğunu; Klaglı Zenob, Gürcü Beği (Mirian 265 - 342) üzerine yürüten Kuzey - Kralı'nın (Şavkalı - Melik) "**Garin şehri**" ne değin akın edip buralardan 47 bin tutsak götürdüğünü, naklede (V. Langlois, I. 247, 299, 305, 351). Temür çağına, hattâ ondan sonraki zamana kadar ermenice metinlerde geçen ve m. ö. Yunan müelliflerinin (İstrabon, XII, III, 37) "**Karanitis/Karénitide**" diye yazdıkları bölge adından kalan "**Garin/Karin, Karnoy - Kalak** (Karnoy - Şehri) m, İslâm - Türk eserlerinde aslâ görülmediği halde "Kitâb-i Dede - Korkud" da "**KARUN ELİ**" biçiminde yazılmış olması, çok mühimdir (bak. «Kars Tarihi», I. 157-158).

59 — KAZILIK - TAĞI. (I. Boy: "Göksi - Gözel Kaba - Tağ'a ava çıkan Dırsa - Han, yalancı nökerlerinin sözlerine kapılarak biricik yiğit oğlu Bogaç'ı öldürmek için okla vurdu. Oğlunun eve dönmediğini gören

"Bayındır - Hanunğ Divânı" bahsinde de görüldüğü gibi, Eski - Oğuzlardan bu Kazan - Han sülâlesinin hükûmet çağı da yerli halk arasında mühim bir tabirde hâtırasını yaşatmaktadır: Karsta Yerli (Sünnî) ve Türkmen (Alevî) ahali arasında, "hükûmet şerri, devlet ve kanun mesuliyeti" nden bahsedilirken, "Tanğırın, hükûmet şerinden, KAZAN şerinden saklasın!" derler. Namaz sonlarındaki dualarda da hâlâ ihtiyarlar, "Allâhü Te'âlâ, sen bizim çocuğumuzu, çocuğumuzu KAZAN şerinden, hükûmet şerinden sakla", diye yalvarırlar. Burada, "Kazan" sözünün "hükûmet" ile müradif ve aynı mânaya kullanıldığı besbellidir. Medrese görmüş din âlimleri bile kullandıkları bu "Kazan" tabirinin menşe ve mânasını bilmezler ve farkında olmadan dede - nine yâdigârı olarak tekrarlar dururlar. Bunun, arapça "Kazâ, şeriat hükmü" ile alakası olabileceği hâtıra gelebilirse de, "kaadî/kaadhî" ile "hâkim/hükûmet" başka başka şeyler olduğu ve bu tâbirin Aras boylarında kullanıldığı düşünülürse, bunun, "Kazan - Han" hükûmeti ve "Divân" ının hâtırasını taşıdığı anlaşılır (türkçemizde çok yaygın olarak kullanılan: "Yağma Hasan'ın böreği" tâbirinin, İç - Oğuz ile Taş - Oğuz Beğleri'ne — "Vatikan Oğuznâmesi" ne göre "üç yılda bir" defa — geleneğe uyarak evini yağmalatan Oğuzlar hükümdarı Kazan - Han sülâlesinden kaldığını sanıyoruz).

61 — KÖKÇE — DENGİZ. (X. Boy: İç - Oğuz'da Uşun-Koca oğlu Akarak Beğ, Kazan - Han'dan "akın diledi", izin alıp arkadaşlarıyla yiyip içtiler. "Andan (sonra), Şirokevan - Uci'ndan KÖKÇE - DENGİZ'e değin el çarpdı; galaba doyum oldu. Yolu, Ahınca - Kal'ası'na uğramış-idi").

Burası, şimdi Ermenistan S. S. Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Gökçeğöl'dür. Arsaklılar'ın merkez eyaleti Ararat'ın doğusunda bulunduğu için, eski Türk dinine ve an'anesine göre "Kökçe/Gökçe" rengiyle adlandırılmıştır. Temür sefernâmelerinden Yezdli Şerefeddin'in eserinde KÖKÇE - TENGİZ" diye (Saint - Martin, "Mémoires", I. 61) anıldığı gibi, Akkoyunluların resmî tarihi "Kitâb-i Diyârbekriyye" de de bu adla geçer. XVIII. Asırda bu gölün yanından geçen Afşarlı Nâdir'den bahseden İran tarihlerinde bile ("Cihanguşây-i Nâdir" tercümesi. Süleymaniye: Esadefendi Kütüp., sayı 2179) Gökçe-Dengiz" diye yazılmıştır. A. Kırımı'nın haritasında Gökçe - Deryâ" olarak gösterilmiştir. Bazı İran eserlerinde buraya "Deryây-i Şirin" (= Tatlı-Deniz) denildiği gibi, bir asırdanberi Ermeniler ve onlardan alarak Ruslar'ın neşriyatında, kuzeybatı ucundaki adada bulunan "Sevang/Sef - Vang" (= Kara - Manastır)a nisbetle Sevan/Sevang/Sevanga - gölü" de denilmektedir.

Arsaklılar çağında bu gölün bütün çevresi, m. ö. VII. Asırda buralara ve Karabağa yerleşmiş bulunan Saka (İskit) lara göre İstrabon'da "Sakasen" ve İranlılarca "Si - Sakan", Ermenice kaynaklarda "Si - unik" (Si - hanedanı) denilen eyaletten sayılırdı (V. Langlois, I. 21; Joseph Sandaljian, "Histoire de l'Arménie", Rome 1917, I, 23-24, 242, 364). Pto-

lemeus'un soğrafiyasında (V, xı, 8) "Lüsnitis" gölü diye anılıyor. Sakalar'dan kalma bir Ermeni efsanesine göre, Türklerin de millî soy an'anelerinde benimsedikleri uluataları "Yafes" in büyük oğlu "Türk/Türük" ten ibaret olan "Yafes oğlu Gomer oğlu Tiras oğlu Torkom/Torgom" un oğlu Hayg/Hayk'ın oğullarından Armenag/Armenyak'ın torunu Amasya'nın Aras'ın kuzeyine geçip yerleşen Keğam (veya: Kelam) adlı bir oğlu olmuştur. Bu zât, Aras kıyısındaki Armavir şehrinin kuzeydoğusunda bir "göl" ün kıyısındaki dağın yanında, şenlendirdiği yere Keğam ve göle de kendisine nisbetle Keğak - uni/Keğark - uni (=Keğak/Keğark - hanedanı) adını verdi. Burada Keğam'ın küçük oğlu "asil, gururlu, azametli, kuvvetli, güzel, belâgatli ve ok atmada mâhir Sisak" yerleşerek Aras'a değin uzayan yerlere hâkim oldu. Sisak'a nisbetle de buralara "Siyunik/Siunik" denildi (m. ö. II. Asırda yaşamış olduğu rivayet edilen Süryani Mar Apas Katina'dan naklen Khorenli Movses, V. Langlois, I. 21). Khorenli Movses (I, 12; III, 46; II, 46), "Keğam/Geğam denizi" ne "Murk" adı da verildiğini bildiriyor (mogolcadaki ırmak, deniz mânasına gelen "muran/müren" ile alâkalı olsa gerek, ki Mamikonlu=Karakoyunluların yurdunun ortasından geçen ırmağa "Murat" denilmesi de bundan ileri gelmiş olabilir). Halk arasında büyük ve derin göllere "dengiz/dengiz" denilmesi âdet olduğundan ("Van - dengizi", "Kağızman'da "Çengli-dengizi", "Ürmü - dengizi", gibi), bu büyük dağ gölüne de "Gökçe/Kökçe - Dengiz" adı verilmiştir.

62 — KÖKÇE - TAG. (IV. Boy: "Ağlayan" ile "Cızıklar" adlarında nakledildi).

Burası, Cızıklar - Ağlayan'dan sonra gelen Ahıska yolu üzerinde ve Çıldır - gölünün doğusunda bugün üzerinden devlet hududu geçen ve yerlilerce "Gök - Dağ" denilen dağdır. Gökçe - göl'ün kuzey ve doğusunu çeviren dağlara da Gökçe - dağlar" ve yerlilerce "Göğçe - Mahal" denilirse de, Kazan'ın oğlu ile kuzeye giderken uğradığı ve "Kâfir - serheddi" ne yakın "Kökçe - Tag", ancak Çıldır'daki olabilir. Çıldır - gölü doğusundaki güzel yaylalı "Gök - Dağ", bu göl ile Ahılkelek arasındaki "Bin - Göl dağları" ndan sayılır. Temür, Gürcistan seferlerinde o zaman "Ming - Köl" denilen ve "Cavak - Terekemeleri" nin yaylağı olan bu dağlarda 1394 ve 1400 de ordusuyla yaylayıp avlanmıştı (N. Şamî'nin T. T. Kurumu' nca 1949 da Ankara'da neşrolunan "Zafername" tercümesinde, s. 259, 331 - 334, bu ad yanlış olarak hep "Menkül" şeklinde yazılmıştır).

63 — MERDİN KAL'ASI. (II. Boy: "Hemid" bahsinde nakledildi).

Zazalar'ın ilbeğleri hanedanı Kara - Budak (ermenice metinlerde "başbuğ Mantag - uni) sülâlesinin fethettiği bu kale, şimdiki "Mardin" in kaleli semti olan "Yukarı - Mardin" dir. Arsaklılar çağında "Alenik/Arzanene" eyaletinden sayılırdı. Eski ermenicede de bugünkü yerlilerin söyleyişi gibi "Merdin" denilen dağ üzerindeki bu kaleye süryanice

"Mardin" ve "Marda" adı veriliyor. Batlamyus coğrafyasında ise "Mardae" yazılıdır (Saint - Martin, "Mémoires", I. 160).

64 — OĞUZ/OĞUZ - ELLERİ. (III. Boy: İstanbul'a gidip dönen bezirgânlar: "On altı yıldır OĞUZ içinden gitmişidük", diyorlar. Evlenmek isteyen Bayarak'a babası soruyor: "Bugün OĞUZ'da ne gördüğ", "OĞUZ'da kimünğ kızın alı - vereyin" sana. Elçi göndermek için "KALIN - OĞUZ Beğleri" ni odalarına çağırdılar. VI. Boy: Yiğit bir kızla evlenmek isteyen Kanlı - Koca oğlu Kan - Turalı, "yıkılın OĞUZ - ELLERİ, munga yarar kız bulamadım", diyor. Babası Kanlı - Koca, aksakallı kocaları yanına alarak, "İç - Oğuz" a girdi kız bulamadı; tolandı "Taş - Oğuz'a girdi bulamadı; tolandı Turabozan'a geldi". Buranın takavuruna, "OĞUZ'dan Kan - Turalı derler bir yiğit" geldiğini söylediler. Turabozan'da erkek - deve ile güreşen Kan - Turalı'yı yüreklendirmek için arkadaşları, "OĞUZ - ELLERİ" ne bir yaramaz haber verince iyi olmaz diyor. *as Turabozan yiğit kan bulamadı - Kocanın evinde olan Kan - Turalı döndü. "İç - Oğuz" - "Taş - Oğuz" ne "KALIN - OĞUZ Beğleri" ni odalarına çağırdılar. VI. Boy: Yiğit bir kızla evlenmek isteyen Kanlı - Koca oğlu Kan - Turalı, "yıkılın OĞUZ - ELLERİ, munga yarar kız bulamadım", diyor. Babası Kanlı - Koca, aksakallı kocaları yanına alarak, "İç - Oğuz" a girdi kız bulamadı; tolandı "Taş - Oğuz'a girdi bulamadı; tolandı Turabozan'a geldi". Buranın takavuruna, "OĞUZ'dan Kan - Turalı derler bir yiğit" geldiğini söylediler. Turabozan'da erkek - deve ile güreşen Kan - Turalı'yı yüreklendirmek için arkadaşları, "OĞUZ - ELLERİ" ne bir yaramaz haber verince iyi olmaz diyor. *as Turabozan yiğit kan bulamadı - Kocanın evinde olan Kan - Turalı döndü. "İç - Oğuz" - "Taş - Oğuz" ne "KALIN - OĞUZ Beğleri" ni odalarına çağırdılar. VI. Boy: Yiğit bir kızla evlenmek isteyen Kanlı - Koca oğlu Kan - Turalı, "yıkılın OĞUZ - ELLERİ, munga yarar kız bulamadım", diyor. Babası Kanlı - Koca, aksakallı kocaları yanına alarak, "İç - Oğuz" a girdi kız bulamadı; tolandı "Taş - Oğuz'a girdi bulamadı; tolandı Turabozan'a geldi". Buranın takavuruna, "OĞUZ'dan Kan - Turalı derler bir yiğit" geldiğini söylediler. Turabozan'da erkek - deve ile güreşen Kan - Turalı'yı yüreklendirmek için arkadaşları, "OĞUZ - ELLERİ" ne bir yaramaz haber verince iyi olmaz diyor.* in 10 katça büyüğü olan bir ulu ölke sayılıyor). ("Bahr ül-Ensâb" da Oğuzlar için "Cümle doksan bin askerdi", deniliyor).*

Eski Küçük - Arsaklı (=Arşakuni) topraklarının hepsi, yâni Romalıların tanıdığı ve Amasyalı İstrabon'un bildirdiği "Armenya" ve ilk İslâm müelliflerinin bahsettiği "Ermeniyye/Erminiyye" ölkelerinin bütünü bu destanlarda "OĞUZ", "OĞUZ - ELLERİ" olarak anılıyor ("İç - Oğuz" ile "Taş - Oğuz" adlarına da bak.). Sonradan Osmanlı eserlerine de geçen İslâm müelliflerinin bir türlü birbirinden ayırt edemedikleri veya keskin hudutlarını belirtmedikleri: "Ermeniyye, Aran/Arrân ve Azerbâyecân" memleketlerinin hepsi, haritamızda da gösterildiği gibi, "OĞUZ - ELLERİ" içerisinde bulunuyor. Burada dikkat olunacak en mühim noktalardan biri de, Oğuzların düşmanlarından: "Kıpçak, Güre=Küre, Çerkez, Alaca - Ath, Aznavor" ve umumî olarak da "azgun - dinlü/sası - dinlü, kara - tonlu" sıfatlarıyla bir çok "Kâfir" lerden bahsedildiği halde, Oğuznâmelerde aslâ "Ermeni" veya "Hay", "Hayasdan" adlarının geçmemiş olmasıdır. Bunun sebebini, II. Kitabımızda "Türkman" (ermenice "Torkomyan") adını anlatırken belirteceğiz.

65 — PASIN. (III. Boy: "Avnik" ve "Kara - Dervend" de nakledildi).

Burası, Bingöllerde Aras'ın kaynaklarından Kars - Aladağ'ının güneyinde Aras'ın geçtiği ve tarihlerde "Kağızman - Derbendi" diye bildirilen "Kağızman - Demirkapusu" na değin suları Aras'ta toplanan yerlerin bugün de halk arasında anılan tarihi adıyla "Pasenler/Pasınlar" dır. İlk defa, m. ö. 400 yılında "Onbinler'in Dönüşü" yle Malazgert ovası üzerinden gelip buradan geçerek Tırabuzon'a varan Yunanlı Ksenofon'un "Ana-

basis" inde (IV. Kitap, VI. 4 - 27) Aras "Phasis" ırmağı ve buralardaki ahali de "Phasianlar" diye tanıtılmıştır. Sakalar'ın m. ö. 140 yıllarında Baktria'da Arsaklı (Part) lara katılan boylarından "Pasianlar" ve "Pasialar" lar ile aynı koldan gelen bu boylara sonraları 24 Oğuz boyu birliği içerisinde "Becnak = Peçenek" denilmiştir (A. Zeki V. Togan, "Umumî Türk Tarihine Medhal", İstanbul 1942, s. 17). Aras üzerindeki Çobanköprüsü Pasın'ı "Yukarı" ve "Aşağı" diye ikiye ayırır. Bugünkü bu bölünüşü Yakut Hamevi'de ("Mu'cem ül-Büldân", 1906 Mısır basması, I. 25; II. 27, 204) de "Bâsin-i Ulyâ", "Bâsin-i Süflâ" adlarıyla görmekteyiz. Eski ermenicede "Pasean, Pasen" olarak geçen bu adı, K. Porfirogenet (950 de) "Phasiane" diye yazar (Saint - Martin, "Mémoires" I. 107).

66 — SALA - KHANE - KAYASI. (VIII. Boy: Taş - Oğuz'da Han-Aravaz'ın, Oğuzlardan en önce yaylaya göçen çobanı "Konğur - Koca Sarı - Çoban", yayladaki "Uzun - Bungar demekle meşhur bir bungar" da konmuş olan "Perri - Kızları" ndan birini yakalayıp, "tama' edüp derhâl cima' eyledi." Yıl dolunca bu kız, "Oğuz'unğ başına zevâl" getirecek olan çocuğunu doğurup bu pınarın üzerine bir torba yığını gibi bırakarak gitti. Yine yaylağa gelince bunu gören Bayındır - Han, mahmuzu ile dokunup tepe gibi büyümüş olan bu yığanağın içinden çıkan oğlanı isteği üzerine Aravaz - Koca'ya verdi. "Gövdesi adam, depesinde bir gözi vardı" Buna "Depe - Göz" adını verdiler. Evde hiç doymayıp çoluk çocuğun burnunu, kulağını da yemeye başlayan bu canavarı Aravaz kovdu. Peri - Ana'sı da gelip, gövdesine ok batırmıyacak ve kılıç kesmiyecek tılsımı olan bir "Yüzük"ü parmağına geçirdi. "Depe - Göz, Oğuz'dan çıktı; bir Yuca - Tağ'a vardı: Yol kesci, adam aldı, büyük haramî oldu". Silâh işlemediği için Oğuz'dan da adam yemesine kimsen engel olamadı. Kazan, Kara - Kona, Bögdüz - Aman, Aravaz - Koca gibi 4 ilbeği cinde zebun oldu; Alp - Rustam, Uşun - Koca oğlu (Sakarak?) gibi pehlivan, Aruk - Can'dan iki karındaş, Demür - Tonlu Mamak, Aravaz oğlu Kayas - Saluk bunun elinde şehid ve helâk olup öldüler. Bunun belâsından yurtlarını bırakıp yedi kere ürküp giden Oğuzları her defasında Depe - Göz çevirerek "yedi kere yerine getürdü". Sonra Dede - Korkut giderek bununda kesim kesti: Günde 2 adam, 500 koyun alıp yemeye razı etti. Oğuzlardan herkes sıra ile bu canavara can vergisi verdiler. Kardeşinin öcünü almak için gelen Aravaz oğlu Basat adlı arslan sütüyle büyümüş olan yiğit, "Depe - Göz olduğu SALAKHANE - KAYASI'na geldi". O uyurken ocakta kızdırılan bir "süngülüğü" (kebab - şişini) tek gözüne basarak kör etti. Koyun - Mağarası, tılsımlı yüzük, Hazine - Künbedi ve Mağarada asılı kılıç gibi yerlerdeki tehlikelerden de kurtulan Basat, kör ve artık yüzüğü de parmağından çıktığı için kılıç kesecek halde bulunan Depe - Göz'ün sorduguna sevap veriyor. Depe - Göz "soylama" sında: "Kaçubanı SALAKHANE - KAYASI'na girem, der-idüm", diyor. Basat da onu kılıçla öldürü-

yor. Müjde üzerine, "Kalın - Oğuz Beğleri yetdiler; **SALAKHANE-KA-YASI**'na geldiler", onun kesik başını görüp sevindiler).

Burasının, Taş - Oğuz'a güneyinden komşu bulunan Güney Azerbaycan bölgesinde olması gerek. Arapça "selkh" (yüzme, deriyi yüzüp çıkarma) sözü ile farsça "khâne" (ev, yer, mekân) kelimesinden yapılan bu ad, bugün de Anadolu ve Azerbaycan'da "mezbaha, etlik hayvanların kesilip derilerinin yüzüldüğü yer" mânasına ve "Salakhana" biçiminde kullanılmaktadır; böyle yerlere "Kasapkhana" da denir. Bu adın, eski Oğuzcadaki karşılığına göre sonradan islâmî bir tabirle tercüme edildiği anlaşıyor. Anlaşıldığına göre, Oğuzlar'ın başbelası "Tepegöz" sembolünde belirtilen kanlı düşman Sasanlılar, yakaladıklarını bir kayalıkta öldürdüğü için oraya "Sala(kh)-Khane - Kayası" denilmiştir. Ürmiye gölü yanındaki Salmas'ta Sasanlı I. Ardeşir (226 - 241) ile oğlu I. Şahrpur'un (241 - 272), Küçük - Arsaklılara karşı kazandıkları zaferin hâtırası olarak kendi kabartma resimlerini yaptırdıkları (Reymond Furon, "İran", Söylemezoğlu tercümesi, İstanbul 1943, s. 94) kayalık olabilir.

67 — **SANCIDAN**. (XI. Boy: Tomanın - Kal'ası'ndaki tutsaklığı sırasında Kazan - Beğ yaptıklarını, andığı soylamalarının 3. sünde, "Arkic-Kız (Kır?)'da yaykanur Ummân - Dengizi'nde Sarp - yerlerde yapılmış Kâfir - Şehri" diye geçen yerlerden sonra: "Altun - aşık oynar **SANCIDAN** (veya: **SANDAL**?) 'unğ Beğleri' Altı kat-ile Oğuz vardı alımadı ol Kal'ayı' Altı baş erle men Kazan vardum' Altı güne komadum, anı aldum", diyor).

Okunuşu bile şüpheli olan bu adla neresinin anlatılmak istendiği kestirilemiyor. (II. Boy'da, Taş - Oğuz Beğlerinden "Dönebilmez Dolak-Avran" vasfıyla da anılan Aran = Ağvank ilbeğleri sülâlesi "İlak - Koca oğlu Alp - Aran"ın künyesinde, "Ağ-Melik Çeşme - Kızı'na nikâh eden, **SONI - SANDAL** Melik'e kan kUSDuran", deniliyor. "Vatikan Oğuznâmesi" nde (90 b. Yaprak) hareke ile "**SOFI - SANDAL** Melik'e" diye yazılıdır) Koyunların arka bacaklarından çıkarılan "aşık kemiği" ile çocukların yerde asker dizisini andıran "cızgı", "kala" ve "alçınalm" gibi oyun ve büyüklerin de tavla zarı gibi çift veya tek atarak kürsüde (tahta üzerinde) kumar gibi oyun oynama âdeti yalnız Türklere mahsus olduğundan, "altundan dökülmüş kumar aşığı" ile oyun oynayan beğlerin bulunduğu böyle bir yerin, **Kıpçak/Kuman** ölkesinde, yani Dağıstan'da bulunması gerektir.

68 — **SARU - SAZ**. ("Topkapusârayı Oğuznâmesi" (53, 56 - 57. satır), yiğidi anılmayan bir tarifte: "**SARI - SAZ**'da ulalan (büyüyen, ululaşan). **Sarı - Arslan** südin emen, **Saz**'da böyümüş **Saz - Delüsi**", deniyor. Belki de "Saz - Delüsi" lâkabiyle bir alp bildiriliyor. Kazan'ın yaptıklarını anmasında: "**SARU - SA**(Z'da) er bunğaldur-idüm, mğradukda **SARU - SAZ**'da arslan-idüm(m) er bunğaldur-idüm").

Buranın, Orta - Aras üzerinde arslan yatağı olan saz/kamış bölgelerinden bir yer olduğu anlaşıyor (yukarıdaki "Arslan - Yatağı" na bak. **XI. Boy**'da Tomanın Kal'ası'ndaki Kazan Beğ soylamasında, oğlu genç Orayaz'a âit olarak düşmanlara: "**AK-SAZ**'unğ arslanında bir köküm var" Kaz - alaca yondunğu turgurmaya", deniliyor).

69 — **SÜRMELÜ**. (IV. ve XI. Boy: "Ağca - Kala" adında görüldü).

Oğuzların paytahtı olan bu şehir, Kars ilinde Tuzluca (Kulp) ile Iğdır kazalarının bulunduğu pamuk ve piring yetiştiren çok bereketli ovaya "**Sürmeli - Çukuru**" adını verdiren ve şimdi Tuzluca kazasının doğu köyleri ile Iğdır kazası sınırında ve Aras'ın sağ kıyısındaki "**Iğdır - Karakalası**" adlı çok büyük taşlarla yapılmış kale ve şehir yıkıntılarının bulunduğu yerden ibarettir. Burası "kışlak" merkez olduğu için Oğuzlarca "**KARA-KALA(K)**" (Kara - Şehir) diye de anıldığı anlaşıyor; bunun kuzey batısındaki "yaylak" yani yazın merkez edinilen şehre de "**AGCA - KALA(K)**" (Akça - Şehir) denildiği yukarıda delilleriyle gösterilmişti. Arsaklılar çağında "**Sürmeli - Çukuru**" bölgesi, 15 klâsik eyaletin ortasında bulunan ve hükümdarların mâlikânesi sayılan "**Ararad/Ararat**" eyaletinden ve **Çakatık/Cagad/Şagat** (= türkçe ve ermenicede "şakak, alın, başın ön kısmı mânasına gelen bir addan çıkma, K. P. Patkanof'un "Khorenli Movses'e izafe olunan Armenya Coğrafyası", Petersburg 1877, adlı esere yazdığı izah notu, s. 53, not 187) sancağından idi.

Bu şehirdeki yerli halkın 550 yıl önceleri tesbit edilen an'anesine göre, Ağrı/Ararat dağının tepesine konan **Nuh'un - Gemi**'nden çıkan **Nuh - Nebi** oğullarının yeryüzünde ilk defa şenlendirdikleri yer, "**Sürmeli**" şehridir (Klaviyo, Ömer Rıza Doğrul tercümesi, I. 105). Arsaklılar'ın ilk merkezi "**Armavir**" şehri de bu "**Sürmeli**" den ibarettir. Ptolemeus (Batlamyus) un coğrafyasında (V, xiii, 5) burası "**Armauria**" ve "**Armaurra**" adıyla geçer. Bu adı, ilk **Urartu** hükümdarı "**Arame**" (m. ö. 880 - 844) ile birleştirmek istiyen Marquart'ın düşüncesi (R. Grousset, s. 75 not), henüz tarafdâr bulamamıştır. Aras yanında ve "Arşaruni (Kağızman - Digor) bölgesine yakın bir tepe üzerinde" kurulu olarak tanınan "**Armavir**" şehri (Saint - Martin, "Mémoires", I. 123), Aras boyunun en eski beldelerindendir. Saka (İskit) Türklerinden "Kolten (Culfa) destanları" yoluyla ermenice kaynaklara geçen bir efsaneye göre, Nuh-Nebi'nin oğlu Yafes'in torunu Torkom ("Türkman" lara adını veren ulu-ata)oğlu Hayk'tır. Bunun üç oğlundan biri olan **Armenyak/Armenag**, Van gölü çevresiyle Yukarı - Murat boylarını öteki kardeşlerine bırakarak kuzeydoğuda büyük dağlarla çevrili ovaya gelip yerleşiyor. Bu ovanın kuzeyinde şenlendirdiği dağa "**Arakadz**" (Ara - Kaz = Elegez) ve eteğindeki mamurelere de "**Arakadzodn**" (Arakaz - Eteği) adını veriyor. Bunun oğlu **Aramays/Armays** da buradaki ırmak kıyısında bir tepe üzerinde şenlendirdiği ye-

re kendi adıyla **"ARMAVİR"** ve bunun torunu **Aras** da ırmağa kendi adıyla **"Eraskh"** (Aras) adını veriyor (m. ö. II. Asırda yaşayan süryani müellifi Mar Apas Katina'ya izafe edilen kayıtlardan, V. Langlois, I. 20). Yine aynı an'aneye göre, Belkh'ten gelen ilk Arsaklı hükümdarı **Val - Arsak** (m. ö. 149 - 127), Armenya'yı fethedip buralara düzen verdikten sonra, **Armavir**'de bir tapınak yaptırarak içerisine Güneş'in Ay'ın ve Atalar'ının tasvirlerini koymuştur (V. Langlois, I. 51 - 52). Küçük - Arsaklı hükümdarlarından **Erovant** (58 - 78 veya 65 - 85), kendi adıyla **"Erovantashad"** (Ağca - Kala) denilen şehri kurup merkez edindikten sonra Arpacayı yanında **"Bag - aran"** (şimdi Digor kazasındaki Pekran) adıyla yaptırdığı tapınağa, eski merkez **Armavir**'deki putları "asbarez" denilen seçkin atlılarla naklettirdi (V. Langlois, I. 66; II; 101). Arsaklı **Valars/Valarys** (Oğuznâmelerdeki "Olaş") han, II. Asrın sonlarına doğru, şimdiki Üç-Kilise (Eçmiyazin) yerindeki **"Valarsâbâd"** ı merkez olarak yaptı. 344 yılına değin Arsaklılar burayı paytaht edindiler, bu tarihte kurulan **Divin** şehri ise, bunların son merkezi oldu (Khorenli Movses, III, 8; Saint - Martin, "Mémoires", I. 115 - 119).

Dini ve idari merkez vasfını devam ettirdiği anlaşılan Armavir'de, hristiyanlığın kabulünden (305 yıllarından) çok sonraları **"Meryem - Ana"** adına yapılan bir meşhur kiliseden dolayı şehre ermenice **"Surb - Mari/Surp - Maryam"** adı verildiği ve **"SÜR - MELÜ/SÜR - MELİ"** adının da (türkçede bazan "R" lerin "L" ye çevrilmesine uyularak) bundan bozma olduğu, tarihi kayıtların aynı yeri göstermesinden anlaşılıyor. İlk defa bu adı yazıda, 1040 yıllarında **"Surb - Maryam"** biçiminde görüyoruz. Burayı 1045 yıllarında Anı Bagradlılarından alarak 20 yıl kadar Selçuklulara karşı koruyan Bizanslılar da bu adı rumcaya çevirerek **"Hagia - Maria"** (Aya - Marya = Aziz - Meryem) adıyla anmışlardır (R. Grousset, s. 570, 584, 612). Alp - Arslan'ın ilk seferinde h. 456 (1064) baharında oğlu Melik - Şâh kolu, **"SÜRMARİ"** denilen kal'aya gitti. Bu kal'ada akar sular ve bostanlar vardı. Bunu fethetti ("Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye", s. 24; İbnülesir, "Kâmil üt-Tevârih", Mısır basması. X. 13). Aşık - Paşa oğlu Ahmed - Aşıkî (İstanbul 1332, s. 3 - 4), "Tevârih-i Âl-i Osmân" müellifi Oruc (Berlin 1925, s. 6) gibi XV. Asırda yerli Oğuz rivayetlerine göre yazılan Osmanlı tarihlerine ve bunlardan naklen sonraki eserlerimize ("Sahâyif ül-Ahbâr", III. 268; "Tâc üt-Tevârih", I. 14; "Kühn ül-Ahbâr", III. rûkn-i râbi I. Cüz, s. 20) geçen an'anede; Anadolu'da geçinemeyip Horasan'da Mahan - Şehrine dönmek üzere "Paşın - Ovasına, **Sürmelü - Çukuru**'na gelmiş bulunan ve Osmanlıları çıkaracak olan **Kayı Boyu** beğleri, ikiye ayrıldı: Sonkur - Tekin ile Gündoğdu kardeşler kolu buradan **"Acem vilâyeti"** ne gittiler; **Ertoğrul Beğ** kolu burada kalıp yıllarca **"Paşın - Ovası"** nda yaylayıp **"Sürmelü - Çukuru"** nda kışladılar. Bunun Osman - Gazi'den büyük olan: Gündüz, Saru - Yatı ve

Savcı adlı üç oğlu da yanında idi veya buralarda dünyaya gelmişti (bir rivayette Osman - Gazi de **Sürmelü**'de doğmuştur). O zaman bu ovada **"Sürmari Emiri Hüsâmüddin"** (bak, Nesevi, "Siyer-i Sultân Celâlüddin", N. Asım tercümesi, İstanbul 1934, s. 71 - 77, 114 - 115) hâkimdi. Erzurum'daki, "Muğisüddin Toğrul - Şah'a tâbi bulunduğu anlaşılan bu **"Sürmeli - Emiri"**, 1225 ten itibaren Harezmşâh Mengüberdi'nin emrine girdi ve bu şehir de, Harezmşahların Gürcistan ile Anadolu seferlerinin hareket üssü oldu.

Bayatlı Mahmut Hasan **"Câm-i Cem-Âyın"** i yazarken Hac yolunda istifade ettiği **"Oğuznâme"** de geçen ve **Ertoğrul - Gazi**'nin kışladığı **"Sürmelü - Çukuru"** nu (s. 43), istinsah yanlış veya kendi okuyuşu ve belki de zannı olarak **"Anı kurbünde"** yerine **"Adana kurbünde Sürmelü-Çukuru"** diye göstermesi doğru değildir. **"Kars"**, **"Bulgar - Dağı"** gibi yer adlarıyla birlikte Eski - Oğuzlar Fırat batısına da bu adı götürmüşlerdir. **"Câm-i Cem - Âyın"** de **"Adana kurbünde"** gösterilen **"Sürmelü"** yü h. 1058 (1648) de gören Evliya Çelebi (III. 44 - 45), Haleb'in iskelesi Payas - Kal'ası çevresinde 200 bin Türkmen ve Arap, asıl şehirde de **"Oğuz Tâfeleri"**'nin bulunduğu işaretten sonra, Payas dağlarında 7 yaylaktan başta gelinde, **"Evvelâ, SÜRME Lİ - Yayla'da aslâ tâ'ün olmaz"** diyor.

Temür'ün h. 788 (1386) de **"Tuman - Türkman"** adlı bir beğden zorla aldığı müstahkem **"Sürmalu - Hisârı"**, az sonra Altın - Ordalı Toktamış Han ordusu tarafından alınarak yıkılmış olmasına rağmen, 1404 te burada yine "çok güzel ve eski mebanîye sık sık tesadüf" ediliyordu (Klaviyo, I. 105 - 106). 1920 de anavatana kavuşan **"Sürmeli - Sancığı"** nı biz **"İğdir"** ve **"Kulp"** adıyla iki kazaya ayırdık. Yerliler bugün de Aras-Argı dağları arasındaki ovaya **"Sürmeli - Çukuru"** demektedirler.

70 — ŞAM - KAZAN. ("Bahr ül - Ensâb" da: "Tebriiz'de ŞAM-KAZAN ki derler, Kazan - Han'unğ oğlu Khudâ - Bende'nüing Mezârı'dur").

Yukarıda **"Şirvan ve Demirkapu - Derbend yerlilerinin an'anesi"** bahsinde (s. 52-53) gördüğümüz, Adam Oleariyus'un tesbit ettiği: **"Tebriiz yakınında Acıçay kıyısında KAZAN - MEZÂRİ"** nın bulunduğu an'anesine uyan bu Oğuz rivayeti, doğru olsa gerektir. **"Şam-Kazan/Gazan"** adı o bahiste kısmen belirtilmişti. Oğuznâmelerdeki **"Kazan - Han"** tâbi-riyle (Evliya Çelebi'de bilhassa II. Ciltte **"Akça - Koyunlu padişâhi Uzun - Hasan"** diye Akkoyunlu Uzun - Hasan ile karıştırılarak yazılan ve bir çok **"Bagum"**, **"Kağızman"** gibi yeradlarının menşei kendisine izafe olunan), Arsaklılar'dan **Bilyük - Husrev**'in ve bundan sonra gelen Küçük - Arsaklı hanları silâlesinin anıldığına işaret etmiştik. Büyük - Husrev/Khosrov'un oğlu, tarihlerde **"Tir-Dâd/Tiri - Dât"** (akıl ve zekâ tanrısı **"Tir"** tarafından **"Verilmiş"** veya **"Tir Tanrı - Verdi"** demektir) adıyla anılmaktadır. Babasından sonra 26 yıllık bir aravermeyi müteakıp Romalıların yardımıyla Küçük - Arsaklı tahtına geçen ve **"Üçüncü"** veya

"Büyük" lakaplarıyla da anılan bu **Tiridat/Dertad** (287 - 323) çağında hristiyanlık resmen Oğuzelleri'nde yayılmıştır. Bunun, "**Tanrı - Verdi**" mânasına gelen İran dilindeki adının, destanımızda yeni farsçaya göre "**Khuda - Bende**" ye çevrildiği anlaşıyor. Sasanlılar'dan çok çekmiş bulunan Büyük - Tiridat'ın mezarının "**ŞAM - KAZAN**" da bulunması mümkündür.

Bu adın başındaki "**Şam**" sözünün aslının "**Şamb/Şampi**" olduğu ve "**türbe, künbed**" mânalarına geldiği anlaşıyor. Arsaklıların ilk yurdu sayılan Aral - Hazar denizi arasındaki "**Üst - Yurd**"un tam ortasında **Şam** (bugünkü Kazak - Kırgız ağzıyla "**Sam**") mevkiî, Yakut Hamevi gibi eski Arap coğrafyacılarımızca bir göl kalesi olarak anılmıştır (A. Zeki V. Togan, "Bugünkü Türkili/Türkistan ve Yakın Tarihi", İstanbul 1942 - 1947, I. 15, 182). "**Dere - Şam**" adında görüldüğü gibi, Aras'ın sağında Akçay kavuşağı bölgesinde 972 yılında bozulup yıkılan Khıram kasabası yerinde sonradan "**Şampi**" veya "**Tara - Şampi**" adlı yeni bir kasaba kurulmuştu (Saint - Martin, "Mémoires", I. 135; II. 423). İlk defa İlhanlı **Argun Han** (1284 - 1291) tarafından temelleri atılan Tebriz'in kuzeybatı yanında ve Acıçay üzerindeki "**ŞENB-İ GAZAN**" (= Gazan-Künbedi) kasabası, tahta geçmezden az önce müslüman olan ve ölümünde buraya gömülen İlhanlı **Gazan Han**'dan (1295 - 1304) adını almayıp, Eski - Oğuzlar'ın "**Kazan - Han**" sülâlesine izafetle böyle anılmış olsa gerektir (İlhanlı Gazan'ın oğluna da "Kharbanda/Khudâ-Bende" denirdi).

71 — ŞİROKAVAN - UCI. (X. Boy: "Alınca" ve "Kökçe - Dengiz" adlarının nakledildi).

Burası, Kars'ın doğusunda ve Yahınlılar'dan Elegez'e, kuzey'de Akbaba dağından güneyde Alaca - dağ'a değin uzayan ve suları Arpaçayı'nda toplanan çok bereketli **Şüregel** (eski Şırak) ovasının merkezi olan "**Baş - Şüregel**" (eski "**Şırak - avan**") kalesinden ibarettir. Karşılar bu ovaya ötedenberi "**Şüreg-El, Şöreg - El**" ve Ermeniler de "**Şırak**" derler. Bu kale, 1828 - 1878 arasında ve sonra da 1918 - 1932 yılları boyunca ıssız iken son 20 yıl içerisinde, çevredeki köylerden gelen halk tarafından yine "**Baş - Şüregel**" adıyla şenlendirilmiş ve Kızılçakçak nâhiyesine bağlanmıştır. Akbaba - dağından gelen ve Karahan ile Tiknis köylerinden geçen "**Şüregel - çayı**" ile Arpaçayı kavuşağı önünde ve hududumuz üzerinde bulunan bu kale, Yavuz'un Çaldıran dönüşünden (1514) itibaren "**Şüreg - El**" veya "**Şurag - El**" (Feridun Beğ, "**Münşeat İs-Selâtin**", I. 393 - 394, 405 - 406) diye tanınan bölgenin merkez kasabası ve 1829 Edirne Muhadesine değin de "**Şüregel Sancağı**" merkezi olmuştur.

Batlamyus'ta (V, XIII, 9) "**Şırakêne**" diye geçen Şüregel bölgesi, Kafkaslar kuzeyinde oturan "**Alanlar**" ın **SIRAK** adlı kollarının 74 yıllarında Aras boylarına akın ve yağma ettikten sonra, **Arsaklı** hanı **I. Tiridat** tarafından itaat altına alınıp "**Akhuryan**" suyu (Arpaçayı) boyları-

na yerleştirilmiş olan oymağına göre adlanmıştır; **Arsaklılar** çağında buraya **Şırak** ve başşehrine de **ŞIRAKAVAN** (Şırak - Kasabası) denilmiştir (J. Sandalgian, "Histoire de l'Arménie", Rome 1917, I. 253 - 254; II. 427). IV. Asır başlarından itibaren **Arsaklıların** "**Karen - Bahlav**" kolundan **Kamsarakan** hanedanının mâlikânesi olan bütün **Şırak** ile buradaki **Şırakavan, Anı** ve **Arazkavor** (şimdi tam tercümesiyle "**Araz - oğlu**" denilen) kaleler 772 yılında **Bagratlılar'a** geçti. 591 - 604 yılları arasında Bizanslılar idaresinde kalan **Şırakavan** şehrine, Kayserin adıyla, "**Mavrikopolis**" denildi. Abbâsiler çağında (850 yıllarında) Gregoryen Katolikliği merkezi olan "**Şırakavan**", 862 de İstanbul Rum Patriki **Photius**'un teşebbüsü ile, İstanbul (Bizans) Kilisesiyle Gregoryenliği birleştirmek için yapılan ve neticesiz kalan "konsil" in toplandığı yerdir (**R. Grousset**, s. 252, 382 - 383). İç - Oğuz'dan Uşun - Koca oğlu **Akarak**'ın, bu kalenin "**Uc**" (havalisi) undan başlayarak doğuya doğru akın ettiği anlaşıyor. Eskiden **Şürügün - Ucu, Şürök'in - Uci**" gibi okuduğumuz bu adın doğrusu, "**Şırok - avan - Uci**" dır (Harita'daki imlâya bak.).

72 — TALI - SAZ. (IV. Boy: Babası **Kazan** ile ilk defa ava çıkıp Kara - Tağlar üzerinde Şavkah - Melik çerisiyle kopan savaşta yaralanıp eve dönmeyen oğlu genç Oravaz'ın ne olduğunu ağlıyarak soran **Boyu - Uzun Borla - Hatun**, kocasına "soylama" ile sorarken diyor ki: "Asılan - Asılan kayalardan **Kazan**, oğlan uçurdunğ mı? **TALI - SAZ**'unğ - arslanına yedürdünğ mi?").

Burasının, Kür'e sağdan karışan derin dereler boyunda bir yer olması gerek.

73 — TANA - SAZI. (III. Boy: İç - Oğuz'da Bay - Bura Beğ'in oğlu **Bamsı Bayarak**, 16 yıl tutsak kaldığı Bayburt Hisârından sılasına dönüyor. Burada, nişanlısı olan kızı bir yalanla almak üzere düğün yaptırarak rakibi **Yalancug**'un yalan söylemiş olduğunu ortaya koyuyor. Bu herif, "**Bayarak**'unğ korkusundan kaçdı, özünü **TANA - SAZI**'na saldı. **Bayarak** ardına düşdi, kova kova **SAZ**'a düşürdi. **Bayarak** ayıdur: Mere, od getürüng! Getürdiler, **SAZ**'ı oda urdılar. **Yalancug** gördi kim yanar, **SAZ**'dan çıkdı: **Bayarak**'unğ ayağına düşdi, kılıcı altından geçdi; **Bayarak** dakhrı suçundan geçdi").

Burası, "**Ararat**" eyaletinin, 772 yılına değin **Bagratlılar**'ın "Ostan" (Merkez-sehir)ı sayılan **Daryunk** (Doğu-Bayazıt)un merkez olduğu **Kogovit** sancağı (**R. Grousset**, s. 292, 307, 330) ortasından geçen **Sarısu** boyundaki bir kamışlıktır. **Yavuz Sultan Selim** ordusuyla 1514 yazında Çaldıran seferine giderken: "Elesgerd nâm Toprak - Hisâr, Tuzla - Suyu, Gayıp - Aşağı, Sakallu, (Murat - Suyu sağında Aziz Greguvarın Havariden Jan=Ohan adına kurduğu Bagavan ve ermenice "Surb - Ohan" diye anılan) Uç - Kilise menzillerinde konakladı. Buradan da doğuya yürüyerek "**Bâzirgân - Suyu**" (Balıklı - göl'den gelen ve Bayazıt - Ovasından geçerek aşağı-

da Maku'dan gelen çay ile birleşip "Zengi - Mar" adıyla Aras'a karışan bugünkü Sarı - Su'yun o zamanki adı) üzerinde konaklandı. Sonra ordu, "**TANA - SAZI**"na geldi. Andan Kara - Pungar'a. andan Ovacığ'a vardı" ve ertesi gün de Çaldıran'da cenge girdi (Keşfi, "Selim - Nâme", Süleymâniye: Esadefendi Küt. sayı 2146, yaprak 14 - 15).

Doğu - Bayazıt kalesi batısında şimdiki Üç - Kilise yerinde bulunan "**Bagavan/Pakavan**" (İlah - Yeri=Puthane), Arsaklılar çağında II. Ardaşes'in başbuğu olan Bagratlı Sembad (Sempad Pakratuni=Bamsı - Bayarak) tarafından I. Asrın sonlarına doğru yaptırılmış ve Pakaran (Kars/Digor'daki Pekran) şehrinde getirilen kimseler buraya yerleştirilmişti (Saint - Martin, "Mémoires", I. 124). "Kitâb-ı Dede - Korkud"daki "Bayarak" hanedanı yurdundan "**Tana - Sazi**"nın bile Bagratlılar bölgesinde tesbit edilmesi, çok mühimdir.

74 — **TAŞ-OĞUZ**. ("İç-Oğuz" adında nakledildi). ("Bahr ül-Ensâb" da: "**TAŞ-OĞUZ** Beğleri'ne Dondar - Beğ (Demürkapu - Derbend, Şirvan), Aman - Beğ (Mogk = Bokhtan - suyu boyları ile Kordzayk = Hakâri, Cizre, Büyük - Zap boyundaki Kürtler), Avşar-Beğ (Gence, Cevat), Dokar - Beğ (Ürmiye, Salmas?) Rustam - Beğ (Vasburakan = Van gölü ile Karabağ ve Tebriz arası) derlerdi", deniyor; altıyı dolduracak olan ve başta gelmesi gereken "**Oravaz/Aravaz - Koca**" (Siunik = Gökçe göl çevresiyle Nahçıvan - Karabağ) sülâlesi sonradan yazılmış bulunuyor). ("Kitâb-ı Dede - Korkud" da ise bu ilbeğleri sülâleleri: 1) Han - Aravaz, 2) Delü - Tondar, 3) Bögdüz - Aman, 4) Alp - Aran (ötekisindeki "Avşar" yerine), 5) Alp - Rustam ve 6) Dokar'dan bahsediliyor; "Avşar" adı geçmiyor).

"İç - Oğuz" adında yerlerine işaret edilen çizginin doğusunda kalan bugünkü iki (Kuzey ve Güney) Azerbaycan ile Anadolu'dan: Van, Hakâri, Siirt ve Musul bölgelerinin "**TAŞ - OĞUZ**"dan sayıldığı anlaşıyor. Küçük - Arsaklıların klâsik 15 eyaleti (satrap âilelerinin idaresindeki yerler) içerisinden: Siunik/Siyunik, Arçakh ile Udi (sonradan: "Ağuvan" = Aran/Arrân), Paydagaran (Mugan, Şirvan, Baku), Vasburagan/Vaspu-rakan, Mog/Mogk ile Kordzayk ve Barska - Hayk/Pers - Armeni (Salmas, Ürmiye)" gibi 8 ayalet buraya düşer. Sakalar'ın hükümdar âilesinden inen ve "Afrasyâb - oğlu Aravaz/Arayaz/Arız - Koca" künyesiyle de anılan "Si-uni/unik" (= Si/St. adıyla da anılan Si-Sakan = Si-Sakaları hanedanı) bütün "**Taş - Oğuz**" bölgeleriyle ilbeğlerinin başı sayılırdı.

75 — **TATYAN**. (IV. Boy: "Aksıka" adında nakledildi).

Burası, E. Rossi'nin de (s. 37) tesbit ettiği gibi, Batı - Gürcistan'da Kutayis şehrinin kuzeyinde ve batısında bulunan bir ölkedir. İngur/Engür - Suyu ile Faşa (Riyon) ırmağı arasındaki Megrel/Mingrel ile bunun yukarısındaki dağlık bir yer olan Suvan/Svanet bölgesinden ibarettir.

Ovalık ve Abaza/Abkaz sınırında, Karadeniz kıyısında bulunan güney bölümündeki ahaliye "**Megrel**" (gürcüce: "Megreli", Avrupalılarca: "Mingrel"), kuzeydeki dağlık yerin halkına da "**Suvan**" ve yerlerine "**Dadyan - Suvaneti**" denilir (S. Anisimof, "Kafkas Kılavuzu" türkçe tercümesi İstanbul Askerî - Matbaa 1926, s. 10). Bu "kavm-i Dadyan, Ekâsire'den (İran şâhları Sasanlılar soyundan) olmak iddiasını iderler.... Hâlâ Gürcistân'da Dadyan ve Açık - Baş (İmeret) Beğlerine cümle Gürcüler baş - papasları gibi riâyet iderler. Kiralları hîn-i cülûsda kılıcı bu Dadyan, Açık - Baş Beğlerinin ellerinden kuşanurlar" (Evliya Çelebi, IV. 394; II. 320, 324). "Tiflis hâkimine HAN, Açık - Baş ve Güril (Gurya) ve Megrel hâkimlerine dahi **DADYAN** denilür" ("Târîh-i Cevdet", 1303 basımı, III. 144). Gürcüler "Mingrel" beğlerine "**Dadyani**" derler; bu adın aslı "**Dadi**" dir. Ötedenberi Mingrel'in Svanet bölgesi beğlerine "**DADYANis Svaneti**" derler (W. E. D. Allen, "A. History of The Georgian People", London 1932, s. 104, 107, 403). Aslında bu ad, gürcücede "ağabeğ, büyük - kardeş, dadaş/efe" mânalarına gelen ve türkçeden geçmiş olan "**Dadi/Dade**"nin cemidir ve "**Dadyanlık/Tatyanlık**" tâbiri, "beğlik, ilbeğliği, ilbüyüklüğü" yerine de kullanılır (bunun aslı, bizim: Dede, Dadaş, Çoruk - Ahıska ağzındaki Dadalı/Dadali sözleriyle aynı kökten geliyor).

Azerbaycan ve Doğu - Anadolu'da "**Tatyan/Tatyanı**" adı ile ağır ve ağırlatıcı bir saz (halk şâirlerinin çaldığı bağlama = kopuz) havası vardır (A. Adnan Saygun, "Rize, Artvin ve Kars Havalisi Türkü, Saz ve Oyunları", İstanbul 1937, s. 57). Belki de Oğuz akınları sırasında Tatyan ölkesinde şehid olan erler üzerine yakılan ağıtlardan bu halk makamının adı yâdigâr kalmıştır (1804 te Gence'nin Moskoflar eline düşüşüne söylenen çok yaygın "Gence - Ağıtı" da Kars - Erzurum - Ahıska çevrelerinde "**Tatyanı/Tatyanı**" ile söylenmektedir).

76 — **TEBRİZ**. ("Bahr ül-Ensâb" da nasıl geçtiği "Şam-Kazan" adında görüldü).

Burası, Güney - Azerbaycanın merkezi olan meşhur Tebriz şehridir. Arsaklılar çağında Tebriz bölgesi, en geniş eyalet olan (Taş - Oğuz'da) "**Vasburagan/Vaspu-ragan**"dan sayılırdı. Bu eyaletin 37 sancağından 14. sı "**Aderbaduni**"den olduğu anlaşıyor. Ötedenberi Türk halkı arasında "**Tevrüz/Tevriz**", ermenice kaynaklarda "**Tavrej**" diye anılmaktadır.

Ptolemeus'un Coğrafyasında (VI. 2 bâb) "**Tabris**" adıyla anılan bu şehri ilk defa geliştiren Arsaklı (Eski - Oğuz) an'anesine göre "**Birinci**" lâkabıyla ve "**Büyük**" unvanıyla anılan **Husrev/Khosrov Han** (= Kazan - Han) dr. Küçük - Arsaklı I. Khosrov (217 - 252), saltanatının ilk yıllarında burayı İrana karşı şenlendirip tahkim ederken "**Kancak - Şahasdan**" (= Şah-yurdu Gence) adı verildi (Saint - Martin, "Mémoires", I. 130 - 131, 423) ve böylece Kür boyundaki "Gence/Gancak" şehrinde ayırt edilmiş oldu. Çok kahraman olan bu Oğuz hükümdarı, Sasanlı Ardeşir

(226 - 241) ile oğlu I. Şahpur'un sürekli saldırılarına karşı kendi ölkesi-ni Azerbaycan cephesinde ve en çok bu Tebriz bölgesinde savaşarak koru-yabilmiştir. 344 - 392 yılları arasındaki Küçük - Arsaklılar vak'alarını yazan Bizanslı Faustus, burayı "Pers cephesi" nde ve "hudut - boyu" nda "Aterbadagan Kancag'ı" adıyla anmaktadır (V: Langlois, I. 215, 259, 279, 282, 283).

77 — **TIFLİS**. ("Bahr ül-Ensâb" da: Hazreti İsa'dan önceleri, Hora-san'dan Bayındur - Han idaresinde Anı'ya, Kars'a gelen Oğuzlar için, "Gürcistân - Keferesile ceng idüp **TIFLİS**'aldılar. Andan Demür-Kapu'ya varup", orayı da fethettikleri bildiriliyor).

Burası, şimdiki Gürcistan'ın merkezi ve Kür'ün iki yakası üzerine kuru-lu bulunan meşhur Tiflis şehridir. "Bahr ül Ensâb" da, bu eserin yazıya geçirildiği zamandaki yer adları, bunların bulunduğu yerlerin eski adla-ryla değiştirilmiş olarak anılıyor. Gürcüce "Tbilis - Kalaki" (Tbil-is /isi = sıcaksu, kaplıca; Kalaki = Oğuzcadaki "Kalak" ve ermenice "Kağak/ Kalğak" ın aynı ve "Şehir" demektir, an'aneye göre Gürcü kralı I. Vak-tang Gurg - Aslani (Farsça: Gurg/Gürg= Kurt, türkçe Aslan/Arslan da gürcücede "Aslani" olmuştur. Tolgasında kurt, bayrağında/armasında arslan şekli bulunduğundan böyle anılmıştır) tarafından şenlendirilip mer-kez yapılmıştır. Yeni Gürcü tarihçileri bunun zamanını 450 - 503 yılları a-rasında gösterip, Tiflis'i şenlendirmesini de 469 yılında olmuş sayıyor ve "Gurg - Aslani" lakabını da "Kurt - Arslan" değil, "Gurgi - Aslani = Gürcü - Arslanı" diye izah ediyorlar (W. E. D. Allen, "A Hitory of The Georgian People", London 1932, s. 77, 376). Bundan önce Kartli (Gür-cistan) ölkesinin merkezi, Tiflis'in kuzeybatısında ve Kür ile Kafkaslar-dan gelen Aravgi çayının kavuşağındaki "Mtskhet/Mitiskheta" şehri idi. Çok gür kayanıklıkaplıcalarıyla meşhur olan Tiflis, Kür boyu Terekeme-lerine göre "Terekeme - Gürcistanı" da denilen Doğu - Gürcistanın öte-denberi merkezi sayılır.

78 — **TOKUZ - TÛMEN GÛRCİSTAN**. (IX. Boy: "Gürcistân" adın-da nakledildi). ("Bahr ül-Ensâb" da: Horasan'dan çıkarak Anı'ya, Kars'a gelip Tiflis'i Demirkapu'yu fetheden ve "Cümle doksan-bin asker" olan Oğuzlar'ın "Dede-Korkud şeyhleri idi... Oğuz kavlince bunlar bir tâife idi; Bayındur - Han'unğ askeri idi. Bizüm - Peygamberimiz dünyâya gel-mezden mukaddem bunlar kırk yıl Gürcistân - Keferesi'le ceng(i) cidâl idüp, **DOKUZ - TÛMEN GÛRCİSTAN** Beğleri'nden harâc aldılar").

1578 yılında Çıldır Savaşını ve Tiflis fethini görerek Şirvan'a değin giden ve ertesi yıl da Kars'ın devlet eliyle şenlenmesi sırasında bu şehirde bulunan, daha sonraları 8 yıl Erzurum ve Gürcistân bölgelerinde ordu-muzla vazife görmüş olan tarihçi Gelibolulu M. Ali Çelebi, buralardaki yerli Oğuz an'anelerine göre "Kühn ül-Ahbâr" ında şöyle diyor (İstan-bul - Üniversite Kütüp.: Yıldız, sayı 2292, yaprak 308, 362): "Sâir me-

mâlike nisbetle Gürcistân, **DOKUZ - TÛMEN**'dür. Umûmen Gürcistân **DOKUZ - OCAK** yerdür. Bâis budur ki **DOKUZ TÛMEN** deyü mu'teber-dür." Şamlı Ebûbekir de ("Coğrafyâ-yi Kebîr Tercümesi", Nuriösmaniye Kütüp., sayı 2996, yaprak 171), "Ve bu Gürcistân, **DOKUZ - TÛMEN** add-olunmuşdur", diyor [13]. Gerek destanlardaki haberlerden, gerekse ta-rihi kayıtlardan, "ocaklık" yoluyla Gürcistân'ın başlıca 9 ilbeğliği ile ida-re edildiğini anlıyoruz.

Vaktiyle "Gürcistân" da, hâkimiyetleri altında kaldıkları Hazarlar'ın yüksek tabakasının mensup bulunduğu Musa dinî pek yaygın olduğun-dan, "Kühn ül-Ahbâr" ile Kâtip Çelebi'nin "Cihânnümâ" sında Gürcüler için, "kendi zu'mlarınca nesebleri Dâvûd - Peygamber'e müntehidür", de-nilmektedir. Evliya Çelebi de (II. 320), "Bunlar hep Yahudilerden Dâvûd aleyhisselâm ümmetinden iken Mesihlik taslayup İncil ile amel iderler. Hepsî birden on iki lisan ile mütekellimdir", diyor. Bugün bile Ahıska'da ve buranın batısındaki eskiden "Altun - Kal'a" denilen Kobliyan sanca-ğında türkçe konuşan, türkçe ibadet eden ve geçen asırda aralarında "Ahtarî" adlı kuvvetlice bir saz şâiri de yetişmiş bulunan çiftçilik ve bağ-cılıkla geçinen köylü Musevî Türkler vardır (bak. "Ahıska'da Musevî Türkler", Çınaraltı dergisi, 1942 yılı, sayı 26). "Gürcistân" adında da an-latıldığı gibi, eski "Kolkhi/Kulkhi" den gelen "Gurcu/Gürcü" adı, Oğuz-ların mezhebinde (Gregoryen) olmayan "Ortodoks - Hristiyan" mâna-sına Çoruk, Faşa (Rion) ve Kür boyları yerlilerine verilen bir ad olmuştur. 1118 yılından itibaren Daryal geçidi yoluyla Kafkaslar ötesinden aşip ge-len çok kuvvetli savaşçı ve kalabalık Kuman/Kıpçak Türkleri'nin mezheb-dahlık dolayısıyla ve bilhassa dinî reis tanıyarak Gürcü - Bagratlıları hiz-metine girip 1124 ten itibaren Selçukluları Kür ve Çoruk boylarından çı-karak bu hudut boylarına yerleşip "Atabek", ordu başbuğu ve bütün askerî, ticarî hayata hâkim olmalarıyla, tarihte ilk defa olarak "Abkaz

[13] XVI. Asır boyunca Eski - Oğuz an'anelerinin çok canlı olarak yaşadığını gu iki Osmanlı tarihçisinin kayıtlarından öğreniyoruz: a) Kanunî'nin Nisancısı Topyalı Celâlzâde Mustafa Çelebi ("Tabakaat-i Memâlik" Fâtih Küt. sayı 442, yap-rak 326), "Memâlik-i Gürcistân ki bilâd-i ves'â-i ma'mûre, kulâ'-ı meni'-a-i meşhûre ile âbâd memleket olup; OĞUZ ser-efrâzlarının gazâları meşhûr, OZANLAR dilünde hikâyet ve kıssaları mezkûrdur... Melikleri sâkinân-i memâlik-i tuğyân, âznavorları sâlikân-i mesâlik-i isyân olup", diyor. b) Kemâl - Paşa - zâde ("Tevârih-i Al-i Os-mân", Millet: Ali Emîrî - Tarih sayı 29, yaprak 5), Trabzonda vâli bulunan şehzâde Yavuz'u "Gürcü Seferi" ne teşvik edenler ağzından şöyle naklediyor: "Ol Diyarın Küffarları nice def'a hücum ederler, dâirülmülk Tebriz'ün nevâhidine dıgar mülkler, İnân-ıtz itmişlerdi. Erdükleri el ve boyu nâr-i gaaret yakmış-idi, girdükleri şehir ve köyde nehr-i gaaret akmış-idi. KARA - KOYUNLU'nun ve AK - KOYUNLU'nun Beğleri el yundun kurdlarıyla dâim müdâra iderler idi. Kendü orduların koruyup, sâ-rillerin kurtarmaga kaani olup, "sizün sizde, bizüm bizde", derleridi."

Bu son an'ane haberlerinde "Gürcistân Kâfirleri" nin sürekli akın ve baskınlar-ın KARA - Koyunlu ve AK - Koyunluları yıldırması, XV. Asırda aslı olmamış bulun-duğundan, bu iki Türkmen boyunun müslüman olmazdan önceki zamanlarına aittir.

ve Gürcü" adı da parlarmış ve 90 yıllık bir "Büyük - Gürcistân" çağı yaşamıştır. Fakat, asıl Kartvel (Gürcü) lerle Oğuzlar anlaşmamıştır: **XI. Boy'da Kazan - Han'ın** ağzından "Tomanın" da, Gürcü aznavorları için: "İt gibi gav gav eden Çerkez kırılsı" Küçükük tonguz şöenli* Bir torba saman döşekli* Yarım kerpiç yasduklı* Yonma - Ağaç Tanğrılı* Köpegüm Kâfir", deniliyor. Bugün bile çok yaygın ve radyolara geçen bir halk türkümüzde: "Kalanın burcumıyam" Dil - bilmez Gürcü müem", denilmesi, bu eski an'aneye uymaktadır.

Tokuz - Tümen Gürcistân'ın hepsini Kafkas dağları güneyinde aramak gerekirse: 1) **Kakhet** (Alazan = Kanıksuyu - Yura = Kabursuyu arası); 2) **Pısav - Tuşet** (Aragvi yukarılarında ve Dağıstan'ın İnguş hududunda); 3) **Kartli** (Tiflis vilâyeti); 4) **Güney - Oset** (Goru = Güri şehri kuzeyinde), 5) **Başı - Açuk** (İmeret de denilen Kütayıs bölgesi); 6) **Megrel/Mingreli** (Kutayıs'ın batısında sağdan Faşa/Faş suyuyla karışan At - Suyu/Çkhenis-Çkhali ile İngur/Engür suyu arasında); 7) **Tatyan/Dadyan** (Svanet/Suvanet); 8) **Abkaz/Abaza** (yukarıda anlatıldı); 9) **Raçi** (Faş suyu = Rıyon yukarılarında ve Kafkasların Diktav = Dik-Tağ ile Kostantav eteklerinde), bölgeleri tesbit edilebilir. Arsaklıların eski **Gogaren** (Ahılkelek, Borçalı, Tiryalet) ve **Tayk** (Ahıska, Acara) bölgelerinden başka yukarıdaki 9 bölgenin hepsi bugünkü S. S. Gürcistân Cumhuriyeti hudutları içerisinde ve ötedenberi gelen an'ane ile ayrı birer idarî bölge sayılmaktadır.

79 — TOMANIN - KAL'ASI. (XI. Boy: "Ağca - Kala" adında nakledildi).

Burası, Kür'ün sağ kollarından Khıram - Suyu'na sağdan karışan **Maşaver/Maşaveri** çayı boyunda çok güçlükle geçilebilen bir boğaz (derbent) ağzında kurulmuş bulunan **Tomanis** kalesi ve kasabasıdır. Lynch'in haritasında "Maşavera - Çay" üzerinde "**Dumani**" diye gösterilmiştir. Burası "**Eski Tomanis**" veya "**Virane - Tomanis**" denilen yakık kaleli yer, destanımızda geçen "**TOMANIN - KAL'ASI**"dır. Şimdiki "**Yeni - Tomanis/Tumanis**" kalesini Osmanlılar h. 992 (1584) yılında yeniden yapmışlardır. Âlî'nin "Kühn ül - Ahbâr" ında hem "**Tomanic**", hem de "**Tomanis**" diye geçerse de, öteki Osmanlı kaynaklarında hep "**Tomanis**" yazılıdır (Selânikî Tarihi, s. 226). Kalenin yeniden şimdiki yerinde yapılması sırasında orduda bulunduğu anlaşılan **Ta'likî-zâde Subhî** ("Târih-i Gazavât-i Özdemir - zâde Osmân Paşa", Topkapusaray: Revanköşkü Kütüp., sayı 1300, yaprak 8a), Loru kalesinin onarılmasından sonra ordu ile "ol derbend-i mahûf âfât-i sedîdet ül-mehâfât ile mehûf olan **TOMANUS**'i vahşet me'nûsa gelin" diğini; "muzâfât-i Tiflis'den" olan bu kalenin, "Hulâgû zamânında harâp olmuş - iken (Akkoyunlu) **Sultân Ya'kuub**'un atabegisi Sofi - Halil mescid ve minâre yapup tamâm ma'mûr itmiş" olduğunu, vakfiyesinden naklen bildiriyor. III. Murat çağında

Azerbaycan'ı görmüş olan İtalyalı **Minadoi** da eserinde "**Tomanis**" olarak yazıyor (E. Rossi, s. 39). Buralarda ötedenberi Borçalı (Kazar/Hazar hakanlarının akrabalık kurduğu "Barsula-Barsel" adlı boya mensup) Terekemeler oturmaktadır.

Eskiden Arsaklıların **Gogaren/Kukark** (Gürcülerce "Somkhet" = Güney - yurdu denilen) eyaletin başlıca şehirlerinden olarak ermenice kaynaklarda "**Tmanis/Tumanis**" diye geçer (Saint - Martin, "Mémoires", I. 85). Eserini 1005 tarihinde bitiren Taronlu Asolik'te "**Dmanik**" (F. Macler tercüme ve neşri, Paris 1917, II. 139) ve Müverrih Vardan'da (LVIII, LXXI), "**Dmanik, Dmanis**" diye geçer. Sessizle biten adların sonuna bir sesli ekleme hususiyeti bulunan gürcücede ise, "**Dimanisi**" ve "**Dhanisi**" biçiminde yazılıyor (W. E. D. Allen, "A History of The Georgian People", s. 102). E. Rossi (s. 39), doğru olarak bunun yerini Armenya ile Gürcistân arasında göstermiştir. E. **Dulaurier** ("Türkiyat Mecmuası", II. 163), buraya "**Temanensi**" de denildiğine işaret eder ki, bizim destandaki şekille bu sonki arasmada çok yakınlık vardır. Yâkuut Hamevî, Tiflis yakınındaki **Domanis** kasabasının ipeğiyle tanındığını nakleder ("Kaamûs ül-Alâm", III. 2156).

80 — TURABOZAN. (VI. Boy: Oğlu Kan - Turalı'yı evlendirmek için yiğit bir kız arayan **Kanğlı - Koca**, İç - Oğuz ile Taş - Oğuz'u dolaştıktan sonra, "tolandı **TURABOZAN**'a geldi. Meger **TURABOZAN - Takavoru**'nun bir azim görklü mahbûb kızı var-idi; sağına soluna iki koşa yay çekeridi, atduğu ok yere düşmezdi. Ol kızunğ üç canavar kalınlığı kaftanlığı var - idi." Kağan - arslan, kara - boğa ve kara - boğra'dan ibaret olan bu canavarları sıra ile herkim tepelerse, "**Sarı - Tonlu Salcan - Khatun**" diye tanınan bu kızı o yiğit alabilecekti. Bu kızı almaya gelen **Kan - Turalı**, 40 yiğidini yanına salarak yola girdi. Oğuz'dan çıkıp "Kâfir'ünğ ser - haddi" ne erdiler. "Yedi - ağaç yer" den kendilerini karşıladılar, saygı ile konuk ettiler. Sonunda bu canavarları hârikulâde kuvvetiyle tepeleyip kızı alan Kan - Turalı, "Oğuz - Eli" ndeki babası evine döndü. **XI. Boy: "TURABOZAN - Takavoru**, Beğler - Beği olan **Han - Kazan**'a bir şâhin (kuşu) göndermişidi").

Burası, Doğu - Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki tarihi iskelesi olan şimdiki **Tirabuzan/Tirabuzon**'dur. Yeni harflerin kabulünden sonra, türkçemizin hususiyeti unutulmuş ve tarihi - edebî eserlerimizle halk dilindeki telâffuzu hiçe sayılarak pek yanlış bir şekilde yazıda "**Trabzon**" diye yazdığımız bu şehir, m. ö. VII. Asırdanberi eski Yunan kolonilerince "**Trapezus**" ve "**Trebizonde**" adlarıyla tanıtılmıştır. Şâkir Şevket'in "Tirabuzon Tarihi" nde (İstanbul h. 1294/1877, I. 12 - 15), Yafes evlâdından birisinin "sofra şeklinde kale" yaptırmış olmasından veya "şehirde sofras şeklinde birçok taşlar bulunması" ndan yunanca "masa" demek olan "**Trabzeve**" den bu adın çıktığı rivayeti ile üçüncü rivayet de şöyle nakle-

diliyor: Halk ağzında başka bir rivâyet de vardır. "Güyâ Tırabuzon'a evâ-ilde Khursid - Âbâd (= Güneş - şehri) denilmekte olduğu halde muahha-ren meşhur Koroğlu gibi bir kahraman (Kan - Turalı) gelerek, şecâatinin derecesini halka bildirmek için sikkenin tuğrasını parmağıyla mahvetmiş idüğünden kendüsüne TUĞRA - BOZAN denildiği cihetle memleketin adı öyle kaldı. Ve gitgide Tırabuzon denildi.... Şununla beraber, Tırabuzon Tarab - Efzûn (eğlence/safa - çok, zevki - safası bol) dan muhaffedür de denilir." Evliya Çelebi de (II. 82, 92), münevverlerin "Tarab - Efzûn" iştikakının yanında "avâm, TURA - BOZAN derler", diyor ve yerliler ağzından: "TURA - BOZAN yerimiz" mısraıyla başlayan bir mâni de naklediyor. Bugün de yaşayan yaygın halk efsanesine göre, "Yukarı" dan (Erzurum, Erzincan bölgelerine Tırabuzonlularca verilen addır) gelen çok güçlü kuvvetli bir yiğit, yerlilerin bu şehirde kendisine verdiği "korku akçası" (bir nevi haraç veya vergi) paralarını baş ve şahadet parmakları arasında sıkıp "tura" (tuğra) sını silerek belirsiz edip birer birer ortaya fırlatarak: "Sizin akçanız geçmez, hepsinin turası - bozuk", demiş. Paraların gerçekten turasının silinip bozulduğunu gören halk da bu yiğide "TURA - BOZAN" lâkabını vermiş ve şehir de bunun hükmüne geçtiğinden böyle anılmıştır!.

"Turabozan" şehriyle Oğuzların münasebetinin, transit ticareti dolayısıyla, hep dostça olduğu, Oğuz hanlarına buradan "şahin" armağan edildiği ve ikinci derecedeki bir Oğuz beğinin buradan kız alarak akrabalık kurduğu anlaşıyor. Destanlardaki "Turabozan - Takavoru" nu Bizanslı/Rum Komnenler (1204 - 1461) den birisi saymak veya "Kağlı - Koca oğlu Kan - Turalı" yı, Bayındur - Akkoyunlu Tur - Ali'nin 1351 de III. Aleksi Komnenin kızı "Despina" veya "Küra" (= prenses) Mariya ile evlenen oğlu Kutlu - Beğ ile birleştirmek (E. Rossi, s. 32 - 33), çok yanlış olsa gerektir.

81 — TÜRKİSTÂN. (III. Boy: Salvur - Kazan Han soyunun künyesi anılırken, "TÜRKİSTÂN'unğ - direği", deniliyor. Bunu, "Delü - Ozan" kılığındaki Bamsı - Bayarak söylüyor. VII. Boy: Bayındur - Han'ın eski veziri Kazılık - Koca tutsak iken akın dileyen oğlu Yaganak, "Bayındur - Han" ın künyesini sayarken, "TÜRKİSTÂNunğ - direği", diyor). ("Topkapusarayı Oğuznâmesi"nde (11. satır), "Otman - oğlu" vâsında ve (31. satır) "Kazan - Han" künyesinde "TÜRKİSTÂN'unğ - direği, tulu - kuşunğ yavrısı", deniliyor).

Bu ölkenin adı, hem Bayındurlu (Büyük - Arsaklı), hem de Salvur - Kazan (Küçük - Arsaklı) sülâlelerinin hâkim oldukları yerler için kullanılmıştır. "Otman - oğlu" (Osmanlı) hânedanı ölkesi için de "TÜRKİSTÂN" tâbirinin kullanılmış olması, bu adın, Oğuzlar'ın yaşayıp hâkim bulunduğu yerler için ötedenberi söylendiği an'anesini bildirmektedir. Ermenice kaynaklarda ilk defa VII. Asırdan kalma 'Khorenli' Movses'e izafe olunan

Coğrafya" da, Sasanlıların son asrındaki vaziyete göre eski Yunanlıların kullandığı "Skythia" (Saka - Ölkesi) yerine "TURKASTANAK" (=Türkistânlar) tâbirinin geçtiği görülmektedir (Marquart, "Erânşahr", Berlin 1901, s. 140).

82 — UMMAN - DENGİZİ. (XI. Boy: Tomanın - Kal'asında tutsak iken yaptıklarını anan Kazan - Han, üçüncü soylamasında: "Arkic - Kız/Kır'da yaykanur UMMAN - DENGİZİ'nde" Sarp yerlerde yapılmış Kâfir - Şehri" Sağa sola çırpındı urur yüzgeçleri" Su - dibinde döner bahrileri" Tangrı menem, deyi su - dibinde çığrışur âsileri" Altun - aşık oynar Sancıdan'unğ - Beğleri", deniliyor).

"Sancıdan" adında da söylendiği gibi, bu "Beğler" in yeri bilinmiyor. Hindin batısında ve Arsaklıların hâkim olduğu İran ile Sind'in güneyindeki denize "UMMAN" denildiği malumdur. Destanımızda bu adla Hind - Okyanus'unun bir ucu olan bu deniz mi; yoksa bugün halk arasında "muhit, okyanus, uçsuz bucaksız deniz" mânasına kullanılan "Ummân, Ummân - Dengizli, Bahr-i - Ummân" yerine umumî bir tâbir mi anlatılmak istendiği kestirilemiyor.

83 — UZUN - BUNGAR. (VIII. Boy: Oğuzlar'ın yaylağında Oravaz - Han'ın çobanı "Konğur - Koca Sarı - Çoban" ın peri - kızını yakaladığı uğursuz yer; "Sala - Khane Kayası" adında görüldü).

Burası, "Taş - Oğuz" daki büyük yaylak dağlardan birisi, belki de Aras güneyindeki "Kara - dağ/Karaca - dağ" lar üzerinde olmalı. Yeri bulunamadı.

84 — YÜGRÜK - SU. (I. Boy: Oğlu Bogaç ile ava çıkmış iken yalnız dönen kocası Dirse/Dırsa - Han'a hatunu soruyor: "Kamın - akan YÜGRÜK - SU'dan bir oğul akıtdunğsa, de-gil manğa." IV. Boy: Oğlu genç Oravaz ile birlikte ava çıkmış iken düşman baskımına uğrayıp savaştıktan sonra eve yalnız dönen kocası Kazan-Han'a Borla - Hatun soruyor: "Kamın - akan YÜGRÜK - Su'dan bir oğul akıtdunğsa, de-gil manğa" Tamarların soğuldaym").

Her ikisi de İç - Oğuz'da geçen hâdiseler dolayısıyla söylenen bu "soylama" lardaki "Kamın (çabuk, süratli) - akan Yügrük - Su", kuzeyde bulunan ve çok defa düşman akınlarının uğrağı olan keskin akışlı ve derin yataklı "Kür" suyu/ırmağı olsa gerektir. Bilindiği gibi, dilimizde bugün de kullanılan "Yügrük" sözü: "yeğin, çabuk, sür'atli mânasına gelir; "Yögrük" ve "Yörük/Yürük" diye de söylenir.

★

Yukarıda sıraladığımız yeradlarından başka, dinî duygu ve inanışlar dolayısıyla kutlu İslâmî yerlerden: "Arafât, Kerbelâ - Yazısı, Medine, Mekke" gibi malûmlar da anılmaktadır. "Rum (Orta ve Batı - Anadolu), Rûm - Elî (Roma, Bizans ölkesi), Şam (Suriye), İstanbul" gibi Oğuz - El-leri dışında bulunan ve belli olan yerleri burada tanıtmayı gerekli görme-

dik. Bunlardan "Urum" ile "Şam", halk hikâyelerimizde ve atasözlerinde çok geçer ("Yüzün güzelliği evden hamama* Özün (ad ve gerçek şöretin) güzelliği Urum'dan Şam'a" kadar söylenir, gibi). Bunlardan başka: "Altı - yolunğ ayırdı, Arı - göl, 'Arş - yüzü, Genk - yazı (geniş ova), Genk-yer, Kab(?) - kayalar başı, Kâfir - Elleri, Kalın - saz (sık - kamışlık), Kanlu - Kâfir Eli, Kara - yer, Kırang - yer, Koşa (çifte) - burc, Kuytuluca Tağ - Salları (kışlak olan rüzgâra kapalı yer), Sam (Sam - yelleri), Yedi - dere, Yedi - yol ayırdı, Yedi - yol ayırıcı, Yedi - yollar ayırdı", gibi mevki - yer bildiren adlar umumî olarak geçmekte ve belli bir yeri göstermemektedir. Bunlardan çoğu bugün de halkımız arasında bu mânada kullanılmaktadır. Bu yüzden bunları ayrı ayrı göstermedik. VI. Boy'da geçen, Oğuz'dan gelen Kan - Turalı'yı istikbal için "Turabozan - Takavoru" nun gönderdiği adamlardan ibaret "Kâfirler, yedi - ağaç yer karşı geldiler" cümlesindeki tâbiri yanlış anlayan E. Rossi (s. 40), "Yedi Ağaç" adıyla bir yeradı aramışsa da, doğru değildir. Buradaki "yedi - ağaç", halk arasında yaşayan ve hikâyelerde çok geçen "güneş üç-mızrak boyu iken" tâbirine benzer bir zaman ve dolayısıyla yolculukta kullanılan bir mesafe ölçüsüdür. Eskiden anayol boylarına mesafeyi göstermek için "mil" (2500 arşın = 1875 m. kadar) başına bir "ağaç" (direk seya sırık) dikilirdi ve "3 ağaç" yer "1 fersah" sayılırdı. Bu bakımdan "yeni - ağaç yer", 13125 m. kadar mesafe demektir. (Şimdi halk arasında buna benzer: "bir-çubuk (lüle, pipo) içimi" yahut "iki-cigara içimi" tâbirleri de kullanılmaktadır.) Yine E. Rossi'nin (s. 40), "Altı - yol", "Yedi - yol" ve "Yedi -dere" adlarını birer belli yeri bildirişmiş gibi araştırması da lüzumsuzdur.

Bu kitabımızda gösterilen yeradlarından "Oğuz - Elleri Haritası" nda birçokları asıl imlâları ile yazılmıştır. Bu haritamızı tamamlamak için "Dede-Korkut Oğuznameleri'nde geçen ilbeğleri ile beğlerin bölgelerini de belirtecek geniş haritamız, II. Kitabımıza eklenecektir (★).

— I. Kitap burada bitti —

(★) Bu kitabın ilk iki forması 6 Eylül 1952 de, 3-5. formları da 1953 yılından önce basıldı. Elde olmayan teknik sebeplerden 81. sayfadan sonrası mekteplerin tâtilinde yeniden İstanbula gelişimde, 1953 Temmuzunda basılarak bitmiş oldu. 29.VII.1953

BİBLİYOGRAFYA

1. AĞAR, Ömer Kemal; *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, İstanbul 1940.
2. ÂLİ, Mustafa Çelebi; *Künh ül-Ahbâr*, neşredilmemiş bulunan IV. Cilt (Osmanlı tarihi), Nuruosmaniye Küt. sayı 3409 ve Üniversite Küt. Yıldız, sayı 2292.
3. Aynı müellif; *«Nusret-nâme»* (h. 986-987 seferi tarihi), Nuruosmaniye Küt. sayı 4350.
4. ALLEN, W. E. D.; *«A History of the Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century»*, London 1932.
5. ANİSİMOF, Sergey; *«Kafkas Kılavuzu»*, rusçadan çeviren: Mehmet Sadık, İstanbul Askeri-Matbaa 1926.
6. ASOLİK, Taronlu İstefan (Acoğh'ig de Daron/Asolik de Taron); *«Histoire Unicerselle»*, ermeniceden fr. ya çeviren: I. Cilt, Edouard DULAURIER, Paris 1883 ve II. Cilt, Frédéric MACLER, Paris 1917.
7. BAHADUR-HAN, Ebû'l-Gazi; *«Secere-i Terâkime»*, T. D. Kurumu Yayını İstanbul 1937 (faksimile); *«Gümüştepe»* ve *«Nur-i İşân»* yazmalarındaki farklar: O. Ş. GÖKYAY, *«Dede Korkut» «Başlangıç»*, s. XXIV-XXVII.
8. Anonim; *«Bahır ül-Ensâb»* (III. Murad çağında Bayburtlu Osman Efendi'nin yazdığı *«Tevârih-i Cedid-i Mir'ât-ı Cihân»* dan ÇİFTÇİOĞLU N. Atsız'ın istinsah ettiği çok mühim bir «Oğuznâme» parçası: O. Ş. GÖKYAY'ın *«Dede Korkut»* u *«Başlangıç»* ında (s. XXXIII - XXXIV) neşredilmiştir.
9. BALA, Mirza; *«Gürcistan»*, İs. Ans. IV. 837-838 («Orbelyanlar ın Türklüğüne işaret edilmiştir).
10. BARATOF, Prens Sulhan; *«Gürcistan Tarihi»*, 1865 te Petersburg'da neşredilen rusçasından fr' ya çeviren: J. MOURIER, *«Histoire de Géorgie»*, Tiflis 1886.
11. BARTHOLD, W.; *«Berza'a»*, İs. Ans. II. 565; *«Dağıstan»*, İs. Ans. III. 454; *«Derbend»*, İs. Ans. III. 532-537.
12. BAYATİ, Hasan b. Mahmud; *«Câm-i Cem-Ayın»* (Osmanlı-Kayı soyu silsilenâmesi), İstanbul 1331 (1915).
13. BEYGU, A. Şerif; *«Erzurum I.»*, İstanbul 1936.
14. BİZANSLI FAUSTUS; *«Armeni Tarihi»* (344-388 veya 392 yılları vak'aları), kaybolan yunanca aslından ermeniceye çevrilmiş nüshasından fr. ya çeviren: Victor LANGLOIS, *«Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie»*, Paris 1867, I. 209-310.
15. BOSCH, M. E.; *«Helenizm Tarihinin Anahatları, II. Kısım: Helenizm Devletleri»*, İstanbul 1943.
16. BROSSET, M. F.; *«Atlas du Voyage Archéologique dans la Transcaucasie»*, Petersburg, 1849.
17. Aynı müellif; *«Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité Jusqu'au XIX. e siècle»* (gürcüceden fr. çevrilmiş ve izahlarla mukayeseleri yapılmıştır). I. Cilt, Petersburg 1849.
18. Aynı müellif; *«Collection d'Historiens Arméniens»*, I. Cilt Petersburg 1874, II. Cilt, Petersburg 1876.
19. CAMİÇYAN, Mikail; *«Armeni Tarihi»*, (ermenice), Venedik 1784-1786 da basılan 3 ciltten 639-1608 yılları arasındaki bölümleri türkçeye çeviren: Hrand D. Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Küt. nde daktilolu nüsha.
20. ÇELİK [KIRZIOĞLU], M. Fahrettin, *«Ardahan'da Uğuz dağı efsanesi»*, ÜLKÜ dergisi, Şubat 1941, sayı 96.

21. Aynı müellif; «Dede Korkut Kitabındaki Coğrafi İsimler», ÜLKÜ dergisi, Temmuz 1941, sayı 101.
22. Aynı müellif; «Kızıl-Alma'nın Yerleri», ÇINARALTI dergisi, Şubat 1942, sayı 30, 31, 33.
23. Aynı müellif; «Türklerde dört yönün dört renkle adlandırılması», TÜRK A-MACI dergisi, 1942-1943, sayı 1, 2, 3, 4, 6, 8.
24. ÇENGİ, Buharalı Derviş Ali: «Tuhfet üs-Sürûr» («Ozan/Kopuz An'anesi ve Okçu-Kozan Destanı»nın farsça tercümesi bu musiki risalesine alınmıştır). XVII. Asırda yazılan bu eserden «Oğuznâme» parçası, Abdurrauf FİTRAT'ın 1927 de Taşkent'te basılan «Özbek Musiki Tarihine» (s. 43-49) dercedilmiştir.
25. DANIŞMEND, İsmail Hami: «Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadı münase-betiyle: Tarih Kurumuna AÇIK MEKTUP», İstanbul 1945.
26. Anonim: «Derbend-Nâme» (Selçuklu Melikşâh çağında: «Tarih ül-Bâb ve'l-Ebâb» adı ile arapça yazılan aslından Şirvanlı birisi tarafından türkçeye çevrilip Derbentli Mirzâ Kâzım Beg adlı hristiyanlığa dönen profesörün 1848 de Kazan Üniversitesinde neşrettiği taşbasmasından bir parça.
27. ERÜ-BEKR b. Behrâm üd-Dimüşki: «Coğrafyâ-yı Kebir Tercümesi», (latince aslından tercümesi h. 1085=1672 yılında bitirilerek Osmanlı ölkesine ait çok mühim ilâveler yapılmıştır), Nuruosmaniye Küt. sayı 2996.
28. ENVERİ: «Düstûr-Nâme-i Enveri» («Boğduz-Aman Destanının Enveri Riva-yeti» adı ile andık), Paris'teki tek yazmasından istinsahla neşreden: Mükrimin Halil [YİNANÇ], İstanbul 1928.
29. EVLİYA-ÇELEBİ: «Seyâhat-Nâme», II. ve IV. Ciltler, İstanbul 1314 (1896); daha tam olan yazma: Millet-Pertevpaşa Küt. sayı 710.
30. FERİDUN-BEĞ: «Münşeat is-Selâtin», I. Cilt, İstanbul 1265 (1849) ve 1277 (1860).
31. GEVOND, Hekim (Léon de Prêter): «Histoire des guerres et des Conquêtes des Arabes en Arménie» (661-788 yıllarına ait Armenya tarihi); ermenice aslından fr. ya çeviren: V. CHAHNAZARIAN, Paris 1856.
32. GLÜCK, Heinrich: «Türk San'atının Dünyadaki Mevkii» (tercümesi), TÜRKİYAT MECMUASI, İstanbul 1935, III. Cilt.
33. GÖKALP, Ziya: «Türk Medeniyeti Tarihi», I. Cilt, İstanbul 1925.
34. GÖKYAY, Orhan Şaik: «Dede Korkut», İstanbul 1938 (bu kitap hakkında o zamana kadarki araştırmalarla neşriyatın hulâsası: «Başlangıç», s. I-LXXVII).
35. GROUSSET, René: «Histoire de l'Arménie des Origines à 1071», Paris 1947.
36. GÜNALTAI, M. Semsettin: «Tarih I.» (Liseler için), İstanbul 1939.
37. Aynı müellif: «YAKIN ŞARK IV. I. Bölüm: Perslerden Romalılara kadar», Ankara 1951.
38. HERODOTOS: «Herodot Tarihi», ingilizceye çevrilmişinden Ömer Rıza Doğ-rul tercümesi, İstanbul I. Cilt, 1941 ve II. Cilt 1943.
39. Anonim: «Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayrı» (Kısaca: «Vatikan Oğuz-nâmesi» dedik), Etorre ROSSI'nin 1952 de Vatikan'da basılan «II Kitâb-ı Dede Qorqut»un III. Bölümünde (s. 230-325) faksimilesi neşredilmiştir; «Kitâb-ı Dede-Korkut»daki 12 boydan 6 sı ufak değişikliklerle bunda vardır.
40. HİNZ, Walther: «Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd», Ankara 1948.
41. HOVHANNES VI., Katolikos: «Ermeni Tarihi» (925 yılında ölen müellifin eserinin türkçe tercümesinin bir hulâsası: MÜNECCİMBÂŞI'nın «Sahâyif ül-Ahbâr»ında (I. 7, 652-110); ermeniceden fr. ya çeviren: M. J. SAINT-MARTİN, «Patriarche Jean VI.-Histoire d'Arménie», Paris 1841.

42. HURŞİD, Mehmet Paşa: «Seyâhat-Nâme-i Hudûd», İstanbul 1286 (1869).
43. HÜSNÜ, Süleyman Paşa: «Tarih-i Alem», İstanbul 1293 (1876).
44. İBNÜ'L-ESİR, İzzüddin: «Et-tarih ül-Kâmil», Mısır tab'i, X. Cilt.
45. İNAN, Abdulkadir: «Birinci İlmî Seyahate Dair RAPOR», İstanbul 1930.
46. Hey'et; «İnönü Ansiklopedisi», I. 347.
47. Hey'et; «İslâm Ansiklopedisi», I. - V. Ciltler.
48. KALANKATUYLU Movses: «Ağvanlar (Aran/Gence-Karabağ) Tarihi» (VII. Asırda yazılmış, X. asra kadarki bölümü anonimdir), ermenice aslından rus-çaya çeviren: P. K. PATKANYAN, Petersburg 1861; ermeniceden türkçeye çeviren: Hrand D. ANDREASYAN, T. T. Kurumu Kitaphûnda daktilolu yazma.
49. KARSAKLI (Kırzioğlu M. Fahrettin): «İçoğuz yahut Kars Eli», DOĞUŞ (Kars Halkevi) dergisi, I. Teşrin 1939, sayı 6/47.
50. KAŞGARLI Mahmud: «Divanü Lûgaat it-Türk», B. ATALAY tercümesi, T. D. K. Yayını.
51. KÂTİP-ÇELEBİ: «Cihân-Nümâ», İstanbul 1145 (1732), «A. Kırmî'nin hari-tası» ile.
52. KEMALPAŞA - ZADE, A. Şemsüddin: «Tevarih-i Al-i Osman», Millet: Ali Emiri-Tarih, sayı 29.
53. KEŞFİ: «Selm-Nâme», Süleymaniye: Esadefendi Küt., sayı 2146.
54. KHORENLİ Movses: «Ermeni Tarihi», ermenice metniyle fr. tercümesi: P. E. Le VAILLANT de Florial, Venise 1841, 2 cilt; fr. tercüme ve izahları: V. LANGLOIS, «Collection» I. de, MAR APAS KATİNA ve BARDESAN'dan alınan bölümler, II. ciltte, asıl müellifin eseri, Paris 1867-1868.
55. Aynı müellif: «Armenya Coğrafyası» (VII. Asırda yazılmıştır), ermenice met-niyle fr. tercümesi ve izahları: M. J. SAINT-MARTİN, «Mémoires» II' de, Paris 1819; ermenice metniyle rusça tercüme ve izahları: K. P. PATKANOF (Patkanyan), Petersburg 1877.
56. KIRZIOĞLU M. Fahrettin: «Ağrı Dağı», COĞRAFYA DÜNYASI dergisi, 15 Mart 1951, I. 299-302, 366.
57. Aynı müellif: «Çıldırda Uç-Uğuz Kardeşler Elsanesi», TÜRK FOLKLOR A-RAŞTIRMALARI Dergisi, Nisan 1951, I. 332-334.
58. Aynı müellif: «İçoğuz'dan olan Arpacayı Boyu», TÜRK YURDU dergisi, 1-15 Sonkânun 1943, XXVII. cilt, 1-2, sayı.
59. Aynı müellif: «Gürcü Profesörlerine Cevap», HÜRSES (İstanbul) gazetesi, 17-21 Ocak 1946 (üstüste 6 yazı).
60. Aynı müellif: «Kars III. Tarihinin En Kısa Bir Özü», TANİN (İstanbul) gaze-tesi, 30 Haziran ve 3 Temmuz 1945.
61. Aynı müellif: «Kars Tarihi» I. Cilt, İstanbul 1953.
62. Aynı müellif: «Kars Yaylası», İstanbul 1946 (Şubat).
63. Aynı müellim: «Kurmanç Kürtlerinin Aslı», TAŞVİR (İstanbul) gazetesi, 1 ve 22 Mayıs, 14 Haziran 1946.
64. Aynı müellif: «Eski-Oğuz (Part)lar Çağında Amid Bölgesi», DİCLE (Diyar-bekir) dergisi, Nisan 1952, sayı 1, s. 26-28.
65. KİSELEV, S. V.: «Güney Sibir'in Eski Tarihi» (rusça), Moskova 1951 (II. basım).
66. Anonim: «Kitâb-ı Dede-Korkut 'ala Lisan-ı tâ'ife-i Oğuzân», Kilisli Muallim Rifat Beğ neşri, İstanbul 1332 (1916); ayrıca, Dresden: Kral Küt. Fleischer Kütüphanesi Nr. 86 daki asıl metnin Türkîyat Enstitüsü'ndeki tam fotografileri.
67. KLAVIYO: «Kadış'ten Semerkand'a», ingilizce tercümesinden Ömer Rıza

- DOĞRUL'un çevirdiği, İstanbul (1940), 2 Kısım; G. STRANG'ın 1928 de Londra'da neşrettiği «Clavijo Embassay to Tamerlan» adlı ingilizce nüshasıyla basımlar karşılaştırıldı.
68. LANGLOIS, Victor; «Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie», 2 cilt, Paris 1867-1869.
69. LÜTFİ PAŞA; «Tevârih-i Ali Osmân», İstanbul 1341 (1925).
70. LYNCH, H. B. F.; «Armenia», 2 cilt, London 1901 («Lynch'in haritası» diye metinlerde anılan, bu esere ekli 1:100.000 lik «Armenia» haritasıdır).
71. MACLER, Frédéric; «Contes, Légendes et Epopees Populaires d'Arménie», I. Paris 1928.
72. MARQUART, M. J.; «Erânşahr», Berlin 1901.
73. MÜNECCİMBÂŞI, Ahmed-Dede Efendi, «Sahâyif ül-Ahbâr» (arapça aslından şâir Nedim'in idaresindeki hey'etin tercümesi), 3 Cilt, İstanbul 1285 (1868).
74. NİŞANCI Mehmed; «Mir'ât-i Kâinat», Nuruosmaniye Küt., sayı 3417.
75. NİŞANCI Mehmed Paşa; «Tevârih is-Selâtinü'l-Osmâniyye» (1480 de yazılmıştır), arapça aslından çeviren: KONYALI İbrahim Hakkı, «Osmanlı Tarihleri», I. Cilt (Türkiye Yayınevi Yayınlarından), İstanbul 1947, 4. eser.
76. NİZAMÜDDİN Şâmî; «Zafername» (Temür Tarihi), farsça aslından çeviren Necati LUGAL (T. T. Kurumu Yayınlarından), Ankara 1949.
77. NUR, Dr. Rıza; «Resimli Türk Tarihi», V., İstanbul 1925.
78. OLEARIUS, Adam (1638 de Şirvan-Demirkapı-Dağıstan'dan geçen Alman elçi hey'eti müsteşar-kâtibi); 1647 de Schleswig'de basılan almanca aslından fr. ya tercümesi: «Relation du Voyage d'Adam Olerius, en Moscovie, Tartarie et Pers», Paris 1659, II. Cilt.
79. ORBELYAN, İstefan; «Orbelyanlar Tarihi» (Siuni = Karabağ piskoposu olan müellif 1290 da bitirdiği bu eserini, V. Asırda toplanan «Kartlis Çkhovreba» adlı destanı Gürcü tarihinden de faydalanarak yazmıştır), ermenice metni ve fr. tercüme ve izahlarıyla: M. J. SAIN-MARTIN, «Mémoires» II., Paris 1819 (s. 56-175) te çıkmıştır.
80. ORKUN, Hüseyin Namık; «Eski Türk Yazıtları», I. ve III. Cilt, İstanbul 1936, 1940.
81. Aynı müellif; «Oğuznâme», YENİ MECMUA, İstanbul, IV. 460-461.
82. RAHİMİ-ZÂDE, İbrahim Harimi Çavuş; «Gönçe-i Bağ-i Murâd» (Güney - Azerbaycan'ın Osmanlılarca fethi tarihi), Üniversite Küt. - Yıldız, sayı 2372.
83. Aynı müellif; «Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence» (Osmanlılarca Kuzey-Azerbaycan fethinin tamamlanması tarihi), yukarıdakiyle birliktedir.
84. (Osmanlıların) «Revân Eyâleti Tahrir Defteri» (h. Muharrem 999 = 1590), Başvekâlet Arşivi: Tapu, sayı 633.
85. (Osmanlıların) «Revân Eyâleti Tahrir Defteri» (h. 1140 = 1727/28), Başvekâlet Arşivi: Tapu, sayı 901.
86. ROSSI, Ettore; «Il 'Kitâb-ı Dede Qorqut», Vatican 1952 (I. Bölüm: Eser hakkındaki tetkikler ve mukayeseler s. 1-95).
87. SADRÜDDİN Ebû'l-Hasan Ali; «Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye», Necati LUGAL'ın arapça aslından tercümesi (T. T. Yayınlarından), Ankara 1943.
88. SAFFET, Reşit Kara Şemsi [ATABİNEN]; «Hazar Türkleri», İstanbul 1934.
89. SANDALGIAN, Joseph; «Histoire Documentaire de l'Arménie des Ages du Paganisme» (m. s. 305 yılına kadar), 2 cilt, Rome 1917.
90. SAINT-MARTIN, M. J.; «Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie», Paris, I. Cilt 1818, II. Cilt 1819.

91. SEBEOS, Piskopos; «İmparator Herakliyyus Tarihi» (457-661 yıllarına ait Armenya tarihi), ermenice aslından rusça tercüme ve izahları: K. P. PATKANYAN, Petersburg 1862 (başında, «Mamikonyanların Çenâsdan = Türkistan'dan gelişlerine ait anonim bir tarihçe vardır»; Frédéric MACLER'in 1904 te Pariste neşrettiği fr. tercümesinde «Mamikonyanlar» bölümü yoktur).
92. SEVGEN, Nazmi; «Anadolu'da Koyun ve Alt Motifli Mezartaşları», TARİH DÜNYASI dergisi, 1 Ağustos 1951, I. Cilt sayı 8.
93. SİLİHDÂR, Mehmed; «Silihdâr Tarihi» I., İstanbul 1928.
94. STRECKT; «Ağrı dağı», İ. Ans. I. 152-153; «Hamadân», İ. Ans. V. 420.
95. STRZYGOWSKI, Josef; «Türkler ve Orta-Asya San'ati Mes'elesi» (türkçe tercümesi), TÜRKİYAT MECMUASI, 1935, III. Cilt.
96. SUBHÎ, Abdullatif Paşa; «Tekmillet ül-İber» II. (Arsaklılar tarihi ve paralarının resimleriyle yazıları), İstanbul 1278 (1862).
97. ŞAŞAT Öğretmenleri'nden Bir Hey'et; «Çoruh-Şavşat», İstanbul 1945.
98. SEREF-HAN (Bitlis sancakbeği); «Şeref-Nâme» (Kürtler ile Osmanlı-İran tarihi), farsça mukayeseli metin: VELİYAMİNOF-ZERNOF, Petersburg I. Cilt 1860, II. Cilt 1862; müellifin torunlarından Mehmed b. Ahmed-Beg MİR-ZÂ'nın h. 1078-1080 (1667-1669) de türkçeye çevirdiği I. Cilt nüshaları: Millet Ali Emiri-Tarih, sayı 364 ve Belediye Küt. - Muallim Cevdet Elyazmaları, sayı 0. 29.
99. ŞEVKET, Şâkir; «Tirabuzon Tarihi» I., İstanbul 1294 (1877).
100. ŞİLLER; «Musavver Türkdistan Tarih ve Seyâhatnâmesi», ingilizceden çeviren: Kolağası AHMED, İstanbul 1294 (1877) (Dede-Korkud'un Aral gölü doğusundaki türbesi anlatılmaktadır).
101. ŞÜKRULLÂH; «Behçet üd-Tevârih», Osmanlılar bölümünü farsçadan türkçeye çeviren: ÇİFTÇİOĞLU N. Atsız, «Osmanlı Tarihleri», I. Cilt (Türkiye Yayınevi Yayınlarından), İstanbul 1949, 2. eser.
102. TAHRÂNÎ, Ebûbekr; «Kitâb-ı Diyârbekriyye» (h. 875 = 1470 yılında Uzun-Hasan adına kaadi ve münsisi tarafından farsça yazılan resmi Akkoyunlu tarihidir), Prof. Mülkrimin H. YINANÇ Beğ'deki yazma.
103. TA'LİKİ-ZÂDE Subhî; «Tarih-i Gazavat-i Özdemiş-zâde Osman Paşa», Topkapusaray: Revanköşkü Küt., sayı 1300.
104. Anonim; «Tarih-i Oğuz ü Türkân ve Hikâyet-i Cihângirî ü», (eski bir «Oğuznâme»den farsça ve arapçaya çevrilerek İlhanlı veziri REŞİDÜDDİN'ine «Câmi' üd-Tevârih» ine dercedilmiştir), Topkapusaray: Üçüncü Ahmed Küt., sayı 2935; ve Prof. A. Zeki V. TOGAN Beğ'in İstanbul ve Paris kütüphanelerinde farsça ve arapça «Câmi' üd-Tevârih» vazmalarından karşılaştırarak elde ettiği tam nüsha.
105. TOGAN, A. Zeki Velidi; «Azerbaycan Tarihi-Coğrafyası», AZERBAIJAN YURT BİLGİSİ dergisi, İstanbul 1932, I. Cilt.
106. Aynı müellif; «Bugünkü Türkdill (Türkistan) ve Yakın Tarihi», I. Cilt, İstanbul 1942-1947.
107. Aynı müellif; «Türk Efsanelerinde Milli Alâmetler», TÜRK YURDU dergisi, Ankara 1925, III. Cilt.
108. Aynı müellif; «Umumi Türk Tarihine Giriş», I. Cilt, İstanbul 1946.
109. Aynı müellif; «Umumi Türk Tarihine Methal», İstanbul 1942 (Edebiyat Fakültesince 112 sahifeye kadari bastırılmıştır).
110. Anonim; «Topkapusaray Oğuznâmesi» (II. Murat çağında Yazıcıoğlu'nun yazdığı «Selçuknâme»nin «sancak'dan» gelip Topkapusaray: Revanköşkü Küt.

- sayı 1390 da bulunan yazmasının başına sonradan eklenen bir «Oğuznâme»den kalan 65 satırlık kısım; eksik ve yanlışça bir transkripsiyonla fotoğrafisi: (***) [Rıdvan Nâfiz Edgüder], «Oğuz Destanından Bir Parça», TÜRK TARİH, ARKEOLOĞYA ve ETNOGRAFYA DERGİSİ, Temmuz 1934, II, 243-249; biraz daha iyice transkripsiyonu: O. Ş. GÖKYAY, «Dede Korkut», s. 121-124.
111. TOSYALI Celalzâde Mustafa; «Tabakaat ül-Memâlik», Fâtih Küt., sayı 442.
112. TURAN, Osman; «Bayburt», İs. Ans. II, 367.
113. URAS, Amasyalı Esat; «Ermeniler», «Türk Tarihinin Anahatları, Eserinin Müsveddeleri Nu. 6», İstanbul 1932.
114. Aynı müellif; «Tarihte Ermeniler», Ankara 1950.
115. VAKHUŞTİ (XVIII. Asırda yaşamıştır), «Gürelstan Coğrafyası», gürcüce metni izahlarıyla nesreden: G. CANAŞVİLİ, Tiflis 1904.
116. VAKIDİ, Muhammed; «Fütüh üş-Şâm», II, Cilt İstanbul 1304 (1887); arapçadan muhtasar tercümesi: Yüzbaşı Azimzâde Sâdık ul-MÜEYYED, İstanbul 1302 (1884/5).
117. Van Ulucânî'î Hatîbî; «Van Tarihi» (h. 1130 -- 1718 de yazılmıştır), Millet. Ali Emiri-Tarih, sayı 630.
118. VARDAN, Müverrih; «Cihan Tarihi» (1269 da bitmiştir), 889-1269 yılları arasındaki bölümü «Türk Fütuhâtı Tarihi» adıyla türkçeye çeviren: Hrand D. ANDREASYAN, Edebiyat Fakültesi TARİH SEMİNERİ Dergisi, 1937, sayı 1/2.
119. Tiflis Osmanlı Vâlisi Recceb Paşanın kâtibi; «Vakaayı'l Nefis Ender-ı Tiflis» (h. 1136 = 1724 te yazılmıştır), Süleymaniye: Esadefendi Küt., sayı 2434.
120. YAZICIOĞLU Ali Efendi; «Selçuk-Nâme» veya «Tarih-i Al-i-Selçuk», İbn - Bibî'den tercüme ve başına bir «Oğuznâme» ilâvesiyle II, Murat (1421-1451) çağında yazılmıştır; Topkapusaray: Revanköşkü Küt., sayı 1390.
121. YİNANÇ, Mükrimin Halil; «Akkoyunlular» (Akkoyunlularla Karakoyunluların İlhanlılardan çok önceleri Anadolu'ya geldiklerini gösteren kayıtlar toplanmıştır), İs. Ans. I, 251-252.
122. «Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Arkhiologičeskago Obščestva» (rusça), «Türk adlı Ermeni İlâhı» hakkında Nikolas G. ADONTZ'un raporu ve PATKANOF, KHALATYAN gibi Ermeni âlimleriyle SMİR-NOF'un bu husustaki mütaleaları bu (Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyetinin Doğu Kolu Tahrirleri) yıllık dergide çıkmıştır, 1912 yılı, cilt XXI, s. XXXVI - XXXVII.

Okuyuculardan bir dilek:

Bu kitaptaki «bibliyografya», bazan ikinci, üçüncü el eserlerden gösterilip, kaynak veya birinci ellerden istifade edilememiştir. Bunun başlıca sebebi, 1948 denberi hep Anadolu'da Lise hocahğı edip, ancak bazı yaz tatillerinde İstanbul'a gelerek bu kısa zamanlarda umumî kütüphanelerle arşivden istifade imkânını bulabilmemidir. Büyük kütüphane yerlerde çalışmak mecburiyetinde bulunanların bu gibi eserleri hazırlamada çektikleri güçlükleri takdir buyurarak, az önce arzelen husustan dolayı bağışlanmamı dilerim.

Kırzioğlu M. Fahrettin

İÇİNDEKİLER

	Sahife
BAŞLANGIÇ	3—14
Bu mevzu üzerinde uğraşmamızla nesriyatımızın özü	3—6
1) «Kitâb-i Dede-Korkut 'alâ lisân-i Tâife-i Oğuzân»	6—7
2) «Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayri» = «Vatikan Oğuznâmesi»	7—8
3) «Bahr ül-Ensâh»	8—9
4) «Topkapusaray Oğuznâmesi»	9
5) «Boğduz-Aman Destanının Enveri Rivâyeti» («Düstûrnâme-i Enveri»den)	9
6) «Boğduz-Aman Hanedanı Üzerine Kürtlerin An'anesi» («Şeref-nâme»den)	10
7) «Aras Oğlu Basat Destanı («Dürer üt-Ticân»dan)	10
8) «Ozan/Kopuz An'anesi ve Okçu-Kozan Destanı» («Tuhtet üş-Sürûr»dan)	10—11
9) «Secere-i Terâkime»	11
10) «Hâzihi r-Risâlet-i min Kelimât-i Oğuznâme el-Meşhûr bi-Atalar-Sözi»	11
11) «Târihi-i Oğuz û Türkân ve Hikâyet-i Cihângîrî ü» («Câmi üt-Tevârih»ten)	11
12) «Demirkapu-Derbend'de Kazan ve Dede-Korkut An'anesi» («A. Olearius»-tan)	11
13) «Leningrad Oğuznâmesi» (Dede-Korkut'un XIII. Boyu)	12
«Dede-Korkut Ouznâmeleri»ndeki destanî haberlerin Arsaklı (Türkmen=Oğuz)lardan kaldığının ilim âlemince benimsenmesiyle belirecek görüş ve anlayışlar	12—13
Bundan sonra çıkacak II., III. ve IV. Kitapların mevzuu ve kitap adı kısaltmaları	13—14

I. BÖLÜM (GİRİŞ)

Büyük «Part» imparatorluğunu kuran Arsaklıların Türklüğü 15—57

I. TAKIM

90 yıllık türkçe nesriyatın hulâsası 15—25

Müvaccimbâşî («Sahâyif ül-Ahbâr») ile Ebûbekir'in («Coğrafyây-i Ke-
bir») kaydı 15

1 — Abdullâtîf Subhî Paşa'nın («Tekmillet ül-İber») eseri 15—16

2 — Süleyman Hüsnî Paşa'nın («Târih-i Âlem») eseri 16

3 — Dr. Rıza NUR Beğ'in («Resimli Türk Tarihi») eseri 16—17

4 — Amasyalı Esad URAS Beğ'in («Ermeniler» ve «Tarihte Ermeniler») eserleri 17—18

5 — Kara Şemsi (oğlu) Reşit Saffet (ATABİNE) Beğ'in («Hazar Türkleri») eseri 18

6 — Prof. M. Semsettin GÜNALTA Y Beğ'in («Tarih I.» ve «Yakın Şark IV, I.») eserleri 18—19

7 — Prof. M. E. (min) BOSCH'un («Helenizm Devletleri») eseri 19

8 — İsmail Hamî DANİŞMEND Beğ'in («Tarih Kurumuna Açık Mektup») eseri 19—21

9 — Prof. Dr. A. Zeki Velidi TOĞAN Beğ'in («Umumî Türk Tarihine Giriş, I.») eseri 21—22

Arsaklı (Part)ların Türklüğünü belirtecek başka hususlar: a) Savaş/zafer

taktığı; b) Çadır üslubunda kubbe; c) Heinric GLÜCK'ün tesbit ettiği mik'abi-matematik heykelleri; ç) Koç/Koyun heykelli mezartaşları; d) Ar-saklı paralarında yay-ok ve arslan-güneş resmi 24—25

II. TAKIM

Oğuznâmeler ile başkaca yazılı hâtıralarda Oğuzlar'ın Doğu-Anadolu ile Azerbaycan ve Gürcistan'da eskiliği 26—57

- 1 — Sasanlı I. Husrev Anuşirvan (531-579) çağında türkçeden farsçaya çevrilen ve Horasanlı Ebû-Müslim'in hazinesinde bulunan "Ulu-Han Ata Bittigi" adlı millî Türk destanının 826 da arapçaya tercüme edilen nüshası ile Ebûbekr b. Abdullah'ın 1309 da biten "Dürer üt-Ticân" ında geçen "Oğuznâme" kitabı 26—27
- 2 — Eski bir İranlı müellif ile en eski Arap tarihçisi İbn Hişâm'a göre 27
- 3 — V. Asırda tesbit edilen Gürcü an'anesi ve "Kartlis Çkhovreba"ya göre Makedonyalı İskender'den önceleri Kür boylarına gelen "Cenasdanlı Orbelyanlar" (Üç-Oklu Şor-Şamsoldin hanedanı ve Üç-Oklu boyu) ile Bun-Turki ve Kıpçaklar; Alp-Arslan'ın 1068 fethinde Ardahan bölgesinde rastladığı "Nemrûd" gibi Eski-Oğuzlar ve bunların şimdi yaşayan an'aneleri 27—30
- 4 — Ahlat bölgesi nin Eski-Oğuzlar yurdu oluğu hakkındaki kayıtlar: M. Vâkıdî'nin "Fütûh üş-Şam"ında 638-639 yıllarında müslüman olduğu anlatılan yiğit Melike-Taron'un 1464 te yazılan Enverî "Düstûrnâme"sinde "Oğuzlar-Han"ın kız. Turunc (Taron-çei=Taronlu)-Hatun diye gösterildiği; Ahlat'ın eskiden Kayı ve Oğuz yurdu olduğunu bildiren an'ane haberleri 30—40
- 5 — Resideddin'in 1305 te "Câmi'üt-Tevârih"ine aldığı "Târih-i Oğuz ü Türkân" kitabına göre Oğuzlar'ın çok eskiden Azerbaycan ve Doğu-Anadoluya yerleşmiş oldukları 35
- 6 — Ermeni rivayetleri ve tarihî katiyerleri: Khorenli Movses (VII. Asır) ile Taronlu Asolik'e (X. Asır) göre "Sopen" (Tunceli-Elâziz) bölgesinde hârikülâde kuvvetli bir "Tork/Durk" hanedanının yaşadığı; Ermeni (Gregoryen) mezhebinden dönen Bizans kumandanı Vardan'a "Türk Bardan" (803) denildiği; İspanyol elçisi Klaviyo'nun tesbitine (1405) göre, Selçukluların gelişinde Erzurum'un eski yerli Türkmen halkının Ermenilere hiyanetle Türkler'in fethini kolaylaştırması 35—37
- 7 — Karakoyunlu Türkmenleri'nin menşesine ait destanî ve an'anevî haberler: Bunların İlhanlı "Argun-Han" zamanında değil destanî "Oğuz-Han" çağında Sırderya kuzeyindeki Kazi-gurt bölgesinden Azerbaycan ve Bitlis çevrelerine geldikleri; Karakoyunluların mensup olduğu "Baran-lu" boyunun, Ahlat-Erciş ve Malazgert çevresinin eski eyalet adı "Turu-Beran" (=Baran-Yurdu) ile alâkalı bulunduğu; Khorenli Movses ile Sebeos'un (661 de biten) eserinde, "Cen ölkesi" veya "Cenasdan"daki isyanlarında muvaffak olanıyan Mamgun/Mamkun veya Mamık ile Konak adlı iki kardeş ilbeğleri İdaresindeki ordu ve ahalinin III. Asırda İran yoluyla "Daron" (Muş-Ahlat) bölgesine gelip yerleşmeleri, (Arşakunlar'ın "Mihra-bed" (ordu başbuğu) vazifesini gören "Mamikonyan" adlı kahramanlar hanedanının bunlardan geldiği; bu iki kardeş Türkmen beğlerinden Mamık'a göre ermenice kaynaklarda anılan "Mamikonyan" satrap ailesinin, Oğuznâmelerde öteki kardeş Konak'a göre hep "Konak-Beg" ve "Kara-Kona(k)" hanedanı diye gösterildiği ve bunların Kara-Koyunlular'dan ibaret olduğu 38—45
- 8 — Akkoyunlular'ın menşesine ait haberler: İran, Hint, Arap ve Mısır tarihçilerinin Akkoyunluları, İlhanlılardan çok önceleri Diyarbekir bölgesine yer-

- leşmiş göstermeleri; Akkoyunlu Uzun-Hasan adına 1470 te yazılan "Kitâb-i Diyarbekriyye"de Oğuz-Han oğlu Gök-Han'ın oğlu Bayındur-Han'ın (ki Akkoyunlular bunun boyundandır) Karabağ'da kışlayıp Kökcedengiz'de (Gökçeöl çevresinde) yayladığı, "İsa dini"nde (hristiyan) olan Bayındurlu II-Kan'ın üçüncü göbekten torunu İdris-Beg'in Nusirvan'la çağdaş olan oğlu Berdi-Beg'den sonra gelen Sonkur'un Hazreti Muhammed çağında müslüman olup Türkistan'dan gelip Ala-Kez (Elegez dağı) ve Kökce-Dengiz çevrelerine yerleşerek buralarda şehid düştüğü, Bayındurlu İdris'in Alâüddin Keykubad (1219-1237) çağında Diyarbekir'in bazı kalelerine hâkim olduğu, Hulagu'nun öncüsü Cormagon'u (1238-1241 arasında) Bayındurlu Pehlevan'ın Ahneak Kal'ası önünde bozduğına dair destanî rivayetler ve atalar hâtırasının bulunduğu, Ermeni kaynaklarında, Horasan'dan gelip (662-685) Gökçeöl-Revan bölgesine yerleşerek gregoryenliği kabul eden "hükümdar soyundan Sur-Han" ailesiyle 981 de Kars-Arpaçayı solundaki "Marmaşen" (Meryem-Nişin) kilisesini yaptıran, 1045 yılına değin Anı Bağratlıları'nın ordu başbuğuluğunu yapan, sonra da Elegez-Gökçeöl arasındaki atalardan kalma malikânelerini bırakarak Bizans hizmetine girip "Dük" ve "Magistros" unvanıyla Diyarbekir sınırında Muş-Sason-Van cephesi kumandanlığına geçen ve "Arsaklılar soyundan gelen Bahlavuni" adlı ilbeğleri hanedanının Bayındurlu/Akkoyunlu beğleri soyundan ibaret olduğu 45—48
- 9 — "Bahr ül-Ensâb" kitabındaki Oğuz an'anesi: Oğuz-Han oğlu Gök-Alp Han ölünce bunun oğullarından Bayındur-Han, ordu ve oymaklarıyla Horasan'dan kalkıp Kars ve Anı bölgelerine gelerek İsa Peygamber'den önceleri Tiflis ile Demirkapu'yu fethettikleri; din ve mezhep bilmeyip ancak Tanrıyı tanıyan bu Oğuz tâifesinin sonradan Hazreti Muhammed çağında müslüman oldukları 48—50
- 10 — Kürtler'e hâkim Oğuzlar an'anesi: 1597 de bitirilen "Şeref-nâme"de, Oğuz-Han'ın beğlerinden Hazreti Muhammed'e elçi giden "Boğduz-Aman"ın Kürtlerin n'yânı'ndan olduğu; ermenice kaynaklarda bu "Boğduz-Aman" ilbeğlerine "Mogk-Amaduni" denilmiş olduğu 50-51
- 11 — Şirvan ve Demirkapu-Derbent yerlileri an'anesi: Alman elçisi Adam Olearius'un 1638 de Dağıstan-Demirkapusu'nda yerlilerden tesbit ettiği Oğuzlar, Kazan-Han, Borla-Hatun ve Dede-Korkut hakkındaki an'aneler ile Evliya Çelebi'nin Şirvanlılardan Dede-Korkut türbesi'ne ait duyduğu haberler; bu haberlerin, ermenice kaynaklarda ve Arşakuni tarihlerinde geçen "Kuzeyli Kavimler" (Şavkal=Şamkal ölkesi ahalisi) le Demirkapuda savaşan Arşakuni (Küçük-Arsaklı) sülâlesine ait olduğu 51—56
- 12 — Dede-Korkut'un çağı hakkındaki an'aneler: a) "Kitâb-i Dede Korkud"da; b) "Câm-i Cem-Ayın"da; c) "Târih-i Oğuz ü Türkân"da; ç) "Secere-i Terâkime"lerde; d) "Bahr ül-Ensâb"da; e) "Târih-i Dost Sultân" da bulunan haberler 56—57

II. BÖLÜM

"Dede-Korkut Oğuznâmeleri"nde geçen Y E R A D L A R I . . . 58—120

- 1 — AĞCA-KALA (Erovan-a-Şat/Erovan-a-Gert=Sebidh-Şehr=Akça-Kala (k) = Marmet = Merin = Mreni-Karabağ 58—61
- 2 — AĞLAGAN (2998 m. yüksekliğinde dağ) 61—62
- 3 — AĞ-MEYDAN (Hemedan'da ve başka yerde) 62
- 4 — AK-HİSÂR veya AKÇA-HİSÂR KAL'ASI (Horasan'da ve Erzurum batısında?) 62

6 — AK-KAVAK, AK-ORMAN (Armavir=Sürmelü şehrinde "Sos" denilen "Gümüş-Kavak"lık)	63
7 — AK-KAYA ("Erovan-a Kar"/Ağca-Kala'nın bulunduğu kayalık?)	64
8 — AK-SAZ (Arpaçayı aşağısındaki "Ağ-Kamışlık")	4
9 — AK-SİKA KAL'ASI (Kars ili kuzeyindeki Ahıska/Akhalsikhe)	64—65
10 — ALBURZ (Kafkas sıradağları ve Dağıstan)	65—66
11 — ALINCA-KAL'ASI (Aras üzerindeki Culfa kuzeyinde Erceak/Erencak/Alincak)	66—67
12 — ALTUN-KÖPRİ (Kerkük'ün kuzeybatısındaki "Altun-Köprü"?)	67
13 — ALTUN-TAKHT (Kars ili doğu yanındaki Ağca-Kala veya Sürmelü)	67—68
14 — AMAT-SUYU (Büyük-Arsaklıların merkezi Hamatan/Amatan/Hemedan-Suyu)	68—69
15 — ANI (Kars'ın 40 Km. doğugüneyinde ve Arpaçayı sağındaki büyük harap şehir)	69—70
16 — ARKIC-KIZ/KIR (yeri bilinemedi)	70
17 — ARKURI-YATAN ALA-TAĞ (Ark (urı)-dağı/Arguri/Argı/Ağrı-Dağ, Kire, Kira)	70—72
18 — AR-KOYILI ALA-TAĞ (Tirabuzon güneyinde Bulgar-dağı; Azerbaycanda Sab-Alan? ve Muratbaşındaki Ala-Dağ veya Argıdağ gibi üç yerde)	72—73
19 — ASLAN-YATAĞI (Karabağ güneyinde ve Karasu-Aras kavuşağındaki "Aslan-Düzü"?)	73
20 — AVNIK/AVNÜK-KAL'ASI (Erzurum batısında Yukarı-Pasın'ın merkezi Avnik/Avnik)	73—74
21 — AYA-SOFİYA (Tomanın kalesi güneyinde hisarlı bir kilise)	74—75
22 — AYGIR-GÖZLER-SUYU (Kür ile Aras'ın kavuştuktan sonraki kolları?)	75—76
23 — BAMBAN-DEFE-BAŞI (Şimdiki Doğu-Bayazıt bölgesinde)	76
24 — BAN-HİSARI (Erzurum'un Oltu kazası kuzeyinde Panak/Penek/Bana kalesi)	76—77
24 — BAŞI-AÇUK ("Açık-Baş" da denilen Batı-Gürcistan/İmeret/Kutayıs bölgesi)	77
26 — BAYBURT-HİSARI (Çoruk dirseği üzerindeki Bayburt/Paybert/Baeberdon/Payper)	77—78
27 — BAYINDUR-HAN'UNG DİVANI (Büyük-Arsaklı=Part merkezi Hemedan)	78—79
28 — BAYINDUR-HAN'UNG TAVLASI (Ürmiye gölü çevresinde?)	79
29 — BERDE (Genec'nin doğugüneyinde Barda/Partav/Bardav/Berze'a/Berde'a/Berde)	79—80
30 — CALBAN-TAĞI (Daryal geçidi güneyinde ve Tiflis kuzeyinde?)	80
31 — CIZIGLAR (Arpaçayı yukarısının solunda köy ve bölge)	80
32 — ÇEŞME (Kuzey-Azerbaycanda Şamakı-Derbent yolu üzerinde Çeşmeden kasabası)	80—81
33 — DEMÜR-KAPU-DERVENDI/DERBENDİ (Dağıstanda Kafkasların doğu geçidi üzerindeki müstahkem şehir, Çur/Cor/Çol/Çola/Sül-Kapusu/El-Bâb/Bâb ül-Ebvâb/Debend-i Khazarân/Darubandi/Debend)	81—82
34 — DERE-ŞAM-UCI ile DERE-ŞAM-SUYI (Kotur'dan gelen Akçay'ın Aras'a kavuştuğu yerde Şampi/Tara-Şampi/Dara-Şamb/Dere-Şam kasabası ve Akçay'ın aşağısı)	84
35 — DÜZ-MÜRD KAL'ASI (Harşit ile Yeşilırmak ağızları arasındaki kıyıda)	82
36 — GENÇE (Kuzey-Azerbaycanın büyük şehri, Gançak/Elizabetpol/Kirov-âbâd)	83—84
38 — GÖRKLÜ-CİMEN (Ağca-Kala veya Sürmelü'de han otaklarının dikildiği yer)	84
37 — GÖKSİ-GÖZEL KABA-TAĞ/TAĞLAR (Ahılkelek doğusunda)	84
39 — GÖRKLİ-SU (Aras ırmağı)	84—85
40 — GÜN-ORTAÇ (Nahçıvan-Karabağ'da)	85

41 — GÜN-TOĞUSU GENK-YER (Arsaklı=Oğuzların ilk yurdu "Horasan" in türkçe adı)	85
42 — GÜRCİSTAN (Kolkid/Kolki/Kolci adından bozma "Gurcu/Gürcü" tabiri ile)	85—87
43 — GÜRE-KAFIR ELLERİ (Dağıstanın Şirvan sınırındaki Küre-Lezgileri yurdu)	87
44 — HANCOR KID/KED HİSARI (Tomanın ile Tiflis arasında Khan-Cor-Ked)	87—88
45 — HAMID/HEMİD (Amidi/Amida/Amid/Hamit/Kara-Hemid de denilen Diyarbekir şehri)	88—89
46 — KHORASAN (Arsaklıların ilk yurdu ve Bahl-Şahasdan/Palhasdan denilen Horasan)	89
47 — İÇ-OĞUZ (Yukarı-Kür ve Aras boylarıyla Çoruk, Yukarı-Fırat ve Batı-Dicle boyları; haritaya bak)	89—90
48 — KAN-ABKAZ/KAN-ABKAZA ELİ/KAN-ABKAZA KAFIR ELİ (Abaza/Abkhazet)	90—91
49 — KANLU-KARA-DERVENĐ/KAPULI KARA-DERBEND (Kara-Kalkan/Kalkanlık/Tar-Yal/Bâb ül-Lân/Alanlar Kapusu/Daryal/Aragvi-Kapusu)	91—93
50 — KANLU-SU/KANLU KANLU SULAR (belli bir su olduğu bilinemedi)	93
51 — KARACUK/KARAÇIK (İlk Oğuz yurdu Horasan kuzeyindeki Cebel-i Karacuk/Kara-Tav/Karacuk)	93—94
52 — KARA-DENGİZ (Anadolu kuzeyindeki Karadeniz/Pont denizi/Speris-Zğva/Şavi-Zğva)	94—95
53 — KARA-DERE AĞZI (Hirazdan/Zangu-Ked/Zengi-Su'ya yakın Eçmiyazın/Üçkilise)	95—96
54 — KARA-DERVENĐ/DERBEND (Pasın'ung Kara-Dervendi/Pasın Kara-Derbendi)	96—97
55 — KARA-KAYA (Van gölü doğusunda ve Daryal geçidi güneyinde iki yerde?)	97
56 — KARS (Karus-Kalak/Kars/Kars-ı Dümân)	97—98
57 — KARŞU-YATAN KARA-TAĞ/TAĞLAR (a) Ahılkelek doğusundaki "De-ve-Kıran dağları" veya Ahıska doğusunda "Kara-Kaya dağı"; b) Berde ve Seki kuzeyine düşen Kafkas sıradağlarında "Kara-Kaya dağı"; c) Daryal güneyinde "Kara-Kalkan dağları"; d) Van gölü-Kotur arasında "Kara-Taş" ve "Karavul" dağları	98—99
58 — KARUN-ELİ (Karanitis/Karenitide/Garin şehri/Karnoy-Kalak/Teodosyopolis/Kali-Kala da denilen Erzurum)	99
59 — KAZILIK-TAĞI (Kasak/Ara-Kaz/Ara-Kadz/Ala-Kez/Ele-Gez Dağı)	91—101
60 — KAZAN-DİVANI (Ağca-Kala şehrinde)	101—102
61 — KÖKÇE-DENGİZ (Lüşnitis/Keğakuni/Keğarkuni/Keğam-denizi/Gökçe-Deryâ/Deryâ-yı Şirîn/Sevang-gölü/Kökçe-göl)	102—103
62 — KÖKÇE-TAĞ (Çıldır gölü doğusunda Ming-Köl/Bingöl/Gökdağ)	103
63 — MERDİN KAL'ASI (Yukarı-Mardin/Marde/Marda/Merdin)	103—104
64 — OĞUZ/OĞUZ - ELLERİ (Armenya/Ermeniyeye, Aran ve Azerbaycan)	104
65 — PASIN (Phasianlar/Pasean/Pasen/Pasınlar)	104—105
66 — SALA-KHANE-KAYASI (Güney-Azerbaycan'da Ürmiye gölü yanında Salmas'ta?)	105—106
67 — SANCIDAN (Soni-Sofi-Sanda Melik yurdu/Dağıstanda bir yer?)	106
68 — SARU-SAZ (Orta-Aras boyunda bir yer)	106—107
69 — SÜRMELE (Armaurria/Armaurra/Armavir=Surb-Mari/Surb-Mar-yam/Hagia-Maria/Sürmari/Sürmeli=İğdir-Kara-Kalası/Sürmalu-Hisari)	107—109
70 — ŞAM-KAZAN (Tebriş'in kuzeybatısında Şenb-i Gazan=Gazan-Künbedi)	109—110
71 — ŞİROKAVAN-UCI (Kars/Arpaçayı boyunda Sırakene/Şirak/Şirakavan/Mavrikopolis/Şüregel/Bas-Şüregel)	110—111
72 — TALI-SAZ (Kür ırmağı sağındaki dereboylarında bir yer)	111
73 — TANA-SAZI (Doğu-Bayazıtta Balıklıgöl'den gelen Sarısu üzerindeki)	

	Sahife
74 — TAŞ-OGUZ (Şirvan, Aran ve iki Azerbaycan ile Van, Hakâri, Musul bölgesi)	111—112
75 — TATYAN (Batı-Gürcistan'da Megrel=Mingrel ve Suvanet=Dadyan bölgesi)	112
76 — TEBRİZ (Tabris/Tavrej/Kancak-Şahasdan/Aterbadagan Kancag'ı/Tevrüz/Tevriz)	112—113
77 — TIFLİS (Gürcistanın merkezi Tbilis-Kalaki/Tiflis)	113—114
78 — TOKUZ-TÜMEN GÜRCİSTAN (Dokuz-Ocak Gürcistan/Şirvan-Karadeniz arasında)	114
79 — TOMANIN-KALASI (Tmanis/Tumanis/Dmanik/Dmanisi/Dbanisi/Eski-Tomanis)	115—117
80 — TURABOZAN (Trapezus/Trebizonde/Tirabuzan/Tirabuzon/Tuğra-Bozan)	776—117
81 — TÜRKİSTAN (Eski Arsaklı=Part imparatorluğu yurdu, Küçük-Arsaklı ölkesi)	117—118
82 — UMMAN-DENGİZİ (Umman-Denizi?)	118—119
83 — UZUN-BUNGAR (Aras güneyindeki Karadağ/Karacadağlar üzerin de?)	119
84 — YÜGRÜK-SÜ (Kür suyu/ırmağı?)	119
"Dede-Korkut Oğuznâmeleri"nde geçen yeradlarına göre	
Bibliyografya	121—126
İçindekiler	127—132
OGUZ-ELLERİ Haritası	40—41

pyg

B-

B-9055